

Міністерство освіти і науки України

Філологічні студії

Науковий вісник
Криворізького державного
педагогічного університету

Збірник наукових праць

Випуск 3

Кривий Ріг
«Видавничий дім»
2009

УДК 811.161.2(082)
ББК 81.2Ук
Ф 54

Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету : зб. наук. праць. – Вип. 3 / [редкол.: Ж. В. Колоїз (відп. ред.), П. І. Білоусенко, В. П. Олексенко та ін.]. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2009. – 154 с.
ISBN 978–966–177–054–5

У збірнику порушено актуальні проблеми сучасної філології. Розглянуто традиційні й нетрадиційні підходи до різних лінгвістичних явищ. Представлено важливі аспекти викладання української мови в школі.

Для науковців-філологів і вчителів-словесників навчальних закладів різних типів.

УДК 811.161.2(082)
ББК 81.2Ук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Колоїз Ж. В., доктор філологічних наук, доцент, Криворізький державний педагогічний університет (*відповідальний редактор*)

Козлов А. В., доктор філологічних наук, професор, Криворізький державний педагогічний університет

Кондрашова Л. В., доктор педагогічних наук, професор, Криворізький державний педагогічний університет

Білоусенко П. І., доктор філологічних наук, професор, Запорізький національний університет

Олексенко В. П., доктор філологічних наук, професор, Херсонський державний університет

Поповський А. М., доктор філологічних наук, професор, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Караман С. О., доктор педагогічних наук, професор, Гуманітарний інститут Київського міського педагогічного університету імені Б. Д. Грінченка

Малюга Н. М., кандидат філологічних наук, доцент, Криворізький державний педагогічний університет (*відповідальний секретар*)

Віняр Г. М., кандидат філологічних наук, доцент, Криворізький державний педагогічний університет (*технічний секретар*)

Бакум З. П., кандидат педагогічних наук, доцент, Криворізький державний педагогічний університет

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Гуйванюк Н. В., доктор філологічних наук, професор, Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича

Стишов О.А., доктор філологічних наук, професор, Київський національний лінгвістичний університет

Рекомендовано до друку вченою радою Криворізького державного педагогічного університету (протокол № 10 від 14.05.2009).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 14479-3450Р від 19.09.2008.

ISBN 978–966–177–054–5

© КДПУ, 2009

ЗМІСТ

СТРУКТУРА І СЕМАНТИКА МОВНИХ ОДИНИЦЬ

С. А. Бузько Оказіональні іменники в текстах української постмодерної прози (структурно-словотвірний аспект)	5
Г. М. Віняр Творення нових іменників багатоосновними способами (на матеріалі газети «Україна молода»)	14
Г. Г. Демиденко Структурно-семантичні особливості мімічних фразеологізмів	20
І. О. Іншакова Явище множинної словотвірної мотивації в мовознавстві	30
В. І. Кажан, Р. П. Калініна Запозичені слова в сучасному словнику попкультури	35
К. А. Качайло Особливості структури і семантики назв предметів (конфіксальні іменники на -ок)	40
Г. П. Клімчук Церковнослов'янські запозичення в публіцистиці Михайла Грушевського	53
Ж. В. Колоїз Лексичні архаїзми у творчій спадщині Івана Нечуя-Левицького	64
О. А. Остроушко Структурно-семантична та функціональна своєрідність українських діалогізованих замовлянь	77

ЛІНГВІСТИКА І ПОЕТИКА ТЕКСТУ

Т. І. Вавринюк Поетичний текст в аспекті лінгвістичного аналізу	82
Т. С. Майструк Стилістичні функції англізмів різних семантичних груп у текстах інформаційного стилю	87
Н. М. Малюга Суспільні мовні процеси в ретроспекції через призму української літератури	93

Т. В. Мелкумова	
Виразальні можливості риторичних запитань у писемному інформаційному мовленні	101
Т. М. Мішеніна	
Екокосмізм як вимір світогляду української нації	107
О. В. Пасічна	
Звертання в поетичному мовленні.....	113
В. В. Явір	
Жаргонізований дискурс: духовний занепад чи норма?.....	119

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ МОВ

З. П. Бакум	
Принципи навчання фонетики української мови.....	124
І. А. Кравцова, Л. Р. Шпачук	
Специфіка формування в учнів 2 класу інтересу до вивчення рідної мови.....	131
Л. В. Кондрашова	
Імітаційно-ігровий підхід у підготовці вчителя-філолога до інноваційної діяльності.....	134
Л. С. Цоуфал	
Психологічні основи формування комунікативних умінь і навичок учнів	139
Н. М. Шарманова	
Формування професійної компетентності майбутнього вчителя-словесника при засвоєнні синтаксичної теорії.....	144

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

СТРУКТУРА І СЕМАНТИКА МОВНИХ ОДИНИЦЬ

УДК 811.161.2'373.611

С. А. Бузько

ОКАЗІОНАЛЬНІ ІМЕННИКИ В ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКОЇ ПОСТМОДЕРНОЇ ПРОЗИ (структурно-словотвірний аспект)

Бузько С. А. Оказіональні іменники в текстах української постмодерної прози.

У статті йдеться про типові та специфічні способи словотворення okazіональних іменників, які функціонують у текстах української постмодерної прози. Продукування лексичних okazіоналізмів розглядається як таке, що збагачує мовновиражальні засоби сучасної художньої літератури й, відповідно, становить значний інтерес для багатьох галузей лінгвістики, зокрема лексикології, стилістики, дериватології, теорії номінації та ін.

Ключові слова: okazіональний іменник, узуальні способи словотворення, okazіональні способи словотворення, okazіоналізм.

Бузько С. А. Окказіональные существительные в текстах украинской постмодернистской прозы.

В статье рассматриваются типичные и специфические способы словообразования okazіональных существительных, которые функционируют в текстах украинской постмодернистской прозы. Продуцирование лексических okazіонализмов расширяет выразительные возможности современной художественной литературы и представляет интерес для различных областей лингвистики – лексикологии, стилистики, теории номинации и др.

Ключевые слова: okazіональное существительное, узуальные способы словообразования, okazіональные способы словообразования, okazіонализм.

Buzko S. A. Occasional nouns in the texts of Ukrainian postmodern prose.

The article presents standard and specific ways of word-formation of occasional nouns which function in the texts of Ukrainian postmodern prose. The producing of lexical okazіonalisms is considered as one what enriches of language-expressing means of modern Ukrainian literature and therefore is interesting for many areas of linguistics for instance lexicology, stylistic, word building, theory of nomination and others.

Key words: occasional noun, standard ways of word-formation, occasional ways of word-formation, okazіonalisms.

Різномасштабне й комплексне вивчення процесів оновлення лексичного складу мови має не лише лінгвістичне, але й суспільно-історичне та культурно-пізнавальне значення. Дослідження складу, структури, семантики, функцій неологічної лексики, зокрема okazіональної, сприяє вивченню конкретних питань лексикології, граматики, стилістики, а також становить

значний інтерес для дериватології, теорії номінації, культури мови, врешті – для новітньої історії мови [1, 36].

Мета статті полягає в тому, щоб описати способи словотворення тих okazіональних іменників, які функціонують у текстах української постмодерної прози. Це сприятиме виявленню характерних особливостей розвитку мовновиражальних засобів сучасної української прози, дозволить простежити типові та специфічні форманти, моделі та способи творення нових слів.

Не викликає заперечень те, що іменники являють собою клас слів, який інтенсивно поповнюється новотворами [8, 165]. Очевидно, це пояснюється мовною потребою номінації насамперед нових предметів, реалій, явищ, понять тощо [9, 9].

За нашими підрахунками, у текстах української постмодерної прози близько 52% okazіоналізмів представлені іменниками. Значна кількість цих іменників (38%) утворена суфіксальним способом, майже половину яких (53%) складають назви осіб.

У словотвірних типах назв осіб продуктивними виявилися такі суфікси:

-ник: *сто п'ятдесят балалайників* (1, 219); *генератор і сокирник*; *через нетвердість мозку своїх провідників і зверхників* (12, 34; 35; 25);

-ач: *нічний блукач* (1, 48); *легендарний задушувач панянок* (4, 39); *очорнювач, цинічний висміювач найсвятіших понять* (10, 134); *викурюючи незліченну кількість білофільтрованих умертвлювачів* (16, 25);

-ар (графічний варіант – **-яр**): *Полки віршарів* (16, 27); *(до влади придуть самі сміттярі, шматтярі, вуглярі, гробарі й гівнярі... А ви, прошу вас гречно, часом не гівняр?* (4, 52);

-иц(я), рідше **-к(а)** (на позначення осіб жіночої статі): *У Таллінні мені зустрілась янголиця* (11, 227); *новоінкарнована докториця наук Лариса Шевко* (5, 24); *знав кількох заложниць, проте переважно – незаможниць* (1, 223); *збитошниця* (4, 18). *Завкафедриця як крізь землю провалилася* (5, 21); *носійка автентичного волосся; сіячка смішного, безглузлого й аномального* (12, 37; 39); *професійна українізаторка* (6, 46).

Меншою продуктивністю відзначаються такі суфікси:

-ин, -ес (на позначення осіб жіночої статі): *археологине ти горопашна* (6, 94); *здібну початкуючу драматургиню* (1, 121); *Москва підсунула мені ще кілька кохань. Спочатку одну критикесу* (1, 155);

-чик, -щик, -як, -ець, -юк, -ун (на позначення осіб чоловічої статі): *недоумкуватому кучерявчикові* (11, 209); *Він надійний друг, професіонал і адреналініщик* (15, 156); *прояви дивної любові наївняків* (2, 80); *дозорець обмінних пунктів* (12, 35); *Я знав нафтовиків і <...> партійних секретариків* (1, 223); *Першуном став учасник Лелека* (11, 13); *з довгими, як у ма-впуна, руками* (17, 21).

Зрідка іменникові okazіоналізми на позначення осіб творяться за допомогою суфіксів, що вносять відтінки суб'єктивної оцінки, наприклад: у присутності цнотливої панюсі (4, 14); французькою акторкою (актрису-

лькою, згідно Етви) (11, 100); *кістлявий старушок* (1, 92); *Одразу, друже, втрачаєш своїм, м'яко кажучи, животятком частину читацького інтересу* (16, 27).

Близько 44% okazіональних іменників, утворених суфіксальним способом, виражають абстрактні поняття. Мотивуються вони прикметниковими, дієслівними та, рідше, іменниковими основами. Відприкметникові okazіональні іменники зазвичай виражають певну узагальнену ознаку й творяться за допомогою суфікса *-ість*, спорадично – суф. *-енн*, *-ств*: *Осінь, холод, порожність...*; *Тонкість – це святість* (17, 114; 34); *Мітя відчув велику гарячість у грудях* (11, 130); *його пройняла така гіркість* (17, 80); *Цей прояв вселенськості, вселюдськості, всебратськості російського національного духу!* (1, 171); *неймовірні скуйовдження відмерлих водоростей* (17, 88); *Та іще не було такого дуренства, яке б не закінчувалося ніколи* (11, 111).

Віддієслівні іменники зазвичай мають значення узагальненої дії й утворюються за допомогою суфіксів *-інн* або *-анн*, напр.: *Фанатіння мине, коли йому сповниться двадцять два* (11, 98); *щоб не було зайвих триндінь на цю тему* (1, 134); *кавування* (15, 141). Слід зазначити, що в останньому прикладі okazіональний іменник утворено від дієслова, якого немає в системі мови, за аналогією до *чаювання* < *чаювати* (*кава* > *каювати* > *кавування*). Інколи в новотворах, мотивованих дієсловами, присутні суфікси *-иськ*, *-ячк*, *-л*: *щоб усе влаштувалось не поспував* (11, 52); *бурчань на тему женячки* (4, 13); *Починайло* (5, 4).

Відсубстантивні okazіональні іменники, що виражають абстрактні поняття, творяться за допомогою суфіксів *-ист* (+*-ик*), *-ість* або *-анн*, часом у поєднанні з суфіксами *-ува* чи *-ов*, наприклад: *недолугої верлібристики* (16, 27); *Він ще більше розчинює загулість інтонацій на папері; класифікація жилкування і обрису країв листка; Його каньйоновості не було* (17, 24; 88; 127).

Доволі обмежена кількість утворених суфіксальним способом іменників (лише 3%) означають назви конкретних предметів. Такі okazіональні лексеми зазвичай мотивовані іменниками. Переважно вони утворені зменшувально-пестливими суфіксами (*-ун*, *-чик*, *-ятк*), які виражають як реальну зменшеність предмета, так і суб'єктивне ставлення до нього: *Кофтуня* (11, 52); *Комп'ютерчик маленький, але кілограмів п'ять, мабуть, важить* (13, 63); *деревцятко на роздоріжжі* (6, 93). В інших випадках суфікси (*-н*, *-ин*) надають нового значення: *Маємо тут свою папірню* (4, 64); *Ліхтарень стає все більше* (17, 64); *Він закурив галузину* (14, 279).

Окрему групу становлять okazіональні іменники середнього роду, у яких наявний суфікс *-ьї*, що внаслідок асимілятивних процесів передається у вигляді подовженого приголосного основи або подвоєння на письмі [8, 170]. Зазвичай у мові подібні суфікси властиві назвам предметів зі значенням збірності (*бадилля, коріння*). У художньому мовленні такі одиниці ви-

користовуються ще як засіб створення узагальнених або абстрактних понять із різними лексико-семантичними відтінками, залежно від значення твірної основи й контексту. Наприклад: *це громаддя над тобою, цей “Дитячий світ”* (1, 193); *по дзеркальній поверхні очевиддя* (8, 38); *порослі тернюччям цистерни та труби* (2, 34).

У словотворенні okazіональних іменників префіксація виявилася малопродуктивним способом (лише 5%). 3-поміж префіксів, які беруть участь у процесі творення okazіоналізмів-іменників, нами були зафіксовані такі: *недо-, напів-, пере-, над-*. Наприклад: *Недо-місто моє* (10, 184); *Це напівп’яне напівтовариство* (7, 17); *Уможливлення прирікає на перебуття; Над еротика* (17, 105; 33).

Також при творенні іменникових okazіоналізмів із твірними основами іменників взаємодіють деякі префіксоїди іншомовного походження (*мікро-, максі-, аудіо-, метео-, екс-, контр-, пост-, анти-* і под.), наприклад: *всіма мікрорухами Анни* (17, 23); *поруч сидить дівка у мініспідниці (чи в максітрусах)* (3, 72); *Доторкування пальцями до кнопки дзвінка не дало жодного аудіо-результату* (10, 35); *обурений черговим порушенням метеосуверенітету* (2, 59); *екс-денді; екс-Папа* (12, 35); *постаті без облич, бо в контражурі* (10, 35); *постсмерть* (15, 129); *у цьому гнізді антикоханья* (16, 26). У системі мови більшість із названих афіксоїдів використовується переважно при творенні спеціальної лексики (пор.: *мікрограм, метеопрогноз, екс-міністр, контрудар*). Okazіональні мовленнєві утворення, як бачимо, допускають певну невідповідність між семантикою чи стилістичним забарвленням твірної основи й афіксом; твірними можуть ставати лексеми іншого лексико-семантичного класу чи стилістичного маркування, ніж передбачають афікси.

Малопродуктивним при творенні okazіональних іменників виявився і спосіб конфіксації (4%), при якому до твірної основи додається двохелементна морфема, що обрамляє твірну основу і має єдине словотвірне значення, яке формують її складові частини [5, 8]. Зазвичай твірними основами для таких okazіоналізмів служать іменники, рідше – інші частини мови. Найбільш продуктивними виявилися моделі *без- + -ьj(a)*; *без- + -ість*: *Нормальна реакція дитини лісового краю на безлісся* (10, 58); *Безсліддя* (9, 33); *безсистемність* чи <...> *безголовість* (12, 7); *Вона так заповнює безсенсовність* (17, 18). Меншою продуктивністю відзначаються моделі *пре- + -ств-(о)*; *роз- + -енн(я)*; *за- + -j(a)*, наприклад: *Ваше Преукраїнство* (1, 120); *коли ми могли дозволити собі відступи, пом’якшення, амністії, розпруження, розрідження* (1, 233); *Я ловив машину, щоб добратися з одного лівобережного задуп’я на інше – правобережне* (3, 31).

Ще меншою продуктивністю при творенні okazіональних іменників виявився такий своєрідний тип афіксального словотворення, як редеривація (1%), у результаті якого відбувається спрощення морфологічної будови слова. За допомогою цього способу утворюються відприкметникові або

відсубстантивні деривати, що переважно позначають абстрактні поняття: *Як тільки нестерп* сягне найвищої точки – прийде нове звільнення; *треба витримувати цю нудь* до кінця (11, 136; 6); *звичайне повсякдення життя, його нудьгу і пліснявий туск* (10, 92); *бо не можеш виконувати коректу* впівсили чи на чверть совісті (16, 24); *безмеж* синьої води; *рожевою, з голубим гаптом* хусточкою (17, 12; 4); *Ця бентега* ще більше посилилася (9, 10).

Більш продуктивним способом (15%) творення іменників-оказіоналізмів виявилось основоскладання (композиція), суть якого полягає в поєднанні основ за допомогою інтерфікса або без нього. У текстах української постмодерної прози використовується як чисте основоскладання (*м'ясолюб* (1, 133); *драмо-комедія* (12, 33), так і ускладнене суфіксом (*чорнобілість* (15, 14); *кризоутворювач* (12, 34). Значна частина подібних іменників містить інтерфікс *о*, рідше – *е*: *павукособака*; *пеліканочайки* (15, 71; 22); *мозолемасажист* (12, 38). Крім цього, композити, що функціонують у постмодерних текстах, різняться твірною основою та синтаксичним зв'язком між компонентами базового словосполучення, на основі якого утворюється нове слово. Нами було виявлено кілька типів іменникових композитів:

1) складні іменники, мотивовані двома, трьома чи навіть кількома субстантивами: *І частина “кореспондентів” ще, вочевидь, вважає, що оцасливила тебе своєю недолугою словакробатикою, а радше – словомарнуванням* (16, 23); *Є люди, які час од часу сахаються своєї болерадості* (3, 22); *збожеволілий від автоспермотоксикозу* (7, 28); *учасників своєї горемаксо-п'єси* (11, 103); *літо-зоре-вогнепоклонниця*; *авто-шибо-мордобой* (15, 9; 40);

2) іменники, мотивовані дієслівним словосполученням із залежним іменником: *Пане Всього Народу Українського з татарами й печенігами включно, а також із салоїдами* (1, 118); *шапкокради* (11, 21); до цього типу близько стоять композити, мотивовані словосполученнями з предикативним зв'язком: *Хіба може в кінці літа статися горіхонад?* (17, 19);

3) композити, мотивовані сполученням іменника з прикметником: *різних підприємливих хитропузів* (13, 18); *а також з малохохлами* (1, 118); *курити траву з “однохвильцями”* (15, 99);

4) малопродуктивними виявилися утворення, мотивовані сполученнями іменника з числівником або іменника з прислівником: *25-відсотник* (12, 37); *Я б не міг уявити панну з багаторогом, але з однорогом* (4, 105).

Близько до композиції стоїть інший спосіб творення складних іменників – юкстапозиція (словоскладання). Іменники, утворювані способом словоскладання (юкстапозити), відрізняються від композитів тим, що їх твірною основою стають словосполучення прикладкового типу (напр., *мить-павза*; *богатыр-змієборець*; *люди-тіні* (10, 51; 71; 139), але на відміну від синтаксичного словосполучення, що складається з головного слова і прикладки, яка виражає другу назву, іменники-юкстапозити виражають одне по-

няття. “Творення таких складних слів супроводжується процесом тісного зближення за семантикою двох компонентів і переростанням в одне слово” [8, 180]. Інколи важко відрізнити слово-юкстапозит від словосполучення, у складі якого функціонує прикладка, тому дехто з дослідників, як-от, наприклад, В. Герман, розглядає подібні утворення як “зближення, у складі яких функціонує прикладка” [3, 9]. У текстах української постмодерної прози ми виявили значну кількість оказіональних іменників-юкстапозитів (майже 27% усіх іменникових новотворів), головна функція яких – одним словом назвати ті явища, які в мові зазвичай пояснюються описово, за допомогою словосполучень чи більш складних синтаксичних утворень.

Більшість подібних неолексем має двочленну структуру: *невже жінка-танк не може сходити в солярій?* (11, 177); *Ось він, цей дім-уламок, дім-інвалід* (1, 158); *Люди-комахи – це аж ніяк не оспіваний фантастами біологічний гібрид-перевертень* (3, 55); *Євка йшла по дорозі й горлопанила реггі-молитви до всього суцього* (11, 63); *вулиця, заставлена кольоровими краплинами-драже іномарок; Атас – людина-передбачення* (17, 5; 30).

Інколи в межах таких складних слів поєднуються семантично або стилістично різнопланові елементи, що посилює свіжість і небуденність висловлювань, створює оригінальні словесні образи або підкреслює іронічність оповіді, наприклад: *Зліва йде похмурий викидень-дощ (бо дощам ще не час на початку березня)* (11, 224); *кривися від недоречної падлюки-рими* (1, 81); *будинок-прасочка* (10, 100); *націонал-мазохістка* (6, 68); *в кріслі гінеколога-дантиста* (8, 131); *але ти зусібич оточений щуроловами-інтернаціоналістами* (1, 199).

Спостерігаються й такі утворення, що складаються з трьох, чотирьох або й п’яти компонентів (за визначенням Т. Юрченко, “надскладні оказіоналізми” [10, 12]); за нашими спостереженнями, подібні лексичні інновації здатні передавати досить об’ємну інформацію у сконденсованій формі: *Хоча які вже заяложені ці думки-самоблювання-саможаління на тему психічної нездоровості; Тобто її покруч-найманець-охоронець-наречений-сексуальний-партнер* (11, 177; 220); *Тайняк-рекетир-офіціант; напівпричинну-напівжінку-напівдитину* (8, 153; 16); *жодних тобі пацанів-спонсорів-продюсерів-пальці-віялом* (15, 135); *Як тоді розреготалася твоя “благовірна” мистецтво-дуже-крута!-знавкня!* (16, 26).

Як бачимо, складні слова кількістю мало поступаються афіксальним оказіоналізмам, що, на думку В. Ковальова, пояснюється більшою понятійною та естетичною місткістю композитів та юкстапозитів порівняно з простими, однокорінними словами [6, 71].

Крім узуальних способів творення нових слів, у текстах постмодерної прози використовуються й оказіональні способи словотворення (були зафіксовані в 10% прикладів). Особливе місце в системі неuzuального словотвору посідає контамінація, під якою розуміють проникнення частини (не обов’язково морфеми) одного слова в інше, у результаті чого відбувається

витіснення якогось елемента з-поміж об'єднаних одиниць [4, 120; 7, 135]. Отже, як зауважує О. Земська, “частина одного слова зникає, тобто не входить до okazіоналізму, але залишається в тому тлі, який служить для подвійного осмислення okazіоналізму. Саме тому інколи цей прийом породження okazіоналізмів називають каламбурним” [3, 191-192]. Нами були зафіксовані приклади такого власне okazіонального словотворення: *Тільки ж бо це не метелик, а майтелик. Походить він зі старих майток; Наприклад, старі панчохи перетворюються на велетенських п'явок: ми називаємо їх п'янчохи* (4, 57); *Сексі-кола* (5, 4); *Шейкспір* (11, 103); *Всіляко підтримуючи ідеї великого переселення, ми досягнемо виведення цілком нових і химерних націй та народностей <...>: росіяків, укралійців, чербословатів, румунголів, голгарів, нідербайджанців, швеків, гредів, францубеків, курдифранків та карпатських русинів* (1, 238); *паспорт врешиті-решит в остатній 'мент було все-таки отримано, і наслідком цієї остат'мент'альності була неможливість придбати квиток* (8, 67).

Твірною основою деяких okazіональних імеників узагалі відсутня в мові як лексична одиниця (за О. Земською, “побудова слів із вигаданими коренями” [3, 195]), інколи автори самі пояснюють мотивацію подібних новотворів: *Сульфуль – цілком невинна тваринка<...> – походить із медикаментів, через те і дістав таку назву; Або от каракон.<...> Жере самі корки; А мене найбільше цікавить, що ви думаєте про ті страви, які я хочу запропонувати... Смажені афролакси... малінесія в циганському пиві, карчохла в листі румбарбару, ляментация тушкована з крильцями майтеликів, плімутрарія, начинена гречкою і мозком цесарки, трундифляк...* (4, 76; 53; 79 80).

Іншим власне okazіональним способом словотвору вважають злиття, тобто використання твірною основою словосполучення або речення [3, 193]. Наприклад: *Чатують на істоту-з-під-авта; спецназ-з-того-світу* (15, 19; 33); *розпити-лащіння-сюсі-пусі-ну-скажи-мені-жебоніння* (6, 37). Специфіка цього способу полягає в тому, що отримані в результаті злиття новотвори не завжди диференціюються за частиномовною належністю, як-от у таких прикладах: *як-же-ж-мені-жити-далі* (6, 72); *Нехочу-писати* (11, 42); *Я-Самотність-Що-Стоїть-Руки-В-Боки* (15, 50); *Вона не хотіла їхати до Парижу нап'ятнадцятьднівобожеякещастя* (11, 15).

Ще одним прийомом okazіонального словотворення вважають утворення за конкретним зразком (за аналогією). Продукуючи таким чином okazіоналізми, письменники чітко усвідомлюють зв'язок новотвору зі “словом-прообразом” та експлікують цей зв'язок. “При цьому в ролі форманта, що структурує okazіоналізм, часто використовується не афікс, а будь-який фрагмент слова-прообразу” [3, 194]. Так, okazіоналізми *трилема* і *дивноти* утворено за зразком узуальних *дилема* і *чесноти*: *І от ти опиняєшся перед трилемою* (10, 80); *він успадкував безліч комплексів, <...> див-*

нот; (17, 111). Комічний ефект створює новотвір *сперматозавр* (пор. *динозавр*): *куди там псевдомужнім голлівудським сперматозаврам* (6, 61).

Отже, оказіональні іменники в текстах постмодерної прози творяться як за допомогою узуальних способів, властивих мовній системі загалом (афіксальні способи, композиція, юкстапозиція), так і специфічними способами, притаманними сфері власне оказіонального словотворення (контамінація, злиття, утворення за конкретним зразком, побудова слів із вигаданими коренями).

За нашими підрахунками, 90% іменникових оказіоналізмів утворено узвичаєними способами (38% – суфіксальним способом, 5% – префіксальним, 4% – конфіксальним, 1% – безафіксним, 15% – основоскладанням, 27% – словоскладанням), і лише 10% іменникових авторських неологізмів – названими оказіональними способами словотворення.

Оказіоналізми, що постають у результаті застосування типових для мовної системи способів, часто порушують той чи той компонент схеми словотворення. Скажімо, основою для новотворів можуть виступати слова не тієї частини мови, що вимагають афікси (*сюжетність* від іменника; *влаштовисько* від дієслова, тоді як суфікс *-ість* передбачає поєднання з основою прикметника (*правдивість* < *правдивий*, *молодість* < *молодий*), а суфікс *-иськ-* – із основою іменника (*хлопчисько*, *чудовисько*)). У деяких випадках твірними стають лексеми іншого семантичного чи граматичного класу, ніж передбачає словотвірний тип (*очевиддя*, *громаддя* – в узуальному словотворенні подібна модель використовується в назвах предметів зі значенням збірності). Також оказіоналізм може містити афікс, відмінний від узуального (пор. *кофтуня* і *кофтина*; *порожність* і *порожнеча*). Наведені та подібні приклади засвідчують, що навіть при використанні традиційних способів словотворення для продукування оказіональних лексем у багатьох випадках порушуються закони узуального словотворення.

Література

1. Вокальчук Г. М. Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект): [монографія] / Г. М. Вокальчук. – Рівне: Перспектива, 2004. – 524 с.
2. Герман В. В. Індивідуально-авторські неологізми (оказіоналізми) в сучасній поезії (60-90-і роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / В. Герман. – К., 1999. – 22 с.
3. Земская Е. А. Словообразование как деятельность / Е. А. Земская. – М.: Наука, 1992. – 221 с.
4. Калниязов М. У. Членимость окказиональных и потенциальных слов / М. У. Калниязов // Актуальные проблемы русского словообразования: Ученые записки Ташкентского пед. ин-та. – Ташкент, 1975. – Т.143. – №1. – С. 118–125.
5. Качайло К. А. Історія іменникової конфіксації української мови (структури з другим компонентом -ок): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / К. А. Качайло. – Дн-ськ, 1997. – 23 с.

6. Ковальов В. П. Виразальні засоби українського художнього мовлення / В. П. Ковальов. – Херсон, 1992. – 216 с.
7. Намитокова Р. Ю. Авторские неологизмы: словообразовательный аспект / Р. Ю. Намитокова. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1986. – 154 с.
8. Сучасна українська літературна мова / [Плющ М. Я., Бевзенко С. П., Грипас Н. Я. та ін.]; за ред. М. Я. Плющ. – К.: Вища школа, 2001. – 430 с.
9. Турчак О. М. Оказіоналізми в мові української преси 90-х років ХХ ст.: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / О. М. Турчак. – Дн-ськ, 2005. – 18 с.
10. Юрченко Т. Г. Оказіоналізми у творчості Павла Загребельного: структурно-семантичний і стилістичний аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / Т. Г. Юрченко. – К., 2003. – 18 с.

Список використаних джерел

1. Андрухович Ю. Рекреації: [романи] / Ю. Андрухович. – К.: “Вид-во “Час”, 1997. – 287 с.
2. Андрухович Ю. Дванадцять обручів: [роман] / Ю. Андрухович. – К.: Критика, 2003. – 317 с.
3. Бриних М. Електронний пластилін: [повість] / М. Бриних. – К.: Факт, 2007. – 244 с.
4. Винничук Ю. Мальва Ланда: [роман] / Ю. Винничук. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2003. – 540 с.
5. Жолдак Б. Гальманах / Б. Жолдак. – К.: Факт, 2007. – 248 с.
6. Забужко О. Польові дослідження з українського сексу: [роман] / О. Забужко. – [9-е вид.]. – К.: Факт, 2007. – 176 с.
7. Іздрик. Острів Крк та інші історії: [повість, новели, автокоментар] / Ю. Іздрик. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. – 120 с.
8. Іздрик Ю. Подвійний Леон / Ю. Іздрик. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 204 с.
9. Ірванець О. Очамиря: [повість та оповідання] / О. Ірванець. – К.: Факт, 2003. – 184 с.
10. Ірванець О. Рівне/Ровно (стіна): [нібито роман] / О. Ірванець. – Львів: Кальварія, 2002. – 189 с.
11. Карпа І. 50 хвилин трави: [новели] / І. Карпа. – Львів: Кальварія, 2006. – 238 с.
12. Матіос М. Містер і місіс Ю-Ко в країні укрів. Mr. & Ms. U-Co in country UA / М. Матіос. – Львів: ЛА «Піраміда», 2006. – 136 с.
13. Пиркало С. Зелена Маргарита: [повість, оповідання] / С. Пиркало. – К.: Факт, 2007. – 184 с.
14. Пиркало С. Не думай про червоне: [роман не для молодшого шкільного віку] / С. Пиркало. – [2-е вид.]. – К.: Факт, 2006. – 260 с.
15. Поваляєва С. Ексгумація міста: [новели] / С. Поваляєва. – Львів: Кальварія, 2006. – 160 с.
16. Процюк С. Жертвопринесення: [роман] / С. Процюк // Кур’єр Кривбасу. – 2003. – № 161. – С. 23-102.
17. Ульяненко О. Серафима: [роман] / О. Ульяненко. – К.: Нора-Друк, 2007. – 240 с.

ТВОРЕННЯ НОВИХ ІМЕННИКІВ БАГАТООСНОВНИМИ СПОСОБАМИ (НА МАТЕРІАЛІ ГАЗЕТИ «УКРАЇНА МОЛОДА»)

Віняр Г. М. Творення нових іменників багатоосновними способами (на матеріалі газети «Україна молода»).

У статті розглянуто словотвірну структуру складних і складноскорочених іменників, що виникли в українській мові останнім часом. Матеріалом дослідження послужили публіцистичні та інформаційні тексти газети «Україна молода» за 2005–2006 роки. Способи творення нової лексики в засобах масової інформації певною мірою відбивають тенденції сучасного новотворення загалом.

Ключові слова: композити, юкстапозит, аббревіатура, багатоосновні способи словотвору, новотвір.

Віняр А. Н. Образование новых имен существительных многоосновными способами (на материале газеты «Україна молода»).

В статье рассматривается словообразовательная структура сложных и сложносочиненных имен существительных, возникших в украинском языке за последнее время. Материалом исследования послужили публицистические и информационные тексты газеты «Україна молода» за 2005–2006 годы. Способы образования новой лексики в средствах массовой информации в определенной степени отражают тенденции современного новообразования в целом.

Ключевые слова: композит, юкстапозит, аббревиатура, многоосновные способы словообразования, новообразование.

Vinyar A. N. Formation of new names of nouns by the multibasic ways (on a material of the newspaper "Ukraine is young").

The article deals with the word formation structure of complex and complexabbreviated names of the nouns which have arisen in the Ukrainian language lately. As a material of research the publicistic and information texts of the newspaper "Ukraine is young" for 2005–2006 years. The ways of formation of new lexicon in mass media in the certain degree reflect the tendencies of modern newformation as a whole.

Key words: a composite, a ukstaposite, abbreviation, multibasic ways of wordformation, newformation.

Найбільшу групу новотворів серед іменників складають слова, що мають у своїй структурі дві і більше твірні основи. Такі деривати об'єднують кілька класів структурних одиниць, які різняться способом творення. До цієї групи способів словотворення належать основоскладання (композиція), словоскладання (юкстапозиція) та скорочення (аббревіація). Поділ складних слів на композити і юкстапозити часто не визнається дослідниками, однак, як зазначає Н. Ф. Клименко, «при вивченні одного зрізу мови їх доцільно розрізняти для того, щоб виявити характерні тенденції словотвору певної мови, з'ясувати синтаксичну та семантичну основу формування різнотипних складних слів» [1, 4]. Творення складних слів переживає останніми десятиліттями період бурхливого розвитку. Окремі моделі словоскладання розвинулися в українській мові під впливом структури запозичень складного типу.

У газеті "Україна молода" найбільшою мірою представлені нові іменники, утворені способом словоскладання (юкстапозиція). Для юкстапозитів характерне складання двох і більше оформлених слів або форм слів без сполучних голосних. Юкстапозити – це переважно слова, що складаються з двох іменників, у яких одна частина – прикладка, що поєднується з пояснюваним елементом. Вказуючи на ознаку предмета, прикладка разом з тим дає йому другу назву. Іменник, означуваний прикладкою, виступає основною назвою, а прикладка – уточнюючою, деталізуючою. Характерною ознакою прикладки є її властивість становити з іменником цілісну єдність: *рок-музикант, реп-зірка, бізнес-коло, фан-тусовка, інтернет-видання* тощо. Напр.: *Тому навіть про досить драматичне розлучення реп-зірки з дружину журналісти дізналися не одразу, не кажучи вже про звичайних шанувальників виконавця (2005, №37, с. 12); У вересні 2002-го він разом з іншими активістами фан-тусовки запустив сайт уболівальників (2005, №62, с. 11).* За допомогою словоскладання творяться нові слова шляхом поєднання в одне слово кількох слів без сполучного голосного. Такі новотвори можна поділити на дві групи: складні слова, у яких відмінюється кожна частина, і складні слова, у яких відмінюється тільки останній компонент.

До першої групи належать нові іменники із сурядним зв'язком між складниками (*комедія-трилер, базар-свято-шоу*) та неологізми, побудовані за моделлю «означуване-означуюче» (*книга-аналіз, майстер-ландшафтник, прем'єр-регіонал, кілер-підричник*). Напр.: *Учора, в другий день роботи легендарного ярмарку в селі Нові Сорочинці на Полтавщині, національний базар-свято-шоу відвідав Президент Віктор Ющенко (2006, №152, с.1); За рейтингом Світового Клубу Мільйонерів, Netihoff закріпився у трійці горілчаних брендів-лідерів світу, обійшовши навіть "Абсолют" (2006, №160, с.8).*

Більш продуктивними є іменники другого типу. Для них характерні атрибутивні відношення між складниками, причому слово-атрибут знаходиться у препозиції. Одним із компонентів таких новотворів виступають слова іншомовного походження, серед яких найпоширенішими є:

арт: *арт-кав'ярня, арт-організатор;*

інтернет: *інтернет-торги, інтернет-агенція;*

медіа: *медіафорум;*

поп: *поп-королева, поп-діва;*

піар: *піар-менеджер, піар-козир;*

бізнес: *бізнес-процес;*

рок: *рок-фест.*

Семантика зазначених компонентів стосується таких суспільних сфер і явищ, як музика, економіка, преса та інформація. Напр.: *Маркіян Іващишин біля своєї арт-кав'ярні «Дзига» у Львові, яка вже давно стала культовою (2006, №154, с.6); Про це Вячеслав Брюховецький розповів на прес-конференції, що відбулася вчора в приміщенні інтернет-газети «Оглядач» (№159, с.2); Медіа-профспілка готова оскаржити рішення мера в суді*

(2006, №151, с.4); Одну з найяскравіших зірок російського **поп-небосхилу** Авраама Руссо минулої суботи обстріляли з автомата Калашникова (2006, №153, с.3); Здійснювати програму передбачається шляхом розробки комунікаційної стратегії та її реалізації при використанні різних каналів комунікації, **піар-технологій** і форм інформаційно-роз'яснювальної роботи (2006, №153, с.4); Люди підозрюють військовиків у свідомому нехлюйстві: у такий спосіб, мовляв, хтось «замітає **бізнес-сліди**»! (2006, №153, с. 1).

Також до цієї групи належать слова на зразок **демо-запис, кавер-версія, веб-сторінка, сайд-проект, фешн-індустрія, регбі-клуб**. Напр.: Розробники курсу планують також запуск навчальної програми з **веб-дизайну** (№160, с.6).

За значенням прикладки юкстапозити можна поділити на окремі групи, які абсолютизують, уточнюють якість поняття, предмет чи явище: **інтернет-братія, бізнес-коло, секс-символ, реаліті-шоу**. Напр.: У цілому напрошується такий висновок: лобістські зусилля вітчизняних **бізнес-кіл** можливо мали б позитивні наслідки, якби було витримано баланс інтересів виробників і споживачів автомобільної техніки (2005, №60, с. 8); Подейкують, що **секс-символ** спочатку розплакалась, а потім виставила праворівного за поріг (2005, №60, с. 12).

Способом юкстапозиції можуть поєднуватися запозичені компоненти: **фешн-бізнес, фейс-контроль, продакш-студія, мілітарі-шоу, топ-менеджмент, топ-менеджер**. Напр.: "Айна, про вас зараз активно заговорили у зв'язку з дизайном гардеробу для Прем'єр-міністра Юлії Тимошенко, але ж ви не перший день у **фешн-бізнесі**" (2005, №32, с. 10).

Способом юкстапозиції можуть поєднуватися як українські, так і іншомовні компоненти: **лихо-машина, квітка-первоцвіт, людина-зима, машина-шпигун, дівчина-вітер, жінка-гроза, бізнес-коло, Інтернет-кав'ярня, інтернет-лічильник, інтернет-видання, інтернет-оголошення, інтернет-дотепник**. Напр.: 10 січня **інтернет-видання "Телекритика"** опублікувало статтю професора Валерія Івановича (2005, №11, с. 13); Люди мають пройти **фейс-контроль**, надати свої особисті дані (2005, №11, с. 12).

У публікаціях газети "Україна молода" часто вживаються нові іменники, які виникли способом основоскладання (композиції). Для композитів характерне поєднання кількох основ за допомогою інтерфіксів чи без них. Аналізований матеріал дає можливість стверджувати, що композиції утворені переважно на базі вільних словосполучень шляхом основоскладання за допомогою інтерфіксів *о, е*, досить часто з суфіксацією: **нашоукраїнець** ← *наша* + *о* + *Україна* + *ець*; **високопосадовець** ← *висока* + *о* + *посада* + *овець*; **оскароносець** ← *оскар* + *о* + *носити* + *ець*; **носовтирання** ← *нос* + *о* + *втирати* + *ння*; **темникопишець** ← *темник* + *о* + *писати* + *ець*; **європоцентризм** ← *Європа* + *о* + *центр* + *изм*; **важковаговик** ← *важка* + *о* + *вага* + *овик*; **ціноутворення** ← *ціна* + *о* + *утворити* + *ення*; **нафтогін** ←

нафта + *о* + *гонити*. Напр.: *Все ж кишенькових грошей пересічного "нашоукраїнця" виявилось не настільки багато, щоб розмісти "фірмові" дзигари (2005, №8, с. 11); Восьме в історії "красивого" списку "Піпл" на перших сходинах розмістилася темношкіра "оскароносиця" Холлі Перрі, пліч-о-пліч з якою протягом усіх цих років іде кралечка Джулія Робертс (2005, №32, с. 10).*

Засвідчено в мові газети основоскладання за словотвірним зразком "залежний прикметник + іменник". До подібних утворень належать назви осіб, речей, предметів, абстрактних понять і процесів. Зазначені словотвірні категорії переважно утворюються чистим основоскладанням, рідше основоскладання з суфіксацією: *електрохолдинг* ← *електричний* + *холдинг*; *києвоцентризм* ← *Київ* + *центризм*; *нафторобітник* ← *нафта* + *робітник*. Кількісно невелику групу складають композити, утворені на основі об'єктної конструкції "іменник + іменник". Вони утворюються чистим основоскладанням і є назвами предметів та понять: *машиномісце*, *нафтореjder*, *м'ясопродукт* тощо. Напр.: *Також планується організувати додаткові паркінги для автомобілів на 1 тис. машиномісць, а паркування біля самого Палацу спорту буде заборонено (2005, №26, с. 3).*

На межі між афіксацією й основоскладанням перебувають складні іменники, утворені за допомогою афіксоїдів, які ще називають лексикоморфемами, тому що, зберігаючи лексичну наповненість, вони у своїх функціях наближаються до дериваційних афіксів. У новотворенні беруть участь префіксоїди: **авіа-** (*авіарейд*), **аудіо-** (*аудіорозповідь*), **біо-** (*біопальне*), **зоо-** (*зоокуток*), **кіно-** (*кіноінтонація*), **теле-** (*телеменю*), **радіо-** (*радіопротектор*) та суфіксоїди: **-знавець** (*кафкознавець*), **-ман** (*кіноман*), **-філ** (*їжакофіл*), **-фобія** (*грузинофобія*). Напр.: *Відтак у кінодистрибуторів було майже 9 місяців, щоб виносити і народити українські саундтреки чи субтитри (2006, №160, с.2); Напад на машину було здійснено тоді, коли журналісти знімали ізраїльський авіарейд на Газу, підкреслює «Рейтер» (2006, №156, с.3); До слова, у світі багато країн виробляють біодизель із тієї сировини, на яку багаті (2006, №48, с.2).*

Іменники, утворені за допомогою основоскладання, є назвами осіб (*зернотреjder*, *прапороший*), медичних (*гіменоластика*), політичних (*коаліцієтворення*) або абстрактних понять (*дитиноцентризм*). Напр.: *Вареникоїди готуються до фіналу конкурсу, призначеного на 24 серпня (2006, №153, с.3); Звичайно, «дитиноцентризм», як зазначив президент Академії педагогічних наук Василь Кремінь, повинен бути в основі сучасної освіти (2006, №153, с.8); Згодом комісія лікарів, до складу якої входять педіатр та інфекціоніст Теофіпольської центральної районної лікарні, вирішила провести імуноглобулінопрофілактику всім учням школи (2006, №219, с.2).* Зрідка вживаються композити на позначення абстрактних понять та процесів переважно утворюються за словотвірними типами: з суфіксом **-ння**, **-ість**: *носовтирання* ← *носа* + *о* + *втирати* + *ння*; *ціноутво-*

рення ← ціна + о + утворити + ння; багатовимірність ← багато + виміряти + ність. Напр.: "Фахівці "Укрзалізниці" за рекомендацією Анти-монопольного комітету України розроблять і затвердять документи, що визначатимуть порядок **ціноутворення** на додаткові послуги" (2005, №24, с. 3); Продуктивно організувавши роботу кормережі, можна сміливо відійти від обридливих, хоча й уміло скопійованих шаблонів підприємського TV і показати аудиторії Україну в усій її **багатовимірності** (2005, № 10, с. 13).

Складні іменники в публікаціях газети "Україна молода" виступають не лише засобом номінації нових явищ дійсності, але й уживаються з метою посилення виразності: *носовтирання, темникописець*.

Значного поширення на сторінках газети "Україна молода" набула аббревіація, яка виступає засобом концентрації в одному слові значення складеної назви. Її можна поділити на частковоскорочені аббревіатури, скорочення ініціального типу, новотвори, які складаються з початкових частин слів, та багатокомпонентні ланцюжкові утворення. Частковоскорочена аббревіація – це скорочення не всіх компонентів базового словосполучення, вони характеризуються наявністю повного слова. У сучасному новотворенні виявляють активність такі моделі оформлення частковоскорочених слів:

1. Аббревіатури, утворені на базі узгодженого словосполучення "прикметник – іменник", у яких усічена частина прикметника приєднується до повного головного слова:

політокупант ← політичний окупант
інформпростір ← інформаційний простір
міжбанк ← міжнародний банк
онкопроцес ← онкологічний процес
адмінресурс ← адміністративний ресурс
спецефект ← спеціальний ефект
спецконтингент ← спеціальний контингент
спецприймальник ← спеціальний приймальник.

Напр.: *Інакше нічим не пояснити, з якої причини розговорився в "Независимой газете" чорний магистр усіх політичних магій, відомий ефектолог і політокупант Гліб Павловський* (2005, №237, с. 5).

2. Скорочення, які нагадують складні слова, оскільки усічення приєднується до повного слова за допомогою сполучного голосного:

євростандарт ← європейський стандарт
єврокомісар ← європейський комісар
єврокомісія ← європейська комісія
євроклуб ← європейський клуб
єврокубок ← європейський кубок
євроліга ← європейська + о + ліга
євроробота ← європейська + о + робота
євростандарт ← європейський + о + стандарт

єврокомісія ← *європейська* + *о* + *комісія*

екосистема ← *екологічна* + *о* + *система*.

З'явившись в останнє десятиліття, аброморфема *євро-* виявляє найбільшу активність в оформленні часткових скорочень. Напр.: *Країці українські командири провели в євролізі ФІФА перші матчі "плей-оф" (2005, №35, с. 14).*

3. Аббревіатури, у яких представлені найвагомші з номінативної точки зору компоненти. Здебільшого це умовні назви, побудовані за моделлю часткових скорочень:

Укртелеком ← *українські* + *телефонні* + *комунікації*

тервибочком ← *територіальний* + *виборий* + *комітет*.

Напр.: *Біля селища Демидівка Пирятинського району Полтавщини постраждали внаслідок вибуху двоє працівників Укртелекому (2005, №60, с. 2).*

Ініціальний тип аббревіації – це утворення складноскорочених слів від початкових звуків чи букв.

Звуковий тип складають слова, утворені поєднанням початкових звуків слів: *КСУ* – *Конституційний суд України*; *ОДА* – *Обласна державна адміністрація*. Напр.: *Захист капіталовкладень трунтуватиметься на принципах і засадах СОТ (Світова організація торгівлі) (2005, №159, с. 9).* Особливість цього типу полягає в тому, що слова читаються як звичайні.

Буквений тип складають слова, утворені від назв початкових букв (слово вимовляється за назвами букв): *ПДВ* (*пе-де-ве*), *ОБСЄ* (*о-бе-ес-є*), *ЦВК* (*це-ве-ка*). Напр.: *У лютому в Києві почне роботу місія іноземних спостерігачів бюро ОБСЄ (2005, №134, с. 5).* Буквено-звуковий (змішаний) тип – це слова, утворені поєднанням звуків і букв: *УЄФА* (*у-є-фа*). Напр.: *Мета "россонері" нині – саме четверте місце в "зоні Ліги чемпіонів" і взяття Кубка УЄФА (2005, №127, с. 8).* Як свідчить матеріал газетних публікацій, ініціальний тип є продуктивним у його перших двох різновидах (звуковий і буквений), змішаний використовується рідко.

Значна кількість складноскорочених слів стає основами для утворення нових слів за допомогою суфіксації (*КРУ* → *"КРУшник"*, *ДАІ* → *даішник*, *СБУ* → *есбеушник*, *УНСО* → *унсовець*, *КОП* → *"копівець"*). Напр.: *Українським підприємствам навряд чи варто розраховувати на появу партнерів із середовища держав-"фатфівців" (від FATF) (2005, №169, с. 8).*

Засвідчено ряд новотворів, які складаються з початкових частин слів (поскладові аббревіатури): *музфест* ← *музичний фестиваль*; *страйкком* ← *страйковий комітет*; *речдок* ← *речовий доказ*. Напр.: *Цей бренд є офіційним спонсором Roskilds Festival – найбільшого музфеста просто неба, де збираються більше 250000 прихильників гарного пива (2005, №168, с. 16); До речі, на суді вплив іще один "речдок" провини рескомівців: посвідчення громадського інспектора згаданого комітету, виписане "фігурантами" власнику забудови паркінгу (2005, №22, с. 3).*

Багатокомпонентними ланцюжковими утвореннями є абрєвіатури, що містять не менше трьох компонентів. Абрєвіатурне оформлення багатокомпонентних новотворів відбувається за двома типами: 1) частковоскорочені багатоелементні абрєвіатури з кінцевим компонентом у вигляді повного слова:

держприкордонслужба ← *державна прикордонна служба*
держподатревізор ← *державний податковий ревізор*
держподатінспектор ← *державний податковий інспектор*
міськторгбізнес ← *міський торговельний бізнес*
райспорткомітет ← *районний спортивний комітет.*

Напр.: *Щоб провести валюту через митницю, росіянин заховав гроші у банку з варенням, повідомив прес-центр Держприкордонслужби України (2005, №60, с. 2).*

Таким чином, нові абрєвіатури досить активно продукуються в українській мові новітнього періоду й використовуються в публікаціях газети "Україна молода".

Дослідження публіцистичних та інформаційних текстів газети «Україна молода» за 2005-2006 роки виявило 576 новотворів, що виникли внаслідок багатоосновного словотвору; кількісно найбільш представлені юкстапозиції, активізація яких пов'язана з посиленням аналітичних рис в українському словотворенні, глобалізаційних впливів; успішно конкурує з іншими багатоосновними способами абрєвіація, передусім часткові скорочення.

Література

1. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Ніна Федорівна Клименко. – К.: Наукова думка, 1984. – 257 с.

УДК 811.161.2'37

Г. Г. Демиденко

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МІМІЧНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Демиденко Г. Г. Структурно-семантичні особливості мимічних фразеологізмів.

У статті йдеться про структурно-семантичні особливості одного з різновидів паралінгвістичних фразеологізмів, зокрема мимічних, у яких зафіксовано мовний досвід народу, стереотипність його мислення, відображено емоційно-вольову сферу життя, інакше кажучи, закодовані етнопсихологічні характеристики; мимічні фразеологізми диференційовано відповідно до особливостей погляду, виразу очей, мимічних реакцій, у яких беруть участь окремі частини обличчя, а також дій, що виражають фізіологічні зміни обличчя.

Ключові слова: паралінгвістичний фразеологізм, мимічний фразеологізм, мимічна реакція, фізіологічні зміни.

Демиденко А. Г. Структурно-семантические особенности мимических фразеологизмов.

В статье рассматриваются структурно-семантические особенности одного из рядов паралингвистических фразеологизмов, а именно мимических, в которых зафик-

сирован языковой опыт народа, стереотипность его мышления, отображена эмоционально-волевая сфера жизни, закодированы этнопсихологические характеристики; мимические фразеологизмы анализируются в соответствии с особенностями взгляда, выражения глаз, мимических реакций, в которых участвуют отдельные части лица, а также действий, связанных физиологическими изменениями лица.

Ключевые слова: паралингвистический фразеологизм, мимический фразеологизм, мимическая реакция, физиологические изменения.

Demidenko A. H. Structural and semantically peculiarities of the mimical set expressions.

Struktural and semantical peculiarities of one of the types of paralinguistic set expressions are examined in this article. Specifically the peculiarities of the mimical set expressions are examined; language experience of the nation, stereotype of its mentality were fixed in the mimical set expressions; emotional and power side of the life were reflected; ethnopsychological character were coded in the mimical set expressions.

The mimical set expressions are analysed according to the peculiarities of the look, the expression of eyes, mimical reactions, where separate parts of the face are taken part; the actions which demonstrate the physiological changes of face.

Key words: paralinguistical set expression, mimical set expression, mimical reaction, physiological changes.

Мімічні реакції та дії в сучасній мовознавчій науці розглядаються як невербальні компоненти при безпосередньому контакті комунікантів. Автономне функціонування невербальних засобів наявне у трьох ситуаціях – коли немає можливості використовувати вербальні засоби, коли через ті чи ті причини не можна послуговуватися мовним кодом для передачі інформації і в умовах адаптації до напруженої ситуації. Мабуть, що при автономному функціонуванні мімічні рухи та кінсеми повинні мати однозначну інтерпретацію. У самотійному режимі особливо активно функціонують погляд і поза – здавалося б, найменші за формою і змістом невербальні одиниці. Вони володіють складною структурою – передбачають безліч компонентів – обов'язкових і факультативних. Погляд передбачає розмір зіниці, спрямованість, відвертість, частоту моргання. Експерименти показали, що погляд функціонує більш активно під час слухання, а не мовлення; що складнішою є тема бесіди, то менш частотними є погляди і менше часу йде на фіксацію одного предмета. Окреслені проблеми поки що не стали об'єктом дослідження спеціальних ґрунтовних лінгвістичних наукових розвідок. До них звертаються здебільшого принагідно, зокрема й під час осмислення такого явища, як паралінгвістична фразеологія (Г. Крейдлін, В. Лабунська, А. Павлова, О. Селіванова, Л. Скрипник, В. Ужченко та інші).

Мета нашої статті полягає в тому, аби розглянути структурно-семантичні особливості одного з різновидів паралінгвістичних фразеологізмів, зокрема мімічних.

Психологічна наука зауважує, що міміка та жести передають інколи значно більшу кількість інформації, ніж слова, або заперечують правдивість висловлювання. Фразеологізми на позначення мімічних процесів долучаються до загального масиву паралінгвістичних ФО та роблять акцент

на емоційному стані людини в момент спілкування. Їх доцільно розподілити на три групи:

- 1) ФО, які характеризують особливості погляду, виразу очей;
- 2) стійкі сполучення, що називають мімічні реакції, дії, у яких беруть участь окремі частини обличчя (губи, рот, окремо вуха);
- 3) емоційно насичені фразеологізми на позначення мімічних дій, що виражають певні фізіологічні зміни рис обличчя.

Очі і вираз очей відіграють важливу роль не тільки в невербальному віддзеркаленні людських емоцій, але і в передачі іншої, у смисловому відношенні вельми різноманітної інформації. Сьогодні немає жодних сумнівів у тому, що в межах однієї культури й однієї мови жестів жести очей, або візуальні знаки, незмінні в тому сенсі, що мають у них постійне значення. Тому зростає інтерес до мови очей та до окулесики – науки про мову очей та інтерактивну візуальну поведінку людини. Важливим є співвідношення словесного та зорового коду інформації про світ, що потребує детального вивчення на тлі стійких висловів у мові.

Мімічні фраземи, що характеризують особливості погляду, виразу очей можна розглядати з кількох позицій: звернути увагу на емоційне забарвлення, спрямованість на певний об'єкт навколишньої дійсності, специфіку виразу очей, відповідно до анатомо-фізіологічних та рефлексивних особливостей, на певні психічні закономірності, на ситуативний характер зорової дії тощо. Звичайно, такий розподіл є досить умовним, однак допоможе детальніше, більш усвідомлено проаналізувати ФО цього типу.

Так, до першої групи, куди ми зараховуємо ФО, що характеризують особливості погляду, виразу очей відповідно до емоційного забарвлення та насичення, можемо віднести такі фразеологізми: *глянути недобрим оком; гострий на око; очі великі; дивитися / глянути вовком; хазяйським оком; свіжим оком; неситим оком; вовчим оком; сизим оком; критичним оком; лихим оком* тощо.

Фразеологізм *глянути недобрим оком* означає, за народними уявленнями, „поглядом пошкодити, спричинити нещастя, принести кому-небудь горе, невдачу; зурочити”. Вислів має внутрішньомотивований пізнавально оцінний зміст – з одного боку, у ньому зафіксовано ставлення мовця до дійсності, її оцінка в невербальному оформленні (оцінка самого погляду – *недобрим оком*), з іншого, – емоційна насиченість через переживання самої дії як наслідку впливу міфологічного світогляду і підсвідома віра в надприродне, магічну силу людського погляду.

Особливість фразеологізму *хазяйським оком*, що означає „дивитися дбайливо, уважно, по-господарськи”, полягає в характеристиці самого погляду. Українська людина є носієм відповідних ментальних рис, які певною мірою розглядаються через вплив виховних процесів та загальних закономірностей розвитку психіки: колективне підсвідоме та вплив соціально значущого виховного інституту визначають її як працювиту, таку, що пра-

гне до самореалізації в цій праці, особливо на власній землі. Звідси „законсервованість” вислову *хазяйським оком* – отже, це погляд господаря з позитивною емоційною налаштованістю на життя та роботу.

Відповідно до виразу очей та погляду через розуміння спрямованості на певний об’єкт визначаються ФО, які найбільше „вербально передають невербальну інформацію” про особливість комунікативної взаємодії між мовцями. До цієї групи належать такі фразеологізми: *сковзати / сковзнути очима (поглядом)*; *вести оком*; *грати очима*; *їсти очима (оком)*; *колоти очима*; *липнути очима*; *обсипати поглядом*; *поглинати очима (поглядом, зором)*; *ковзнути поглядом (очима)*; *вбирати очима (в очі, поглядом)*; *зміряти очима (оком, поглядом)*; *[ніби] ловити очима (поглядом, зором)*; *блудити очима (поглядом)*; *пасти очима (оком, зором, поглядом)* тощо. Вони побудовані здебільшого за моделлю: „дієслово + іменник „очі” („погляд”) в орудному відмінку”.

Основними ознаками, що характеризують комунікативну поведінку очей, є напрям, або лінія, погляду, об’єкт погляду – „на що спрямований погляд” і тип погляду, тобто безпосередньо спосіб візуальної взаємодії. Крім того, у формулюванні правил поведінки очей важливими є такі параметри, як величина очей, їх рух, переміщення погляду з одного об’єкта на інший, тривалість погляду і візуального контакту.

Слово *погляд*, згідно з тлумаченням О. Урисон, означає “те невидиме, що людина випускає з очей, коли дивиться на що-небудь” [3, 23]. Він пов’язаний з відчуттями і думками людини, з її бажаннями і прагненнями, він виражає стан людини, інакше кажучи, за поглядом стоїть передовсім якась препозитивна структура, що характеризує людину.

Фразеологізм *зміряти очима (оком, поглядом)* означає „пильно, уважно оглянути кого-, що-небудь”. Особливість такого погляду полягає в тому, що значення сталого вислову безпосередньо стосується умов комунікації та поведінки очей: зустрівши людину, яку тривалий час не бачив, або нашттовхнувшись поглядом на людину (об’єкт) з незвичайним зовнішнім виглядом, зростом, статурою ми буквально „міряємо очима” зріст від голови до п’ят, оцінюємо масу, уважно роздивляємося вбрання і т. ін. Наприклад: *Становий здивованим поглядом зміряв Семена від голови до п’ят, наче не сподівався такої упертості* (М. Коцюбинський). Значення ж ФО *колоти очима* є негативно оцінним – „уважно розглядати”, однак переважно підозріло, недобррозичливо, можливо навіть з докором. Сам процес коління, наколювання є фізіологічно неприємним для людини, викликає біль, звідси відчуття “колючого” погляду орієнтоване на внутрішній психологічний дискомфорт, ситуація спілкування характеризується як комунікативно невдала, регресивна. Наприклад: *Вреши Лізар з’явився. Його обступили, питали, кололи очима* (М. Коцюбинський).

Одним з видів пам’яті людини є зорова, пов’язана зі збереженням та відтворенням зорових образів. Стійкий вислів *вбирати очима (в очі, погля-*

дом), а саме оглядаючи, сприймати, запам'ятовувати бачене, виник на основі фізіологічної потреби зберегти якомога з більшою кількістю деталей певний важливий для суб'єкта об'єкт спостереження, особливо якщо останній має для нього особистісне значення. Наприклад: *Дорошенко вбирає поглядом простір лиману* (О. Гончар). Для суб'єкта пізнання об'єкт набуває таких рис та властивостей, які сприяють кращому запам'ятовуванню за допомогою зорового аналізатора. Однак фразеологізм передає не просто зорове фіксування та процес запам'ятовування, у ньому закладено внутрішній сенс самого процесу – важливість, емоційна потреба „сфотографувати” очима особливість об'єкта, який і становить особисту цінність.

Фразеологізм *сковзати очима (поглядом)* визначає таку спрямованість на об'єкт, що має значення: „мимохідь дивитися на кого-, що-небудь”. Процес сковзання має свої значення; по-перше, це „рухатися по гладкій, слизькій поверхні, не відриваючись від неї”, по-друге, “легко, плавно переміщатися, злегка торкаючись поверхні чого-небудь”. Специфічність руху по слизькій поверхні зумовлює його швидкість та безперешкодність, однак семантика, закладена у ФО, є не безпосереднім витлумаченням, а лише переймає основні ознаки руху і вкладає вже психічно мотивоване значення. Семантичною особливістю стійкого вислову є те, що дія уточнюється прислівником *мимохідь*, тобто *мимоволі*, а значить, неусвідомлено, інколи навіть рефлексивно. Отже, це переміщення з одного предмета на інший чи вздовж одного предмета без затримок, швидкий погляд, розуміння якого здійснюється завдяки поєднанню особливості процесу сковзання як руху та особливості зорового сприймання об'єкта саме через неусвідомлені механізми.

Специфіку виразу очей з позицій анатомо-фізіологічних та рефлексивних особливостей можна визначити, дослідивши такі ФО: *робити великі очі*; *лупати очима*; *в очах замигтіли [білі, веселі, грайливі] метелики*; *очі горять*; *очі бігають*; *очі світяться*; *опустити очі*; *кліпати очима*; *[аж] очі на лоб (на лоба) лізуть*; *[аж] очі обараніли*; *в очах жовтіє* тощо. Ці фразеологізми ввібрали в себе досвід про людський організм, зокрема про фізіологічні процеси в зоровому аналізаторі. Під час впливу прямих сонячних променів на очі, людина їх прикриває, коли в око потрапляє пил та інші чужорідні тіла, вона починає кліпати. Крім цього, є ще ряд процесів, які виникають при різних емоційних станах, мають свою специфіку вираження очима та поглядом на рівні відповідних реакцій. Наприклад, фразеологізм *робити великі очі* означає „виявляти подив, здивування”. Дійсно, під час психологічних станів на кшталт подиву, здивування, страху очі людини мають здатність збільшувати свій розмір. Це насамперед стосується зіниць, які при малому освітленні стають більшими, щоб пропустити якомога більше світла. Тому не дивно, що досвід людини про такі особливості зору став підґрунтям для оформлення фразеологізму.

У моменти переживання емоційних потрясінь, збентеження, відчуття сорому людина опускає очі вниз, нібито щоб уникнути зустрічі з поглядом

співрозмовника, обірвати зорову комунікацію, тим самим зменшити свої переживання. ФО *опустити очі [в землю, додолю]* буквально і дає характеристику цим емоційним станам „відчувати незручність, сором, збентеження; дивитися вниз; засоромитися, знітитися”. Значення фразеологізму не начебто „лежить на його поверхні”, однак має узагальнювальний характер. За таким же принципом утворена ФО *в очах жовтіє*. Вона означає, що „хто-небудь утрачає здатність нормально бачити, комусь стає погано від фізичного болю, втоми, хвилювання”. Зорове сприйняття має найбільше значення в житті людини, а очі, як його головний орган, та пов’язані з ними відділи мозку є найскладніше утвореними в порівнянні з іншими аналізаторами. Фізіологічно процес погіршення зору (мається на увазі розмите, нечітке сприйняття об’єктів навколо, надмірна чутливість до світла та ін.) є наслідком ускладнень у роботі нейтронних зв’язків, безпосередньо рецепторів, рецепторних полів або інших змін. Звичайно, дослідження таких порушень функціонування нервової системи людини, зорового апарату вимагають ґрунтовних знань з медицини, зокрема неврології. Однак стан, до якого призводять будь-які порушення, відомий усім. Тому при оцінці певної ситуації спілкування „фразеологічними засобами” відбувається порівняння характеру емоцій у певний момент з аналогічними станами, чи то психологічними, чи то психофізіологічними, з минулого особистісного досвіду. Таке зіставлення вимагатиме доцільності використання ФО: людина може бачити нормально, нормально аналізувати інформацію, однак її внутрішній емоційний стан буде „спотворювати” об’єктивні сигнали навколо, викликати стан запаморочення, втрати зору. Тобто в основі ФО знову ж таки фізіологічне відчуття, яке за конкретних умов набуває переносного значення.

Звертаючи увагу на певні психічні закономірності, на ситуативний характер зорової дії, варто виокремити такі ФО: *гострити очі; відкрито глянути у вічі; заплющувати очі; [аж] ніт очі заливає; відводити очі; зривати очі; відривати очі (погляд); очі розбігаються; очі припали; впиватися очима (поглядом, зором)* тощо. На нашу думку, вони умовно побудовані за зразком „стимул – реакція” у психологічному плані, у змістовому плані характеризуються певною результативністю.

Фразеологізм *відводити очі* означає „1) переставати дивитися на кого-небудь; намагатися не дивитися на кого-небудь; уникати зустрічі очима з кимось; 2) навмисне відволікаючи увагу від кого-, чого-небудь, обдурювати когось”. Зазвичай людина відвертає очі чи погляд, щоб обірвати комунікацію, мотивуючи це певним небажанням спілкуватися з кимось, страхом, відразою, соромом, апатичним станом тощо. На місці безпосереднього жесту, навіть руху очима, характеризуючи таку реалію в міжособистісному спілкуванні як „не хочу бачити – відводжу очі”, виникає ФО, яка, зберігаючи деяку первинність значення, переосмислюється й набуває іншого значення. Друге значення мотивоване першим, однак його витлумачення є розмитим: навмисне відволікати людину, намагатися її обдурити

можна за умови, якщо людина буквально не сприймає очима, не слідкує ними за ситуацією або взагалі утратила „зорову пильність”, уважність.

Схоже розуміння й такого фразеологізму як *заплющувати очі*, що означає „1) навмисне не помічати чого-небудь, не звертати уваги на щось; 2) умерти”. Задля того, щоб обірвати потік небажаної зорової інформації, людина заплющує очі. Тому сам процес уже буде характерним для ситуацій не лише візуального плану, а й інших, схожих своїм впливом на суб’єкт сприйняття.

У ФО [*аж*] *піт очі заливає* (переважно зі словами працювати, трудитися) наявний результат дії, яка відбувається „дуже важко, з великим напруженням”, вимагає від людського організму значних зусиль. Унаслідок важкої праці на лобі виступають крапельки поту, які в біологічному сенсі постають способом охолодження людського тіла, однак безпосередньо в очі піт потрапляти не може. Фразеологізм концентрує первісне значення і підсилює його можливість від супротивного, тим самим підкреслюючи надмірну важкість певних дій.

Перш ніж вести мову про міміку обличчя загалом та окремих його компонентів, варто з’ясувати особливість використання мімічних дій у невербальній комунікації.

Особливу роль серед елементів невербальної поведінки відводять міміці. Обличчя є найважливішою характеристикою фізичного вигляду людини. Завдяки кортикальному контролю людина має змогу управляти кожним окремим м’язом свого обличчя. Соціальне наслідування – одна з умов розвитку міміки – можливе саме в результаті її довільної регуляції. Загалом соціалізація міміки здійснюється в результаті використання органічних проявів для дії на партнера і перетворення емоційних реакцій адекватно до ситуації. Суспільство може заохочувати вираз одних емоцій і засуджувати інші, може створювати „мову” міміки, що збагатила спонтанні виразні рухи. У зв’язку з цим ми говоримо про універсальні або специфічні мімічні знаки, про оконвенційні, або спонтанні, вирази обличчя. Звичайно міміку аналізують:

- 1) за лінією її довільних і мимовільних компонентів;
- 2) на основі її фізіологічних параметрів (тонус, сила, комбінація м’язових скорочень, симетрія – асиметрія, динаміка, амплітуда);
- 3) у соціальному і соціально-психологічному планах (міжкультурні типи виразів, що належать певній культурі, або прийняті в соціальній групі, або індивідуальний стиль);
- 4) у феноменологічному плані („топографія мімічного поля”): фрагментарний, диференціальний і цілісний аналіз міміки;
- 5) у термінах тих психічних явищ, яким певні мімічні знаки відповідають;
- 6) можна також здійснювати аналіз міміки, виходячи з тих вражень-еталонів, що формуються у процесі сприйняття людиною мімічних картин, навколишніх людей. Актуальні образи-еталони передбачають ознаки, які не тільки характеризують модель, але є достатніми для її пізнання.

Усесторонній аналіз мімічних виразів дає інформацію про загальну „мімічну обдарованість” особистості, що розкривається через такі характеристики:

1) сильна – слабка; невизначена – красномовна; безладна, судомна, гармонійна міміка;

2) різноманітність мімічних картин, швидкість зміни мімічних формул, здатність передавати нюанси;

3) міміка стереотипна, індивідуальна.

Л. Сухаребський відзначає, що для розуміння мімічної різноманітності людини є сенс розглядати як цілісну мімічну активність, так і часткову, пов'язану з діяльністю окремих її зон. Але не слід забувати, продовжує він, що окремі мімічні зони лоба, очей, рота діють як ланки єдиної цілісної системи [2, 32].

Цілісність, динамічність – головні характеристики міміки як елемента невербальної поведінки особистості. Тому за одиницю аналізу власне мімічного виразу повинна бути прийнята сукупність координованих рухів м'язів всієї особи. У багатьох дослідженнях показано, що пізнання емоцій залежить від участі всіх лицьових м'язів.

За одиницю аналізу лицьового виразу була прийнята складна мімічна ознака. На фізіологічному рівні вона передбачає ряд характеристик: напрям руху лицьових м'язів, відношення між рухами м'язів, інтенсивність, напруження м'язів людини. У феноменологічному плані мімічна ознака представляє: „брови підняті вгору, губи щільно стислі” і т. ін.

Складні мімічні ознаки є необхідними, постійними, але в той же час можуть входити у структуру міміки різних станів. У зв'язку з цим постійним і необхідним індикатором психічних станів виступатиме комплекс ознак міміки. Пропонована схема описів міміки шести емоційних станів (радість, гнів, страх, страждання, здивування, огида) будується з урахуванням цього принципу, що дозволяє знайти універсальні ознаки для певного типу станів, специфічні ознаки для певного типу станів, специфічні ознаки для кожного стану, неспецифічні, які набувають значення тільки в контексті з іншими ознаками.

Розглянемо стійкі сполучення, що називають мімічні реакції, дії, у яких беруть участь окремі частини обличчя (губи, рот, окремо вуха):

а) *зуби скриплять; зціпивши зуби; крізь зуби; показати зуби (роги, пазурі)* тощо.

Фразеологізм *зуби скриплять* означає, що „хтось дуже розлючений, сповнений гніву, ненависті”. Підосновою вислову може бути те, що у стані розлючення, гніву поведінка і рухи є некерованими, спостерігається сильне збудження, яке виникає в результаті фрустрації або іншої причини, що так чи так подіяла на психіку і зазвичай пов'язана із незадоволеністю важливих для людини потреб. Це все є характерним для стану афекту, власне, скрип зубами – властива йому фізіологічна неусвідомлена дія.

Зуби як невід’ємна частина, складова ротової порожнини виконують багато функцій, однією з яких разом із губами є своєрідний захист рота від різних впливів, зазвичай негативних. Вислів *крізь зуби* означає „неохоче, невиразно, ледве розтуляючи рота; з незадоволенням”, хоч первісно, можна припустити, утворився як характеристика дії, що присікається зубами: робити щось крізь зуби – захищати себе від стороннього небажаного впливу, утримуватися у висловлюваннях (буквально закривати рот зубами, щоб не промовити зайвого). З часом стійкий вислів набув іншої атрибуції і став називати дію, яка виконується суб’єктом неохоче, без задоволення, і про це він змушений мовчати, знову ж таки стримувати себе зубами. Схожим до цього фразеологізму є вислів *зціпивши зуби*, що також використовується для характеристики почуттів людини через ротовий апарат та зуби. Людина стримує свої почуття, напруживши всі сили, а зуби постають як своєрідний бар’єр і захист, аби стриматися;

б) губи: *надувати губи / надуті губи; квасити губи; розквасити губи; лизати губи (губки)* та інші.

Губи є більш активним органом, ніж зуби, звичайно за такої умови вони можуть виражати і більший спектр емоцій. Так, ФО *надувати губи* перше своє значення має від самої мімічної дії, а саме вона означає „гніваючись, ображаючись і т. ін., надавати обличчю незадоволеного вигляду”. Збільшуючи розмір губ, рухаючи ними в момент емоційного напруження, людина намагається допомогти собі контролювати свій стан. Друге значення – “виражати зверхність, поважність, пишатися, зазнаватися” – не має буквального тлумачення через біхевіористичну формулу „стимул – реакція”, хоч і є зрозумілим, певною мірою мотивованим;

в) ніс: *крутити носом; совати [свого] носа; тримати ніс (носа) за вітром (по вітру); вернути ніс (носа)* і т. ін.

Фразеологізм *крутити носом* означає „триматися на відстані, відвертатися від когось, чогось з певних причин”. Людський ніс менш розвинений, ніж у тварин, хоч має не менш складну організацію та виконує важливу функцію. У процесі сприйняття нюховими центрами інформації про об’єкт навколишньої дійсності виникає не лише певний образ зі своїми характерними ознаками, а й формується певне ставлення до нього. Отже, така властивість органа нюху як одного з органів чуттів дає можливість припустити, що ФО *крутити носом* первинно означало „відвернути ніс від людини або іншого об’єкта, що мав специфічний, стійкий, можливо, навіть неприємний запах, і з огляду на це триматися від нього на відстані”. З часом значення фразеологізму стало більш узагальненим і сам запах постає основним показником в оцінці ситуації спілкування. Однак не варто недооцінювати значення органа нюху під час комунікації: учені неодноразово заявляли, що ніс допомагає людині визначитися у своєму ставленні до інших людей, виявляти прихильність, недовіру, неприязнь, любов тощо;

г) вуха: *вуха позаростали; вуха насторожилися; наставляти вуха (вуха) тощо.*

ФО *вуха насторожилися* означає „хто-небудь почав прислухатися, став зосередженим, напружено уважним”, що є своєрідною фіксацією рефлексивного руху. За умов, коли звуковий сигнал досягає порогу відчуття, звуковий стимул набуває для об'єкта особистісного значення, людина здійснює рефлексивний рух головою, ніби наближаючи вухо до джерела звуку. Тим самим збільшується концентрація уваги, підвищується м'язовий тонус, людина перебуває в напруженому стані так довго, на скільки особистісно важливою є для неї звукова інформація;

г) рот, горло: *аж піна з рота (на губах) скаче; кривити рот (губи, уста); набирати води в рот; клубок підкочується до горла* та інші.

Органами, які безпосередньо беруть участь в утворенні звуків мовлення, є ротова порожнина, горло, язик та ін. Тому їх ситуативний стан може повідомляти про самопрезентацію людини, інтенсивність її дій, виконувати емотивну функцію. ФО *клубок підкочується до горла* означає, що „кому-небудь спазми стискають горло від сильного хвилювання, переживання”.

У психології немає однозначного погляду на функціонування та виникнення емоцій (так званих елементарних емоцій) у зв'язку з органічними процесами. Згідно з основними теоріями, першопричинами виникнення емоційних станів є зміни фізіологічного характеру, які відбуваються в організмі. Виникаючи під впливом зовнішніх або внутрішніх стимулів, вони потім відображаються в голові людини через систему зворотних нервових зв'язків та породжують відчуття певного емоційного тону. Анатоми-фізіологічною основою цих емоцій є лімбічні структури ЦНС, а також процеси, які протікають у таламусі та гіпоталамусі. Перший етап – сприйняття впливу емоціогенного стимулу (зорові, слухові стимули, що викликають стан хвилювання, занепокоєння тощо). Другий етап – переробка центральними структурами головного мозку імпульсів, які поступають від рецепторів, з одночасною передачею збудження в кору головного мозку та до інших тілесних органів (інакше кажучи, це своєрідне „перекодування” сприйнятої інформації на „мову мозку”). Останній етап має двоякий характер: по-перше, це виникнення емоційного стану, який переживається суб'єктивно (індивідуальний рівень переживань, сила дії стимулу, що і виражається в особистісному сприйнятті фрустраційної ситуації); по-друге, це поява нервово-м'язової реакції організму (безпосередньо спазми в горлі, відчуття в ньому своєрідного клубка, який заважає дихати і вільно говорити). Отже, клубок біля горла є відповіддю м'язів на вплив певного емоціогенного чинника.

До третьої групи належать емоційно насичені фразеологізми на позначення мімічних дій, що виражають певні фізіологічні зміни рис обличчя: *аж з виду перемінився; [аж] мінитися на лиці (в лиці; на обличчі); зайтися рум'янцем; з кам'яним лицем; кидає в краску; кисла міна; скривити робити кислу міну* тощо.

Емоційний стан характеризується не тільки внутрішніми переживаннями, а й зовнішніми проявами. Паралінгвістичні компоненти набувають довшенішого звучання, повної експресивності в мовних знаках. Значна кількість ФО є в основі свого значення багатий життєвий досвід, висновок емпіричного пізнання світу. Стійкий вислів [аж] *мінитися на лиці (в лиці; на обличчі)* означає „набирати іншого виразу обличчя у зв’язку з переживаннями (злістю, радістю)”. Отже, дія зовнішнього або внутрішнього стимулу сприяє суб’єктивності переживання конфліктної або фрустраційної ситуації, а також певної відповіді на неї організму. Зі ФО важко встановити, які саме зміни виразу обличчя можна спостерігати, однак факт зміни має в собі глибинний сенс, тобто фразеологізм є змістовно насиченим. Натомість ФО *кидає в краску; зайтися рум’янцем* визначають характер якісних змін з людиною внаслідок впливу зовнішніх чи внутрішніх чинників. Обличчя людини червоніє внаслідок того, що серце починає працювати швидше через підвищення рівня адреналіну в крові, капіляри шкіри наливаються кров’ю. До такого стану призводить надмірне хвилювання, збудження, почуття сорому, збентеження. Отже, зміст фразеологізму цілком закономірний та виправданий.

Проведене дослідження переконливо свідчить, що паралінгвістична фразеологія – це солідна група усталених конструкцій, цікава як з позиції семантики, так і з позиції етнопсихології, національного менталітету того чи того народу. Мімічні фразеологічні одиниці диференціюються відповідно до особливостей погляду, виразу очей, мімічних реакцій, у яких беруть участь окремі частини обличчя (губи, рот, вуха), а також дій, що виражають певні фізіологічні зміни рис обличчя.

Література

1. Словник фразеологізмів української мови [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.
2. Сухаревский Л. М. Улыбка, настроение, здоровье / Л. М. Сухаревский. – М.: Медицина, 1964. – 48 с.
3. Урысон Е. В. Синонимический ряд лексемы взгляда / Е. В. Урысон / под ред. Ю. Д. Апресяна // Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. – М.: Прогресс, 1997. – 752 с.

УДК 808.3-55.01

І. О. Іншакова

ЯВИЩЕ МНОЖИННОЇ СЛОВОТВІРНОЇ МОТИВАЦІЇ В МОВОЗНАВСТВІ

Іншакова І.О. Явище множинної словотвірної мотивації в мовознавстві.

У статті йдеться про множинну словотвірну мотивацію в лінгвістиці, її специфіку в українській мові. Полімотивація – результат історичного розвитку слова (групи слів). Виділено основні види множинної мотивації в українській мові.

Ключові слова: словотвірна мотивація, дериват, полімотивація.

Иншакова И.А. Явление множественной словообразовательной мотивации в языкознании.

В статье рассматривается множественная словообразовательная мотивация в лингвистике, ее специфика в украинском языке. Полимотивация – результат исторического развития слова (группы слов). Выделены основные виды множественной мотивации в украинском языке.

Ключевые слова: словообразовательная мотивация, дериват, полимотивация.

Inshakova I.O. The phenomenon of multiple wordformation motivation in linguistics.

The article deals with the multiple wordformation motivation in linguistics, its specificity in the Ukrainian language. Polymotivation – the result of historical development of a word (group of words). The basic kinds of multiple motivation in the Ukrainian language after Z.S.Kasparyshyn are allocated.

Key words: wordformation motivation, derivative, polymotivation.

Центральне, специфічне поняття словотвірної системи – поняття словотвірної мотивованості (похідності), тобто синхронічного виведення одного слова (мотивованого) з іншого (мотивуючого). Мотивованість слова – відповідність значення слова його звучанню: у мотивованих словах значення й звучання перебувають у відношеннях обопільної причинної зумовленості.

Похідна основа може перебувати в мотиваційних відношеннях не з однією, а з двома (рідше – більше) твірними основами. Такі відношення називають відношеннями множинної мотивації (або похідності).

Множинність мотивації характерна для словотвору різних частин мови. Але множинну мотивацію мають деривати лише в тих випадках, коли похідне в одному й тому ж значенні може бути співвіднесене й за формою, і за змістом з різними твірними.

Що стосується різних способів морфологічного словотвору в сучасній українській мові, то вона відображається, зокрема, у можливості пояснення утворень типу *безавторитетний* як префіксальних (*авторитетний – без-авторитетний*), суфіксальних (*без авторитету – безавторитетний*) або як конфіксальних (*авторитет – без-авторитет-ний*).

Історичний підхід до поняття похідності не виключає того, що вона може змінюватися, зникати, знову набуватися, навіть передбачає такі зміни як можливі. Залежно від того, як складаються системні відношення в словотворі, похідність слова може виявлятися чи не виявлятися в той або інший період історії мови. Характер похідності залежить від системи словотвірних відношень.

Історичний характер похідності виявляється не тільки в можливості її зміни, втрати й поновлення, але й у можливості так званої багатопохідності й неєдиної мотивації. Проблема полімотивації неоднозначно розв'язується на сьогодні лінгвістами. Діаметрально протилежне трактування явища полімотивації відбувається, на наш погляд, з двох причин:

1) наука накопичила недостатньо фактів, які б окреслили межі множинної мотивації в мові;

2) на сьогодні множинна мотивація не має своєї теорії, хоча пошуки в цьому напрямку ведуться інтенсивно [5, 23].

Дискусія про реальність / нереальність множинної мотивації похідного слова в сучасній мові продовжується і зараз (див. праці В. Б. Лопатіна, І. С. Улуханова, О. А. Земської, О. І. Моїсєєва, О. С. Кубрякової, І. О. Ширшова та ін.).

Похідне слово утворене, як правило, на базі конкретного слова. Однак у ході розвитку мови похідне виявляє здатність встановлювати відношення з іншими словами. Пізніше можуть бути різні результати такого роду процесів: слово втрачає нові відношення й зберігає попередню мотивацію або, навпаки, слово втрачає первинні структурно-семантичні зв'язки й закріплює нові. У якийсь період можливе сполучення попередньої й нової мотивації, що в плані відношень певного періоду історії мови слід трактувати як неединичну мотивованість (співвіднесеність) похідного слова.

Множинність мотивації – не часткове явище, що лежить на периферії словотвірної системи, вона належить системі й породжується різноспрямованими зв'язками, які функціонують у словотворі.

Явище полімотивації вперше було описано В. В. Виноградовим і Г. О. Винокуром. Пізніше множинність мотивації розробляли В. В. Лопатін, І. С. Улуханов. Вони дали їй теоретичне обґрунтування.

Співвідношення похідного слова більш ніж з одним твірним отримало в лінгвістиці кілька різних найменувань. Наведемо терміни цього явища:

- 1) омонімія словотвірної форми (Г. О. Винокур, М. М. Шанський),
- 2) ендоцентрична омонімія (Д. Ворт),
- 3) множинність мотивації (В. З. Лопатін, І. С. Улуханов),
- 4) чиста словотвірна омонімія (П. А. Соболева),
- 5) множинність словотвірної структури слова (О. М. Тихонов),
- 6) поліструктурність (С. Л. Гінзбург),
- 7) множинна похідність (О. А. Земська),
- 8) синкретизм (О. І. Моїсєєв).

Різноманіття термінів відображає інтенсивні пошуки теоретичного розв'язання проблеми [5, 17].

У сучасній американській лінгвістиці це явище отримало назву **ambiguity** ("двозначність" або "обопільність"), див.: D.S.Worth. *Ambiguity in Russian derivation // The Slavic word. Proceedings of the international slavistic colloquium at the University*. 1970. Д. Ворт, однак, використовує цей термін більш широко, об'єднуючи в ньому два різновиди – "ендоцентричний" (неединичність мотивації в нашому розумінні) і "екзоцентричний" (збіг у звучанні утворень від різних слів різних коренів, які аналогічно звучать). Пор., наприклад, у російській мові: *дорывать* від *дорвать* і *дорыть*. Останнє – цілком інше явище: утворення такого типу – різні слова (омоніми) [4, 93].

Реальність явища неединичності словотвірної мотивації безперечна. Специфіка в тому, що замість одного мотивуючого в похідному слові ви-

являється одночасно два й більше цілком конкретних мотивуючих. При суворому системному підході до словотвірного аналізу констатація цього явища неминуча. Вагомим аргументом на користь його є значний фактичний матеріал у докторських дисертаціях В. В. Лопатіна, О. І. Моїсєєва, О. М. Тихонова, І. С. Улуханова, О. П. Єрмакової, які не вважають за можливе у ряді випадків давати однозначну відповідь щодо співвідношення мотивуючого й похідного слів.

Значне місце питанням полімотивації відведено в працях М. М. Шанського, І. І. Ковалика, О. С. Кубрякової, В. Ф. Черепанової, І. О. Ширшова, Ф. Г. Коровіна, А. С. Авакової, В. М. Немченко, З. І. Шаталової, С. М. Васильченко. Ряд цікавих спостережень міститься в статтях Р. С. Манушаряна, О. М. Кім, Р. А. Сафарової, С. Кураєвої та ін. Однак, за справедливим зауваженням О. М. Тихонова, явище множинності мотивацій вивчене недостатньо. Дослідження його необхідне для повноти опису словотвірної системи мови, у якій воно посідає досить значне місце, з ним пов'язаний ряд важливих проблем теорії словотвору.

Множинність словотвірної мотивації – об'єктивно існуюче явище, що спостерігається при дериватологічному аналізі похідних слів. Причина виникнення полімотивованості – різна спрямованість семантичних зв'язків похідного слова й асиметричний дуалізм лінгвістичного знака. Множинність словотвірної мотивації – можливість деривата встановлювати формально-семантичні відношення з двома й більше мотивуючими [2, 17].

З урахуванням частиномовної належності мотивуючих слів, З. С. Каспришин виділяє такі основні види множинної мотивації в українській мові: 1) десубстантивно-девербальний, 2) десубстантивно-деад'єктивний, 3) деад'єктивно-девербальний, 4) десубстантивно-деад'єктивно-девербальний, 5) внутрівербальний. Наприклад, десубстантивно-деад'єктивний вид мотивації – словотвірні типи іменників на **-ник, -овик / -евик, -овник / -івник, -аник / -яник**. Найбільш продуктивним є словотвірний тип іменників на **-ник**, мотивуючими для яких виступають іменники й однокореневі прикметники з суфіксом **-н-**.

На думку автора, можна виділити невелику групу дериватів з потрійною мотивацією. Наприклад: *гріх, грішити, грішний – грішник*. У таких випадках яскраво виражена потрійна мотиваційна співвіднесеність (з дієсловом, віддієслівним іменем, прикметником). Припускається кваліфікувати як тримотивовані всі іменники на **-ник** сучасної української мови, якщо цьому не перешкоджають семантичні показники.

Розглядаючи полімотивованість у рамках конфіксальних дериватів, дослідниця робить висновки, що множинність мотивації притаманна в основному похідним, які містять у своїй структурі префікси, що корелюють із прийменниками, зрідка – власне іменні префікси. Наприклад, десубстантивно-ад'єктивний вид мотивації: *без-...-ник, під-...-ник, поза-... -ник, над-... -ник, до-...-ник, від-...-ник, на-....-ник* та ін.

Можлива мотивація синтаксично оформленими прийменниково-відмінковими сполуками й прикметниками на **-н-** або з нульовим суфіксом: *без бога, безбожний* – *безбожник*. Аналогічний характер мотиваційних відношень притаманний похідним назвам осіб із префіксами **під-, від- поза-, над-, до-, на-:** *підводник, підсудник, позашкільник, відлюдник*.

Десубстантивно-девербальний вид об'єднує імена осіб із префіксами **спів-, не-:** *співпрацівник* (працівник, співпрацювати). До мономотивованих відсубстантивних утворень належить, наприклад, *співрозмовник*.

Автор наводить приклади мотивації з дієслівними й ад'єктивними основами *невірник* (не вірити, невірний), з субстантивними – *співтрапезник* (трапезник, трапеза). Полімотивованість характерна й для похідних з іншомовними префіксами **контр-, анти-, нео-:** *неоплатонік* (платонік, неоплатонізм).

На думку дослідниці, діапазон полімотивацій в іменників зі значенням особи від двох до п'яти. Переважний різновид мотивації – бімотивація [2, 17].

У ряді випадків важко визначити, на базі якого слова утворене похідне, оскільки однаково можливі його зв'язки з кількома словами. Правильніше вказати на подвійну можливість словотворення, ніж дати однозначне рішення. "Специфіка словотвору – у його багатоплановості, у різнобічності його зв'язків, а тому будь-який однобічний розгляд процесів словотвору перестає відображати фактичний стан справ і суттєво обмежує власну проблематику словотвору" [3, 346].

Отже, множинність мотивації похідних є результатом історичного розвитку слова (групи слів) і може стати активним мовним фактором, оскільки вона представляє свого роду «інкубатор», у якому народжуються потенційні зразки новоутворень [1, 10-11].

Література

1. Балалыкина Э. А. Русское словообразование / Балалыкина Э. А., Николаев Г. А. – Казань: КГУ, 1985. – 184 с.
2. Каспришин З. Е. Множественность словообразовательной мотивации в современном украинском языке: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Каспришин З. Е. – К., 1989. – 17 с.
3. Кубрякова Е. С. Словообразование / Кубрякова Е. С. // Общее языкознание / ред. Б. А. Серебренников. – М.: Наука, 1972. – С. 386-394.
4. Лопатин В. В. Русская словообразовательная морфемика / Лопатин В. В. – М.: Наука, 1977. – 315 с.
5. Ширшов А. И. Множественность словообразовательной мотивации в современном русском языке / Ширшов А. И. – Ростов н/Д: РГУ, 1981. – 117 с.

ЗАПОЗИЧЕНІ СЛОВА В СУЧАСНОМУ СЛОВНИКУ ПОПКУЛЬТУРИ

Кажан В. І., Калініна Р. П. Запозичені слова в сучасному словнику попкультури.

У статті здійснено аналіз запозичень, що називають явища масової культури; виявлено спільні для близькоспоріднених мов парадигматично-синтагматичні закономірності; засвідчено розширення словникового складу загальнолітературної мови.

Ключові слова: запозичене слово, попкультура, словотвірна система, функціонування.

Кажан В. И., Калинина Р. П. Заимствованные слова в современном словаре попкультуры.

В статье анализируются заимствования, называющие явления массовой культуры; обнаружены общие для близкородственных языков парадигматическо-синтагматические закономерности; засвидетельствовано расширение словарного состава общелитературного языка.

Ключевые слова: заимствованное слово, попкультура, словообразовательная система, функционирование.

Kazhan V. I., Kalinina R. P. The borrowed words in the modern dictionary of pop culture.

The article deals with the borrowings, which name the phenomena of a masscult; common paradigmatic and syntagmatic laws for common languages are found out; the expansion of dictionary structure common literature language is certified.

Key words: the borrowed word, pop culture, word formation system, functioning.

Мова масової комунікації має бути соціально значущою, доступною, інформативною, «дієвою для різних соціальних категорій і груп» [7, 20].

Вивчення мовних особливостей україномовних («Україна молода», «Критика», «Коментар», «Культура і життя») та російськомовних («Аргументы и факты», «Комсомольская правда», «Арт-Мозаика») газет та тижневиків за останній період (2008 – початок 2009 рр.) засвідчує розширення словникового складу загальнолітературної мови завдяки активному залученню іншомовної лексики зі сфери масової, або популярної, культури (музики, кіно, мистецтва, літератури, шоу-бізнесу). Через широку популярність позначуваних нею реалій найбільш схильною до сприйняття такої лексики є молодіжна аудиторія.

Ілюстративний матеріал демонструє відновлення більш ранніх запозичень, більшість із яких уже пристосувалася до мови-реципієнта, наприклад: укр.: *колаж, дубляж, субтитри, бестселер*; рос.: *импресарио, ротация, комиксы, кинодистрибьюторы* тощо. Запозичені терміни-слова наділені словотворчими потенціями, що виявляються у формуванні похідних одиниць, переважно прикметників, які використовуються у прямому значенні. Вони утворюються: а) суфіксальним способом: укр.: *хітовий* (сингл); *топові* (виконавці), *поп-фолькова* (мелодія); *аматорський* (фільм); *кобзарство*; *бан-*

дурництво; рос.: *фентезийные* (сказания); *медийные* (лица); *мейнстримное* (звучание); *фанковые* (ритмы) *онлайновая* (школа); *хэдлинерский* (ведущий) та ін.; б) префіксальним способом (надзвичайно рідко): укр.: *антимейнстрім*, *суперхіти*, рос.: *неформат*, *спродюсировать*.

До словотвірної системи обох мов залучаються інтернаціональні компоненти, які входять до морфемної будови складних слів. Подібне явище набуває подальшого поширення. Наприклад: укр.: *радіодіджей*, *міні-бенефіс*, *мега-зірка*, *кінопортал*, *телешоу*; *дискографія*, *кінофундація*, *кінокутюр'є*; *мегахіт*; рос.: *кіношлягер*, *ретросаунд*, *электро-поп*; *мини-сериал* (*лента*); *монодрама*, *мегапопулярный*, *макси-сингл*, *киносэмпл*, *мини-фест* тощо.

У мові ЗМІ активізується також процес утворення нових складених складних слів (за термінологією В. М. Немченка – 4) способом осново- та словоскладання, що свідчить про розвиток рис аналітизму в українській і російській мовах. Можна виділити такі моделі складних слів:

– запозичене слово + запозичене слово (як правило, з англійської мови): укр.: *фольк-рок*, *інтернет-портал*, *реп-кліп*, *реаліті-шоу*, *поп-арт*, *шоу-кастинг*; рос.: *триллер-римейк*, *рэп-баттл*, *имидж-дизайнер*, *регги-хит*, *фэшин-стори*, *альтер-эго*, *брейк-баттл*, *инди-лейбл*, *лонг-плей*, *лейтин-рок* та ін.;

– запозичене слово + питоме слово: укр.: *інтернет-голосування*, *соул-зірка*, *гранд-роль*, *арт-ярмарок*, *фольк-запис*, *медіанасильство*; рос.: *шорт-лист*, *трек-лист*, *камео-роль*, *баттл-песня*, *демо-запись*, *письмо-эмбарго*, *медиа-поддержка*. У подібних моделях запозичене слово займає переважно препозицію, зрідка – постпозицію;

– запозичене слово + старе запозичене слово, яке давно ввійшло в лексичну систему мови: укр.: *топ-позиція*, *радіо-хіт*, *фільм-фентезі*, *рекорд-лейбл*, *інтернет-форум*, *мейнстрім-рок*, *медіа-магнати*, *рок-бард*; рос.: *кавер-версия*, *бэк-вокал*, *актер-хоббит*, *демо-версия*, *фэшин-канал*, *саунд-продюсер*, *фольк-авангард*, *рок-тоталитаризм*, *рэп-радиостанция*, *рок-клише*, *рок-стереотипы*.

Менш активними є трикомпонентні найменування, наприклад, *хіп-хоп-батл*, *хіп-хоп-вечеринка* (*середа*, *тусовка*, *сообщество*, *кумир*), *проект-веб-портал*, *етно-диско-вечорниці*; *нон-стоп-екшн*; *VELO-екстрим-триалисты*, *панк-рок-кафе*, *готик-фолк-сцена*, *ритм-энд-блюз*.

Варто звернути увагу на термінологічну номінацію словосполучень у сфері масової культури, яка деякою мірою порушує мовний стандарт. З іншого боку, утворення словосполучень, які складаються з двох, трьох і більше компонентів, дозволяє систематизувати і розширити стрижневі поняття за родо-видовими ознаками, надати їм деякої виразності та експресивності. Напр.: укр.: *панк-рокова композиція*, *художньо-аудіовізуально-театрально-літературно-філософський проект*; рос.: *скейт-хардкор-панковые группы*, *мюзиклово-джазовые мелодии* та ін.

За характером семантико-синтаксичних і морфологічних зв'язків між компонентами складені складні двокомпонентні найменування (терміні-іменники) можна поділити на два типи.

Перший тип охоплює слова, утворені поєднанням в єдине ціле двох самостійних іменників, синтаксичні відношення між якими є рівноправними. Напр.: укр.: *мейнстрім-рок, гот-патріот, треш-версія, бек-вокалістка, хіт-журнал*; рос.: *фешн-патриот, блюз-рок, топ-менеджмент, рок-артист, бэк-музыканты*.

Другий тип – це найменування, з яких перший (рідше другий) компонент є скороченою основою. У цьому типі виділяються такі підтипи:

а) з основою на -о: укр.: *промо-акції* (від промоут – сприяти, допомагати), *промо-тур, етно-хаус* (від етнос – народ); рос.: *демо-кассета* (від демонстраційний), *промо-сингл* та ін.;

б) з основою поп- (від популярний) і арт- (від артистичний, художній): укр.: *поп-хористка, поп-чарт, арт-інституції, поп-сингл*; рос.: *арт-мозаика, арт-рок, поп-лицо, поп-деятель, поп-представление* тощо;

в) з основою-аббревіатурою (зафіксовано незначну кількість одиниць): укр.: *піар-агентство, віп-трибуна*; рос.: *тиар-ход, вип-сектор, вип-билеты* тощо;

г) з основою (першою, другою, з обома) – іншим скороченням на зразок: укр.: *фан-сектор, рок-фест*; рос.: *фан-зона, брит-поп* тощо.

Зауважимо, що переважна більшість скорочених основ у цьому типі набула «статусу префіксоїдів, що сприймаються як усічення прикметникових основ» [3, 218].

Мова ЗМІ намагається (хоча не завжди послідовно) нейтралізувати в певний спосіб значну кількість запозичених слів:

– через підбір синонімів із питомої лексики (інколи спостерігається і в межах одного контексту) або запозичених слів, які давно ввійшли в стандартну мову, наприклад: укр.: *лейбл* – група (компанія, студія); *трек* – пісня (композиція); *ремейк (римейк)* – перезапис (фільму); *генерація* – покоління; рос.: *диджей* – ведучий; *данс* – танець; *сингл* – компакт-диск, *продакшн* – виробництво та ін.;

– через пояснення описовим способом у тексті змісту запозиченого слова, наприклад: укр.: *кіч* (стає лінією з найпопулярніших форм масової культури); *графіті* (у Нью-Йорку стрімко розвинулося нове урбаністичне мистецтво); *емо* (скорочено від emotion – емоційний) – молодіжна субкультура, яка бере свої початки з 80-х років на Заході; *Вплив Заходу, розвиток новітніх технологій призвели до появи молодіжних субкультур: готи, емо, панки, репери, реггі, хули, скінхеди, рокери* тощо. Їх часто одним словом називають *нефори, або неформали*; рос.: *Сейзлы* (продавці рекламного ефіра) гораздо оперативнее реагируют на колебания рынка; *камео* – із підзаголовка: *Англ. слово «cameo» буквально переводится как «камея», т.е. ювелирное украшение с чьим-либо портретом. В кино «камео» означает нечто иное – участие в фильме звезды, которая исполняет эпизодичес-*

кую роль. Термин впервые был использован продюсером М. Тоддом применительно к фильму «Вокруг света за 80 дней» (1956), в котором насчитывается 44 **камео**; И всем любителям боевиков в стиле «**нон-стоп-экшн**» (то есть безостановочного действия, которое не отпускает зрителей до самого конца фильма) рекомендую ленту к просмотру; **Шесть мест съемки**, или на языке клипмейкеров, **шесть локэйшенов**.

Перед нами зразки текстів-пояснень, які популяризують знання серед широкого кола читачів, тому вони мають бути не тільки інформативними, соціально значущими, але й доступними, що досягається акцентуванням уваги не тільки на родо-видових ознаках абстрактних понять, а й на коротких історичних екскурсах про час, місце виникнення та етимологію термінів. Слід відзначити також використання емоційної лексики на противагу, приміром, науковим текстам.

Якщо в газетних текстах відсутні вказані засоби нейтралізації іншомовної лексики, то більша частина читачів не спроможна сприйняти інформацію через відсутність у контексті тлумачення значення запозичених одиниць, якими деякі тексти перенасичені. Наведемо приклади: *Жанр значення не має – від традиційних інструментів на зразок живопису до мультимедіа, інсталяцій, гепенінгів тощо, головний критерій – індивідуальність художника; Она его муза, импресарио, менеджер, имиджмейкер и домоправительница в одном лице.*

Певна кількість запозичених у сфері масової культури слів відповідає вимогам, що висуваються до термінів: бути максимально точними і короткими. Запозичення нерідко відбувається саме задля економії мовних засобів порівняно з питомими чи калькованими описовими виразами. Наприклад: укр.: *гран-прі* – найвища нагорода; *реноме* – репутація, усталена думка про кого-, що-небудь; *фентезі* – літературний стиль – ненаукова фантастика; *фолькзапис* – запис народної музики; *таблоїд* – газета невеликого формату (зазвичай бульварного змісту); рос.: *блокбастер* – кінофільм (вистава) з масштабним зніманням, масовими сценами; *перформанс (перформанс)* – вид художньої творчості, який об'єднує театр з образотворчим мистецтвом; *ремикс (римикс)* – новий варіант, переробка старої мелодії пісні; *чарты* – списки популярності (рейтингу) виконавців; *комикс* – популярна серія малюнків з короткими оповідями, які утворюють суцільну розповідь розважального характеру.

Деякі запозичені слова, що донедавна вживалися у вузькій термінологічній сфері, починають долати цей бар'єр, переходять до загальнолітературної мови, розширюючи при цьому свої семантичні можливості і нерідко набуваючи нових значень. Наприклад: *Продюсер сразу після перемоги запросив співця на свій лейбл, де той і випустив свій дебютний альбом; Лейбл «Імперія» стрімко ввірвався до вітчизняного шоу-бізнесу* (контексти допомагають з'ясувати, що слово «лейбл» – це не тільки фірмовий знак, яскрава наліпка, що прикрашає готовий одяг, а й музична група, фірма,

студія); *Любители рок-музыки наверняка его запомнили по совместному треку с рок-группой*; у словосполученнях: *танцевальные треки*, *скачивание треков*, *трек «Полночь»*; *заглавный трек альбома* (слово «трек (треки)» набуло значення «музикальна композиція (пісня)»); *Создание торговых марок – вот мейнстрим современного искусства. Здесь все важно: цвет, линия, образ, музыка, слово* (за словником, мейнстрім – джазовий термін, яким позначають помірно прогресивні напрямки будь-якого джазового стилю; у статті слово вжито у значенні «головний напрямок у мистецтві взагалі»); ще один контекст з останнім словом: заголовок *«Неформат» – в бой с мейнстримом!* («Неформат» – незалежна літературна премія). Термін набув узагальненого значення: «літературний твір, який нічим не виділяється із загальної течії, тобто звичайний формат, позбавлений оригінальності, живих прийомів, свіжих типів сприйняття тощо.

У мові газет спостерігаємо спільні для близькоспоріднених мов парадигматичні й синтагматичні закономірності: запозичені слова залучаються до процесу переосмислення значення, розширення лексичної сполучуваності, що нерідко призводить до метафоричних переносів і як наслідок – до формування експресивно-стилістичного змісту. Наприклад: укр.: *фортепіанний альянс*; *яскравий колаж булгаковського бестселера*; *гуру маркетингу*; *гаряча ротация*; рос.: *саундтрек современной жизни*; *брендированный мир*; *драйвовая гитара* та ін.

Експресивність мас-медійних текстів забезпечується й утворенням від опорних запозичених слів похідних одиниць, що мають яскраві ознаки оказіональності. Наприклад: укр.: *кінографоманія*; *Бондіада* (від Бонд); *кінофест* (фест – від фестиваль); *атракціономанія*; російський *шоубіз* (замість шоу-бізнес); *рокенрольно* (рос.: рок-н-рольно; по-рок-н-рольному); рос.: *запитченный* (від питч); *забрейковать* (від брейк); *лоходэнс*; *хип-хопчик*; *баттлиться* (від баттлы – танцювальні битви); *поттериана* (від Поттер); *рокерша*; *фанатить* (від фанат); *випы и выпушки*; *песни-несаундтреки* і т.ін.

Завдяки схожості звукової оболонки запозичені одиниці залучаються до мовної гри, що надає тексту додаткової експресії й оригінальності. Цікавою є така ілюстрація зі словами *сбрендившие* і *брендинг*: Заголовок *«Сбрендившие...»* (іронічне просторічне слово утворено від дієслова «сбрендить» – утратити розум; «сбрендить» – від «бренд» – алкогольний напій). Контекст: *«Украина, как и другие страны постсоветского пространства, переживает бум брендинга»* (брендинг – від бренд – торгова марка).

Загадковість і зацікавленість викликають ті запозичені слова, які дотепер ще не зафіксовані тлумачними словниками та словниками іншомовних слів (це явище спостерігаємо в обох мовах). Наприклад: укр.: *беквокал* (вокальний супровід сольного номера); *реліз* (презентація альбому записаного диску); *фронтмен* (соліст, керівник групи); *біт* (музикальний ритм); рос.: *кавер-версия* (один виконавець подає свою версію композиції

другого без його участі); *регги* (музикальний стиль); *шорт-лист* (короткий список-перелік); *хэдлайнер* (ведучий заходу); *райдер* (список запитів виконавця до організаторів гастролей) тощо.

Отже, за умови збереження комунікативності та функціонально-стилістичних обмежень запозичення стають одним із джерел поповнення сучасного словника популярної культури. Розширюється сфера використання інтернаціональної лексики.

Прогнозуємо, що певний арсенал запозичених одиниць перейде до загальнонародної мови. Припускаємо, що число іншомовних слів у мові сучасних ЗМІ буде певною мірою відрегульовано (перш за все через пошук рівнозначного питомого матеріалу, семантично еквівалентного запозиченому). У такому процесі нормалізації й упорядкування доцільно враховувати культурно-мовну компетенцію читачів, прагнути до помірною запозичення.

Література

1. Большой словарь иностранных слов. – М.: ООО «Дом Славянской книги», 2009. – 992 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української літературної мови. – К.: Ірпінь. ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
3. Колоїз Ж. В. Українська okazіональна деривація: [монографія] / Жанна Василівна Колоїз. – К.: Акцент, 2007. – 310 с.
4. Немченко В. Н. Современный русский язык. Словообразование / Василий Николаевич Немченко. – М.: Высшая школа, 1984. – 255 с.
5. Новый словарь иностранных слов / [глав. ред. В. А. Адамчик]. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, 2007. – 1152 с.
6. Современный толковый словарь русского языка / [глав. ред. С. А. Кузнецов]. – СПб: Норинт, 2004. – 960 с.
7. Солганик Г. Я. Общие особенности языка газеты / Г. Я. Солганик // Язык и стиль средств массовой информации и пропаганды. – М.: МГУ, 1980. – С. 5-23.

УДК 808.3-55.01:800.2/24

К. А. Качайло

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ І СЕМАНТИКИ НАЗВ ПРЕДМЕТІВ (КОНФІКСАЛЬНІ ІМЕННИКИ НА -ОК)

Качайло К. А. Особливості структури і семантики назв предметів (конфіксальні іменники на -ок)

У статті досліджено в діахронічному аспекті особливості словотвірної структури і семантики іменникових конфіксальних дериватів на *-ок* – назв предметів, що зафіксовані в середньо- та новоукраїнській мові. У творенні таких похідних слів бере участь сімнадцять конфіксальних морфем із постпозитивною частиною *-ок*. З огляду на це виклад матеріалу здійснено в напрямку до зменшення продуктивності словотвірних типів.

Ключові слова: конфіксація, конфікс, конфіксальний дериват.

Качайло К. А. Особенности структуры и семантики названий предметов (конфиксальные существительные на -ок).

В статье исследованы в диахроническом аспекте особенности словообразовательной структуры и семантики именных конфиксальных дериватов на -ок – названий предметов, которые зафиксированы в средне- и новоукраинском языке. В образовании таких производных слов берет участие семнадцать конфиксальных морфем с постпозитивной частью -ок. С учетом этого изложение материала осуществлено в направлении к уменьшению продуктивности словообразовательных типов.

Ключевые слова: конфиксация, конфикс, конфиксальный дериват.

Kachaylo K.A. Features of structure and semantics of the names of subjects (confixal nouns with -ок).

The article deals with the features of word formation structure and semantics of nominal confixal derivatives with -ок - names of subjects in diachronical aspect, which are fixed in middle and new Ukrainian language. Seventeen confixal morphemes with postposition part -ок takes part in formation of such derivative words. In view of it the statement of a material is carried out in a direction to reduction of efficiency word formation types.

Key words: confixation, confix, confixal derivative.

Українські мовознавці приділяли значну увагу дослідженню словотвірної структури та семантики іменника як у діахронічному, так і синхронічному аспектах. До питань словотворення цієї частини мови зверталися П. Білоусенко, В. Горпинич, Є. Карпіловська, Н. Клименко, І. Ковалик, М. Плющ та інші. Однак конфіксальні іменники на -ок ще повністю не досліджені, що визначає актуальність цієї роботи.

Мета статті: вивчити в діахронічному аспекті особливості структури і семантики назв предметів у межах конфіксальних іменників на -ок, оскільки порівняно з давньоруськоукраїнським періодом, у XIV-XXI століттях спостерігається збільшення назв *предметів*, що утворюються за допомогою конфіксів із постпозитивною частиною -ок.

За даними фактичного матеріалу, найбільшу кількість складає лексико-словотвірна група найменувань предметів, які лише за деякими ознаками подібні до названих твірною іменниковою основою або не повністю є тим, що названо мотивувальним словом. У творенні назв предметів бере участь більше п'ятнадцяти конфіксальних морфем на -ок, тому подальший виклад матеріалу здійснено в напрямку до зменшення продуктивності словотвірних типів.

Конфікс пол(полу)-...-ок. Найменування *предметів*, до формальної структури яких входить конфікс *пів-/пол(ь)-/(полу)-...-ок(ь)*, поділяються на дві великих групи:

1. Перші номени *предметів*, які є наполовину меншими від тих, що названі твірною основою, фіксуються в обстежених пам'ятках XVI століття: *полмисковъ* (1575 АрхЮЗР 1/І 54) “глибока глиняна тарілка, яка за місткістю відповідає половині миски”, *полумисок* (СУМ VII 101) “різновид столового посуду, що має вигляд неглибокої миски або глибокої тарілки”, “неглибока миска” (2000 СЗГ II 68); *полбочокъ*, *полубочокъ* (XVI ІКІС) “де-

рев'яна посудина з дощок, скріплених кільцями, місткість якої складає 10-15 відер”, *полуличок* (2003 УТР 685) “діжка, кадіб”, *полібочок* (1909 Д 232), *полібічок* (1909 Дубр 155) “діжка, наполовину менша за звичайну”; *полубо-ртокъ* (XVI ІКІС) “невелика колода для бджіл” (*борть* “дерево з вуликом, колода для бджіл”); *полбарилокъ* (XVI ІКІС) “дерев'яна посудина, зробле-на з дощок, обхвачених кільцями” (*барило* “бочка”), *півбарилок* (1926 ПУРС 161) “те саме”; *полукішок* (1886 Ж 693) “плетений кузок” (*кошь* “вид плетеної корзини для ручної поклажі”), *полупішок* (1984 О ІІ 108) “кіш на возі, плетений кусок воза); *пійтопорок* (1900 ДолГов 114) “знаряд-дя праці менше від сокири, має дві заточені сторони”; *пійскринок* (1900 ДолГов 114) “шухляда у скрині на всю ширину верхньої частини”.

У середньоукраїнських джерелах віднаходимо поодинокі назви *тран-спорту та його елементів*: *полукомажокъ* (1552 Торг 81) “річкове судно вантажопідйомністю близько 5 лаштів” (*комаж* “найпоширеніший тип сплавного судна без щогл, прямокутної форми, вантажопідйомністю бли-зько 10 лаштів /лашт — міра ваги на річковому транспорті, 1 лашт = 120 пудів”); *полудрабок* (1882 ФП 200; 2000 ГГ 323) “бік вазового ящика, утво-рений за допомогою поздовжніх і поперечних жердин на зразок драбини” (*драба* “великий решітчастий віз для перевозки сіна”) або “одна з двох біч-них ліскоподібних частин короба воза” (2004 Матіїв 28), “частина воза, що має вигляд ящика” (1960 СПГ 78); *полугарбок* (1960 СПГ 78) “віз, яким во-зять сіно, снопи, менший за гарбу” (*гарба* “віз для перевезення містких ма-теріалів”); *полутрямок* (1990 ТЛП 121) “поперечна переводина” (*трям* “балка, перекладина”).

Наявні з цією морфемою й деякі назви *одиниць та предметів вимірю-вання*: *полумерокъ* (1489 ССУМ ІІ 187) “міра місткості рідких та сипучих тіл” (*мера* “предмет, яким щось наміряють; мірка”), *полуминок* (1653 Ар-хЮЗР 1/ХІ 453), *полумярок* (1665 АрхЮЗР 1/VI 477); *полуквартокъ* (XVI ІКІС) “посудина для пиття, що за місткістю дорівнює половині кварти” (*кварта* “міра рідини, восьма або десята частина відра”); *полукуфокъ* (XVI ІКІС) “міра рідини в 15 кварт” (*куфа* “чан, бочка місткістю в 30 кварт”); *півсоток* (1886 Ж 636) “половина сотні” (*сотня* “певна кількість чогось, що дорівнює числу сто”); *полумацьок* (1886 Ж 693; СУМ VII 101; 1984 О ІІ 108) “міра ваги сипучих тіл у 25 кг або дерев'яний посуд місткістю в 25 кг” (*маца* “міра ваги зернових, що дорівнює 50 кг”); *полусеток* (1886 Ж 694) “одиниця вимірювання полотна в 50 аршинів” (*сеть* “одиниця вимірюван-ня полотна в 100 аршинів”); *півлатерок* (1984 О ІІ 64) “одиниця виміру дров в 1-2 кубометри” (*латер* “одиниця виміру дров у 2-4 кубометри”).

В обстежених джерелах зафіксовані найменування *грошових одиниць*, які за вартістю вдвічі менші від тих, що названі твірною основою: *полугро-шокъ* (1494 Торг 38) “грошова одиниця, яка за вартістю дорівнює половині гроша” (*грошь* “срібна грошова одиниця”); *польгрошокъ* (1582 АрхЮЗР 1/І 155) “те ж саме”; *полталярок* (XVI ІКІС) “старовинна польсько-литовська

монета вартістю у 65 копійок срібла або 1 гульден” (*таляр* “монета у 2 гульдени”), а також інші похідні: *півскирток* (1886 Ж 636) “скирта, удвічі менша за звичайну”; *полустіжок* (1893 УмСп 989) “половина стогу”; *півдудок* (ЛексФр 166) “музичний інструмент, сопілка”; *пійкопок* (1912 Бат 284) “30 снопів скошеного або зжатоного хліба, складених колоссям усередину й прикритих одним снопом зверху” — *полукопокъ* (1886 Ж 693) (*копа* — “60 снопів, складених у такий же спосіб”); *півпляшок* (1918 ІвШ 48) “посудина місткістю в половину пляшки” (*пляха* “сулія, велика посудина”).

2. У XVI столітті з конфіксом *пів-/пол(ь)-/(полу-)-...-ок(ь)* вперше зафіксовані найменування предметів, які є подібними до тих, що названі вивідною основою: на позначення одягу та його деталей виступають нечисленні іменники, а саме: *полуботокъ* (XVI ІКІС) “взуття, у множині чоботи з короткими халявами” (*ботъ* “чобіт з високими халявами”); *пу(л)чамаро(к)* (1650 ДМ 194) “короткий хутряний чоловічий одяг” (*чамара* “верхній чоловічий одяг типу кожуха”); *півчобіток* (СУМ VI 390) “те саме, що півчобітки – жіночі чоботи з короткими халявами”; *полуботки*, а також інші деривати: *полутабинокъ* (1861 Закр 468), *полутабенокъ* (1893 УмСп 1012) “старовинна гладенька шовкова тканина” (*табинъ* “вид тканини”); *півшикурок* (СУМ VI 390) “шкура молодого бичка, яка за розмірами дорівнює половині шкіри дорослої тварини”; *пувшорок* (2000 СЗГ II 98) “спеціально пошитий ошийник, у якого один ремінь проходить під передніми лапами собаки” (*шори* або *шора* (гуц.) “ремінна упряж”), пор. *півшорок* (2004 Матіїв 48) “поперечний ремінь, що йде через хребет коня від посторонки до посторонки”.

Конфікс о-...-ок. З кінця XVI століття обстежені джерела засвідчують назви предметів побуту, інструментів та їх частин, які прилягають впритул до того, що позначено твірним словом: *адверками* (1564 Карт-Тимч) “боковий або верхній брус рами дверей” (пізніше це похідне почало співвідноситися із префіксальним іменником *одвір*); *окрайок* (1886 Ж 565) “край дошки або кінець ниви, де розвертаються з плугом та бороною”, *осередок* (2000 ГГ 313) “матеріал для клепки”; *ошийок* (1886 Ж 589) “комір, частина одягу, що обрамляє шию; нашійник”; *огузок* 1976 БукГов 6 89) “мішок, до половини наповнений чимось; клунок, який звисає з плеча до рівня задньої частини тіла людини — біля *гузи*”; *оденок* (Гр III 38) “підстилка під кладками снопів, сіна”, “стіжок сіна; спеціальна підстилка (з соломи, хмизу) під великими кладками снопів, сіна; нижня дошка у возі” (2004 Матіїв 44; 2005 СБГ 361); *обніжок* “перекладина між ніжками (стола, стільця)” (УРС 1926 501); *обрамок* (СУМ V 562) “те, чим обрамляється щонебудь, рамка” (можлива мотивація дієсловом *обрамляти*, у такому разі це суфіксальний іменник); *опалок* (1990 Зел 26) “сітчаста торба для годування коней, яка прилаштовується до палиці”; *обічок* (1984 АУМ I 76) “обичайка, обід у ситі” (очевидно, від *бік* “певна сторона чогось”), *обальок* (2000 СЗГ II 3) “балка у перекритті хати, до якої кріпляться дошки стелі” від *балка*

“певним чином оброблена дошка”; *одвірок* (2000 ГГ 312) “брус дверної скриньки”; *обполок* (2002 СУСГ 146) “крайня дошка з розпиляної вздовж зовнішньої частини колоди”; *обшарок* (2005 СБГ 359) “спеціальний інструмент для округлення заліза”; *окулок* (2005 СБГ 365) “конфорка” (*кулка* “чавунні кільця закривати отвори на плиті”).

Помітну групу складають найменування *предметів, які неповною мірою виявляють ознаки того, що названо твірною іменниковою основою*: *очіпок* (1860 Б-Н 268) “один із видів важкого чепця одружених жінок або вдів, який покривають, як правило, наміткою (грубою тканиною, схожою з покриттям монашок)”; *опаленок* (1886 Ж 570) “невеликий корж”, пор. *палляниця*; *облавок* (Гр III 13; СУМ V 517) “борт корабля” (*лава* “вузький місток, колода, перекинута через воду для переходу”); *оскирдок* (Гр III 68) “маленька скирда”; *опасок* (Гр III 56) “ремін для носіння бандури через плече”, “пояс (чоловічий)” (УРС 1926 513; СУМ V 703), “мотузка, яку пришивають до спідниці і якою спідниця утримується на тілі” (2004 Матіїв 38); *опупок* (УРС 1926 516) “зав’язь плода”, пор. *пуп’янок*; *ошкварок* (1958-1960 ЛАЗ 169) “один із підсмажених шматочків сала невеликого розміру” (*шквара* “спека або шкварка”); *окіпок* (СУМ V 663) “невелика копа; полукіпок”; *опліток* (СУМ V 710) “ліса, тин”; *ошкалок* (2004 Бевка 96) “невелика тріска, скіпка” (*шкалка* “скалка, тріска, скабка”); *окрушок* (2005 СБГ 365) “залишок нарізаного скибками хліба, крихти”, “перша відрізна від палляниці скибка” (2000 СЗГ II 12); *оринок* (2005 СБГ 368) “дитячий горщик” (очевидно, від *ринка* “невеликий глиняний горщик”).

Конфікс під-...-ок. З середньоукраїнського періоду засвідчені назви *предметів, які призначені бути нижче, серед або в тому, на що вказує твірною іменниковою основою*, наприклад: *подножокъ* (XVI-п.п.XVII ІКІС) “жердка ткацького верстату, яку слід натискати ногою, щоб розтягти нитченицею нитки основи”; *подпрасокъ* (XVI-п.п.XVII ІКІС) “пристрій, на який ставлять праску під час прасування”; *підситок* (1882 ФП 196) “посуд під решетом при якійсь роботі”; *підскринок* (1886 Ж 49) “нижня частина скрині зі спеціальною шухлядкою”; *під’исокъ* (1860 Б-Н 89), *підісок* (1893 УмСп 588) / *під’ісок* (1952 Мельн 89) “залізна штаба під дерев’яною віссю (у возі)”, *підісок* (2005 СБГ 418) “кочерга або залізний гачок у вигляді кочерги” та *підосок*, *пудусок* (2004 Матіїв 28) “залізна пластинчаста скобка, яка підбивається на дерев’яну вісь, де обертається колесо, щоб запобігти зносові осі”; *підмурок* (Гр III 172) “основа будівлі, споруди”, у переносному значенні “те, що становить основу, початок чого-небудь” або “основа будови, споруди, зроблена з каменю, цегли, бетону і т. ін.; фундамент, підвалини” (СУМ VI 460); *підсошок* (Гр III 180) “підпора тину або огорожі” (*соха* “роздвоєна на одному кінці палиця”); *підкольнік* (1912 Верх 246) “те, що прилаштоване в колінній впадині (у медицині — валок) або сама колінна впадина”; *підчопок* (1984 О II 72) “дерево під чопами, що над ним ходить вал (у млині)” (*чоп* “зубець колеса машини”); *підгрифок* (1971 СМТ 76) “деталь струнних ін-

струментів, до якої прикріплюються нижні кінці струн”; *підголовок* (2005 СГГ 139) “те, що під головою (подушка або підкладка)”.

За допомогою конфікса *під-...-ок* утворюються й найменування *предметів домашнього вжитку, побутових пристроїв та їх деталей*, які лише за деякими ознаками подібні до тих, що названі твірною іменниковою основою: *підмашинок* (1874 Левч 70) “вітряний млин з елементами механізації”; *підрешіток* (1874 Левч 177) “різновид густого решета”; *підкульок* (1886 Ж 643) “малий куль, як правило, в половину менший за звичайний”; *підситокъ* (1902 Вас 32) “сито, що за розмірами є меншим від звичайного і вміщує приблизно половину мірки”; *підбурок* (Гр III 160, 2004 Матіїв 55) “залізний гак із довгою дерев’яною ручкою для витягання з води великої риби, найчастіше сома”; *підсумок* (1927 ПТ 217) “невелика шкіряна сумка, яку носять на поясі”, *пудсумок* (2000 СЗГ II 103) “невелика сумка для мисливських патронів”; *підрамок* (СУМ VI 489) “рамка, на яку натягується полотно для малювання картини”.

Конфікс *при-...-ок*. Найменування *предметів* фіксуються з XVIII століття. Значення колишнього применника *при* зумовило розгалуженість семантики таких номенів: 1) “предмет, розташований біля того, що назване мотивувальним словом”; 2) “предмет, менший порівняно з тими, які позначені вивідним словом”.

Перша група дериватів із лексико-словотвірним значенням “*предмет, розташований біля того, що назване мотивувальним словом*”, почала своє становлення у XVI столітті й остаточно сформувалася в сучасній мові. Наприклад, *предмети домашнього вжитку* позначені такими дериватами: *прилавокъ* (1776 ДНМ 211) “частина нерухомої лави в українській хаті під стіною від дверей до кутка”, *прилавок* (СУМ VII 653) “спеціальний стіл для торгівлі в крамниці, буфеті, на базарі і т. ін.”; *прискринокъ* (1860 Б-Н 300) “маленький ящикок у верхній частині скрині на боковій стінці, призначений для зберігання дрібних речей або коштовностей”, *прискрин’ок* (Козачук 1991, 121), *прискринок* (2000 СЗГ II 89) “невелика шухляда у скрині для одягу”; *призадок* (1879 Павл 889) “поличка для діжки з водою або квасом, яка розташована в задній частині воза”; *приголовок* (1886 Ж 742) “пелюшка під голову”, “колода, при якій вогонь кладуть” (2000 ГГ 327); *прирамок* (1886 Ж 755) “деталь рами вікна, яка вставляється в раму — закладну, глуху, замуровану”.

З другої половини XIV століття натрапляємо на поодинокі назви *елементів одягу*: *приполокъ* (1377 ЛЛ 64) “частина одягу, пола”; *пристинок* (1879 Павл 906) “частина одягу, що прикриває спину”.

У XVI столітті з’являються перші номени *інструментів та їх деталей*, а саме: *притрубокъ* (1582 АрхЮЗР 6/1 122) “коротка трубка, що служить відводом від основної труби”; *притрубок* (1893 УмСп 1030) “бокова частина труби (музичного інструмента)”; *присішок* (1931 ВТ 69) “підпорка, стовпчик” (*соха* “роздвоєна на одному кінці палиця”); *прикубокъ* (1879

Павл 893) “невеликий перегонний куб у виноробстві, що знаходиться між кубом і холодильником”; *приструнок* (УРС 1926 640; СУМ VII 47) “коротка струна на бандурі або кобзі”, а також знаходимо назви *деталей сільськогосподарського транспорту*: *приколибок* (1984 О II 139) “дошки спереду колиби для захисту від вітру” (*колиба* “спеціальний віз, пристосований для кочового життя” або “вівчарська хата на полонинах”); *прикозьолок* (1984 ДзПА 82) “деталь, розташована біля невеликої крокви, якою накривається верх солом’яної покрівлі” (*козел*, *козьол* “з’єднані в горішній частині під кутом два дрючки, якими укріплюють, притискають верх солом’яної покрівлі”); *приботок* (1993 Ліпкевич 132) “верхня частина боті, до якої кріпляться бортові дошки” (*ботя* “дрючок”, *бот* “судно”).

Початок формування другої нечисельної групи найменувань із лексико-словотвірною семантикою “*предмет, менший порівняно з тими, які позначені вивідним словом*” припадає на XVII століття. Сюди відносимо назви *предметів домашнього вжитку*: *прикадок* (УРС 1926 628) “невелика бочка” (*када* “бочка для вина”), а також найменування *кінської упряжі, одягу та їх частин*: *приуздок* (1886 Ж 762) “деталь кінської упряжі, яка надягається на голову коневі” (*узда* “вуздечка”); *приплаток* (1958-1960 ЛАЗ 57) “жіночий фартух або шматок тканини, з якого шитимуть фартух” (*плат* “великий шматок тканини”).

Конфікс за-...-ок. Номен *предметів, що знаходяться позаду того, що названо мотивувальним словом*, датовані другою половиною XVI століття. Наприклад, назви *предметів побуту*: *заголовокъ* (1575 АО 55), *загововок* (2002 СУСГ 80) “подушка”; *затылокъ* (1606 КартТимч) “задня частина чи сторона чогось”, *затиллок* (1990 Сизько 35) “дерев’яна планка з дірками на краях, яка надягалася ззаду й спереду дерев’яного воза на полудрабки” або “тупе ребро леза ножа” (2000 СЗГ I 178); *загривокъ* (1855 СМН 124) “хліб, який виріс на ниві полоскою вище від іншого”, *завісок* (Гр II 19) “залізний брусок у возі, прибитий за віссю для того, щоби колесо не терло плеча, на якому стоїть ящик воза”; *загвіздок* (Гр II 26) “кілочок або цвях, який заважає кінцю палиці пройти назад з отвору”; *заріжок* (Гр II 89) “останній кусок шкіри, що знаходиться перед рогами”; *заглемездок* (УРС 1926 244) “предмет, який зроблено неохайно” (діал. *глемезд* “щось негарне, неохайне”); *заденок* (1952 Мельн 79; 2005 СБГ 121) “задня сторона ящика на возі” та “верхнє дно бочки” (2000 ГГ 277); *закрилок* (1971 И 235) “спеціальний пристрій у літака, що знаходиться позаду крила”; *зачілок* (2000 СЗГ I 180) “причілок хати”; *запічок* (2005 СГГ) “лежанка на печі чи біля печі”; *застілок* (2005 СГГ 64) “ліжечко поза столом”.

З XVIII століття нечисленні похідні виступають найменуваннями *елементів одягу*: *запоясокъ* (XVIII КартТимч) “фартух”; *заколінок* (1886 Ж 250) “спеціальний предмет, який прилаштовують за коліном (у медицині валок)”; *засобок* (Гр II 99) “задня частина сорочки або зборки на спині кожуха вверх від талії” (утворене від зворотного займенника *себе* в орудному

відмінку: *за собою*); *зарукавок* (1928 Елек 62) “злучник, муфта, рукав”, “манжета” (СУМ III 297).

Конфікс на-...-ок. У середньоукраїнській мові з’являються найменування предметів, які в просторі розташовуються зверху по відношенню до того, що названо твірною основою. Серед іменників з формантом *на-...-ок* виокремлюємо, наприклад: *пристосування для різних частин людського тіла, елементи одягу: наперстокъ* (сер. XVII СлЛекс 471; СУМ V 141) “металевий ковпачок, що надягається на палець для зручності пересування голки під час шиття”, “деталь кісся, ціпа” (2005 СГГ 111); *наголовок* (1886 Ж 471) “ковпак капелюха або дитячий чепчик”, “головний убір” (2005 СГГ 109) та “дитячий чепчик” (2005 СБГ 308); *напалок* (Гр II 506) “палець печатки, перев’язка на хворому пальці або те ж, що й наперсток”, *напальок* (1909 Д 170), *напалок* (1984 ДзПА 137) “перстень”; *нап’яток* (1958 Дз 135) “задня тверда частина взуття, що охоплює п’яту”; *надолок* (1930 Із 426) “подол, низ у платті”, *надоуок* (1894 ГовЗам 196) “частина, пришита до сорочки низом”; *наполокъ* (1879 Павл 528) “частина одягу, яка пришивається до поли або оздоблення”.

За даними фактичного матеріалу, наявні слова, що називають частини кінської упряжі: *набідрок* (1893 УмСп 1089) “хомут, ремінці біля хомута” (*бедро* “стегно”); *набородок* (1984 О I 461) “ремінць вуздечки під шиєю”; а також назви типу: *нагробокъ* (1622 КартГимч) “надмогильний пам’ятник або камінь”; *накоренок* (1886 Ж 480) “відросток на корені”, “нижня, коротка частина стовбура, спиляного чи зрубаного при корені дерева” (2004 Матіїв 19); *надз(ь)бок* або *надзюбок* (1927 ПТ 205) “наріст на дзьобові в індика”; *насідок* (2005 СБГ 321) “покладені під квочку яйця для виведення курчат” від *сідало* чи *сідак* “місце для сидіння”.

Фіксуються найменування *сільськогосподарського реманенту*: *навилок* (Гр II 469; СУМ V 31) “кількість сіна, яку піднято на вилах”, *навилок* (1912 Верх 237) “держак у вилах” та “купка, копичка сіна” (2003 УГР 675) чи “купа сіна, взята на вила” (2005 СГГ 108); *наралок* (1987 Корз 169) “залізний наконечник рала, частина плужка для обгортання картоплі” (*рало* “вид землеробського знаряддя для розпушування зораної землі”); *назубок* (СУМ V 93) “напилок, яким випилують зубці, роблять насічку, зазублини і т. ін.”.

Одиничними прикладами представлені найменування *риболовецьких* приладь: *накісток* (Гр II 493) “пір’їнка в поплавку” та *виробничих*: *наглинок* (1931 ВТ 51) “спеціальний пристрій у керамічному виробництві”; *натрубок* (1931 ГТ 1122) “кільце”, а також *будівельні* назви: *начілок* (1886 Ж 500) “фронтон”; *надвірок* (ЛексФр 130) “завіс на дверях”.

Конфікс по-...-ок. Розгалуженою в семантичному плані є група іменників з формантом *по-...-ок* із предметною семантикою. З другої половини XVI століття фіксуються назви предметів господарського призначення, які мають розташовуватися біля того, що названо твірною основою, а саме: *посторонокъ* (1575 АрхЮЗР 1/І 55) “міцний ремінь або мотузок, що

з'єднує в упряжці шлею чи хомут з орчиком”, *пошторонок* (2000 ГГ 326) “посторонок шлеї”; *поножокъ* (1627 БерЛекс 85) “наголінник, частина до-спіхів, якими покривалися ноги нижче колін”; *поденок* (1886 Ж 675; 2000 СЗГ II 61) “підстилка під стіг чи оборіг, щоб снопи або сіно не гнили від землі” від *дно*; *подолок* (Гр III 244) “нижня частина запаски, даху, снопа від первесла вниз” (*дол* “низ”), “передній плат; жінки, що його вживали – носили деякі речі, як у сумці” (2004 Бевка 104); *поколодок* (2000 СЗГ II 65) “пастка для лову мишей або її частина” від *колодка* (2000 СЗГ I 236-237) “саморобна пастка для лову мишей”.

Збірні найменування трапляються ще в XIV столітті, проте надалі цей тип іменників поширення не набув. Наприклад: *пожытками* (1322 АрхЮЗР 1/VI 2-3) “майно, нажите добро (збіжжя)”; *поплатки* (1408 ССУМ II 195) “грошова данина, грошовий податок” (*платъ* “частина, платня”); *політок* (2000 СЗГ II 66) “усе, посіяне й посаджене в городі; частина поля; спеціально не оброблюване цього року поле; худоба” та “урожай, збір” (2004 Матіїв 40) або “літній урожай” (2005 СГГ 148).

Матеріально-речовинні назви функціонують у сучасній мові, а саме: *поярок* (СУМ VII 494) “шерсть від першої стрижки молоді вівці, народженої весною” (*по ярі* “після весни”), *паярок* (2004 Матіїв 50) “вовна, знята з вівці”; *покожушок* (2000 СЗГ II 65) “полотно з візерунками; грубе полотно з найгіршого гатунку прядива”.

Конфікс *па-...-ок*. Найменування *предметів* з цим афіксом фіксуються в новій українській мові: *надворокъ* (1879 Павл 691) “панська приміська садиба”; *наборонок* (1886 Ж 595) “бильця в бороні”; *пальісок* (1912 Верх 243) “пристрій для рибалки” (*ліса* “нитка або шнур на вудилищі, звитий із конського волосся”); *натрубок* (1931 ВТ 63; СУМ VI 98) “коротка трубка, що служить відводом від основної труби”, “сопло міха, втулка” (2002 СУСГ 157); *парінок* (1931 СгГ 22) “гравій” (*ріна* або *рінь* “дрібні камінці, відшліфовані водою”); *пажердок* (1931 ГТ 124) “короткий натрубок на жердині”; *паріжок* (1984 О II 41) “парожок, коротка кроква, яку додають до звичайної для розширення даху”; *наклинок* (1984 ДзПА 25; 2000 СЗГ II 22) “клин, за допомогою якого кріпиться коса на кісці”.

Конфікс *над-...-ок*. Перший субстантив із морфемою *над-...-ок*, за нашими матеріалами, фіксується в XVII столітті: *надгробокъ* (1648 КартТимч) “пам’ятник над могилою або камінь”, *надгробок* (СУМ V 65) “пам’ятник, камінь, плита і т. ін., встановлені на могилі”. Саме в цей час починає формуватися й загальне словотвірне значення типу: “*те, що по відношенню до предмета, названого твірною основою, займає у просторі положення згори (над ним)*”. Пізніше виникло ще кілька похідних такого плану, які окремих груп не складають: *надчубокъ* (1879 Павл 509) “капелюх або щось інше, що виконує функцію капелюха” (*чуб* “передня частина волосся або все волосся на голові в людини”); *надтінок* (1886 Ж 496) “тент, натягнутий зверху на палицю або на щось інше для створення затінку”; *надкрилок* (1931 ВТ 51)

“частина крила у вітряку”, “елемент невода” від *крило* “одна із сіток невода, бокове полотнище”; *надколінок* (СУМ V 71) “плоска округла кістка, розміщена спереду нижнього колінця стегна”; *надосник* (1990 ТЛП 61) “дерев’яний брус, укріплений зверху на металевій осі воза”.

Конфікс ви-...-ок. Іменники з *ви-...-ок* – це найменування предметів, які містять деякі ознаки з тих, що притаманні названим мотивувальним словом, наприклад: *вижолобок* (1886 Ж 74) “пристрій для годівлі худоби, неглибокий жолоб” (*жолоб* “те ж, що і ясла”); *виріжок* (1886 Ж 84) “частина чого-небудь, що видається наперед, виступ” від *ріг*; *вибрудок* (1882 ФП 33) “гуща, брудний осадок” (*бруд* “грязь, грязюка”); *вишкварок* (1886 Ж 93) “дуже малий обсмажений шматок сала” (те ж, що і *шкварка*); *вибороздок* (1984 О I 96) “остання скиба під час оранки в розгін” (*борозда* “слід, який лишається на землі після оранки”).

Одиничним прикладом представлене найменування предмета, що є результатом дій, виконаних іншим предметом, який названий твірною основою: *вигніток* (1909 Д 37) “вичавки з винограду, з конопляного сім’я — макуха або щось інше, що побувало під гнітом” (*гніт* “тягар”).

Конфікс від-...-ок. Найменування предметів, які містять у собі деякі ознаки того, що названо вивідною основою, або є частиною того, що називає мотивувальне слово, за нашими даними, фіксуються в новій українській мові і представлені дериватами з морфемою *від-...-ок*. Наприклад: *відгілок* (1928 Елек 76) “те, що відводиться від основної лінії, відгалуження”; *відринвок* (1931 ВТ 60) “відгалуження труби для стоку води” (*ринва* “труба для стоку води”); *одлясок* (1958 Дз 48) “частина лясі біля кітця, яка затримує рибу і не дає їй змоги вийти з кітця” (*ляса* “щит із міцних, очищених від листя очеретин”, *кітець* “загорода із очеретяних ляс для вилову риби”). Відтінок *збірності* в семантиці має десубстантив *віджилок* (1971 И 89) “корисні копалини, які розташовані на віддалі від основної лінії, або невелика жила, що відгалужується від основної”.

Конфікс у-...-ок. Деривати з цією морфемою є найменуваннями таких предметів: *ушулок* (1974 Лис 222) “закопаний у землю стовп у стіні будівлі або огорожі з видовбаним глибоким пазом, у який вставляються дошки, обтесані колоди” (*шула* “стовб в огорожі, у який вставлені дошки”), “перша відрізана від паляниці скибка” (2000 СЗГ II 219); *ушийок* (Гр IV 371) “шкіра на потилиці або перешийок”; *участок* (1984 О I 325) “ділянка землі, відокремлена від інших” (*часть* “частина”); *ускалок* (1984 О II 321) “частина скалки, тріска, якою світили” від *скалка*; *укуньок* (2000 СЗГ II 218) “ковзан”, пор. *кунька* (2000 СЗГ I 268) “ковзан”.

Конфікс з-...-ок. Засвідчено предметні найменування з формантом *з-...-ок*, наприклад: *збанок* (2005 СБГ 152) “особливої форми глечик для свіжого молока, посудина для зберігання води в полі” (*баня* “спеціальна скляна посудина”); *зголовок* (1920 Яв 290) “подушка поверх осі у возі”;

скравок (1900 ДолГов 119) “окраєць хліба”, *злбок* (АУМ II 89) “те саме”, *пор. лоб* (СУМ IV 535) “передня частина чого-небудь”.

Конфікс недо-...-ок. Назви *предметів* (рідко — *тварин*), які мають лише деякі ознаки чи властивості того, що названо твірною іменниковою основою, представлені дериватами, які утворилися за допомогою афікса *недо-...-ок*: *недомірок* (СУМ V 295) “те, що не відповідає звичайній мірі, менше за міру”, “риба, менша за середню величину” (Гр II 545); *недошубокъ* (1879 Павл 557) “верхній одяг з низької якості хутра або полушубок”; *недоуздок* (1886 Ж 509) “обротъ — вуздечка без вудил і залізних мундштуків, які вставляють у рот коневі, для прив’язування у хліві”.

Конфікс су-...-ок. Назви *предметів* представлені небагатьма іменниками з формантом *су-...-ок*, наприклад: *суголовок* (Гр IV 225) “частина вуздечки біля вудил — те, що надягається на голову коня”, “потовщена частина дерев’яної осі” (1990 ТЛП 60), “дерев’яний брус, укріплений наглухо зверху на металевій осі воза” (2004 Матіїв 28), *сугловок* (Гр IV 225) “вугол скрині”; *сукрайок* (ЛексФр 231) “те, що прилягає до краю, окраєць”.

Конфікс пере-...-ок. Найменування *предметів домашнього вжитку*, які неповністю виявляють ознаки чогось, названого мотивувальним іменником: *перескринок* (1909 Д 211) “шухляда у скрині, відгороджений жолобець на дрібні речі”; *переситок* (ЛексФр 164) “сито із сіткою, у якій не дуже дрібні дрючки”; *перехресток* (1984 ДзПА 63) “поперечна частина хреста або предметів, подібних до хреста”.

Конфікс без-...-ок. Назва *предмету господарського вжитку* – це похідне слово із зазначеним афіксом: *безденок* (1886 Ж 17) “підставка під вулик, у якій не роблять із обох кінців дна”, *бездонок* (1920 Яв 20) “те саме”.

Конфікс через-...ок. В українській мові існує лише один дериват такої структури із лексико-словотвірним значенням “*предмет, який пролягає через щось, назване твірною основою*”: *черезсіделок* (1990 ТЛП 151) “ремін, який тримає упряж на сідлі” (*через сідло*).

Таким чином, у пам’ятках української мови XIV-XXI ст. зафіксовано значну кількість похідних конфіксальних іменників, які є назвами різноманітних предметів, що виникли в певний період часу та використовувалися на певній території України. Як показує зібраний фактичний матеріал, описані деривати, утворені за допомогою сімнадцяти конфіксів з другим компонентом *-ок*, мають характерні особливості структури та семантики.

Список скорочень джерел

- АрхЮЗР Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею по разбору древних актов. - К., 1859-1914. - Ч. 1-8.
 АО Акти села Одрехови / [Відп. ред. Л.Л. Гумецька]. - К.: Наукова думка, 1965. – 190 с.
 АУМ Атлас української мови. – К., т.1. – 1984. – 498 с., т.2. – 1988. – 520 с.
 Бат Верхратський І. Говір Батюків / І. Верхратський. – Львів, 1912. – 308 с.
 Бевка Бевка О. Словник-пам’ятник. Діалектний словник села Поляни Мараморощського комітату / Олекса Бевка. – Ніредьгаза, 2004. – 178 с.

- БерЛекс Лексикон словеноросійський Памви Беринди. Надр. з вид. 1627 року фотомеханічним способом / [Підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука]. – К., 1961. – 272 с.
- Б-Н Білецький-Носенко П. Словник української мови / П. Білецький-Носенко [Підгот. до вид. В. В. Німчука]. – К., 1966. – 421 с.
- БукГов Матеріали до словника буковинських говірок. – Вип. 1-6. – Чернівці, 1971-1979.
- Вас Василенко В. И. Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии. Отделы I, II, III. Кустарные промыслы, сельское хозяйство и земледелие, народные поговорки и изречения / В. И. Василенко. – Харьков, 1902. – 80 с.
- Верх Верхратський І. Знадоба до пізнання угорсько-руських говорів / І. Верхратський // ЗНТШ – 1899. – Т. 27-30; 1901. – Т. 40,44; 1902. – Т. 45.
- ВТ Шелудько І. М. Практичний словник виробничої термінології / І. М. Шелудько. – Харків, 1931. – 110 с.
- ГГ Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження / Відп. ред. Закревська Я. – Львів, 2000. – 364 с.
- ГовЗам Верхратський І. Говір замішанців / І. Верхратський // ЗНТШ – 1894. – Т.3. – С. 153-210.
- Гр Словарь української мови. Зібрала редакція журналу "Киевская старина" / [Упорядкував з дод. власного матеріалу Б. Грінченко]. – Т.1-4. – К., 1907-1909.
- Д Дубровський В. Словник українсько-московський / В. Дубровський. – 5 вид. – К., без року. – 361 с.
- Дз Дзензелівський Й. О. Словник специфічної лексики говірок нижнього Подністров'я / Й. О. Дзензелівський // Лексикографічний бюлетень. – Вип. VI, 1958. – С. 35-55.
- ДзПА Дзензелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови / Й. О. Дзензелівський. – К., 1984. – 308 с.
- ДМ Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Збірник акт. документів / [Відп. ред. В. В. Німчук]. – К., 1981. – 316 с.
- ДНМ Ділова і народнорозмовна мова XVIII століття / [Підгот. до вид. В. А. Передрієнко]. – К., 1976. – 415 с.
- ДолГов Верхратський І. Про говор долівський / І. Верхратський // ЗНТШ. – Т. 35-36, 1900. – С. 1-127.
- Ж Желеховский Е. Малорусско-німецкий словарь / Е. Желеховский. – Т.1-2. – Львів, 1886. – 1117 с.
- Закр Закревський Н. В. Старосвітський бандуриста. Словарь малоросійських ідіомов / Н. В. Закревський. – М., 1861. – С. 247-628.
- Зел Методичні вказівки з діалектології української мови. Словник східнополіського говору / [Підгот. до вид. А. Зеленько]. – Луганськ, 1990. – 78 с.
- И Украинско-русский словарь / [Под. ред. В. С. Ильина]. – К., 1971. – 1064 с.
- ІвШ Іваницький С. Російсько-український словник / С. Іваницький, І. Шумлянський. – В 2-х томах. – Липськ-Харків, 1925.
- Із Ізюмов О. Українсько-російський словник / О. Ізюмов. – Харків, 1930. – 980 с.
- ІКІС Індекс картотеки словника української мови XVI – першої половини XVII ст. Зберігається в інституті українознавства ім. І. Крип'якевича

- АН України в м. Львові.
- Карт-Тимч   Картотека до історичного словника українського язика / [Укл. Є.Тимченко]. - Зберігається в інституті українознавства ім. І. Крип'якевича АН України в м. Львові.
- Корз   Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М. М. Корзонюк // Українська діалектна лексика. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 62-267.
- ЛАЗ   Дзензелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (лексика) / Й. О. Дзензелівський. – Ч. 1-2. – Ужгород, 1958-1960.
- Левч   Левченко М. Опыт русско-украинского словаря / М. Левченко. – К., 1874. – 190 с.
- ЛексФр   Лексика поетичних творів Івана Франка. – Львів, 1990. – 197 с.
- Лис   Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К.: Наукова думка, 1974. – 257 с.
- Ліпкевич   Ліпкевич І. Г. Словник рибальської лексики / І. Г. Ліпкевич // Ліпкевич І. Г. Рибальська лексика в українських говірках Нижньої Наддніпряни. – Дис. на здоб. ... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 1993. – С. 212-235.
- ЛЛ   Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентьевская и Суздальская летопись по академическому списку. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – 581с.
- Матіїв   Матіїв М. Д. Методичні поради і матеріали для діалектологічної практики студентів-філологів / М. Д. Матіїв. – Сімферополь: Доля, 2004. – 79 с.
- Мельн   Мельничук О. С. Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району Одеської області) / О. С. Мельничук // Лексикографічний бюлетень Вип.2. – К., 1952. – С. 67-99.
- О   Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. Ч. 1-2. К., 1984.
- Павл   Павловскій А. Грамматика малороссійскаго нарѣчія. Краткій малороссійскій словарь / А. Павловскій. – СПб, 1818. – 114 с.
- ПТ   Словник природничої термінології. – К., 1927. – 262 с.
- СБГ   Словник буковинських говірок / [За заг. ред. Н. В. Гуйванюк]. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.
- СГГ   Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.
- СгТ   Сабалдир Г. О. Практичний словник сільськогосподарської термінології / Г. О. Сабалдир. - Харків, 1931. – 99 с.
- СЗГ   Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок / Г. Л. Аркушин. У 2-х томах. – Луцьк: Редакційно-видавничий відділ “Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2000.
- Сизько   Сизько А. Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини / А. Т. Сизько. – Дніпропетровськ, 1990. – 100 с.
- СлЛекс   Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / [Підгот. до вид. В. В. Німчук]. – К.: Наукова думка, 1973. – 541 с.
- СМН   Афанасьєв-Чужбинській Й. Словарь малорускаго нарѣчія / И. Афанасьєв-Чужбинській. – К., 1855. – 175 с.
- СПГ   Ващенко В. С. Словник полтавських говорів / В. С. Ващенко. – Харків,

1960. – Вип. 1. – 107 с.
- ССУМ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – Т.1-2. – К., 1977-1978. – 630 с., 591 с.
- СУМ Словник української мови. Т.1-11. – К., 1970-1980.
- СУСГ Глуховцева К. Словник українських східнослов'янських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. – Луганськ, 2002. – 234 с.
- ТЛП Никончук М. В. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов / М. В. Никончук, О. М. Никончук. – К., 1990. – 291 с.
- Торг Торгівля на Україні XIV – сер. XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. – К.: Наукова думка, 1990. – 406 с.
- УГР Павлюк М. Українські говори Румунії. Діалектні тексти / М. Павлюк, І. Робчук. – Едмонтон–Львів–Нью-Йорк–Торонто, 2003. – 784 с.
- УмСп Словарь російско-украинский / М. Уманець і А. Спілка. – Т.1-2. – Львів, 1893-1894. – 318 с., 285 с.
- УРС1926 Українсько-російський словник / А. Ніковський. – К., 1926. – 864 с.
- ФП Словник живої народної, письмової і актової мови руських югівщан Російської і Австро-Венгерської Цесарії / Сост. Фортунат Пискунов. – Изд. 2-е испр. и знач. пополн. – К., 1882. – 309 с.
- Яв Яворницький Д. І. Словник української мови / Д. І. Яворницький. – Т. 1. – Катеринослав, 1920. – 412 с.

УДК 811.161.2'373.44+811.163.1

Г. П. Клімчук

ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В ПУБЛІЦИСТИЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Клімчук Г. П. Церковнослов'янські запозичення в публіцистиці Михайла Грушевського.

У статті йдеться про соціальну реабілітацію старослов'янської спадщини в українській мові кінця XIX – початку XX ст.; здійснено аналіз фонетичних, структурно-семантичних та функціонально-стилістичних особливостей церковно-книжної лексики в публіцистичному доробку Михайла Грушевського.

Ключові слова: старослов'янські запозичення; фонетичні, словотвірні, лексичні церковнослов'янізми; стилістична функція.

Климчук Г. П. Церковнославянские заимствования в публицистике Михаила Грушевского.

В статье рассматривается социальная реабилитация старославянского наследия в украинском языке конца XIX – начала XX вв.; осуществлен анализ фонетических, словообразовательных и лексических церковнославянизмов в публицистике Михаила Грушевского.

Ключевые слова: старославянские заимствования; фонетические, словообразовательные, лексические церковнославянизмы; стилистическая функция.

Klimchuk G.P. Church Slavonic loan words in the publicism of Mykhailo Grushevskiy.

The article deals with social rehabilitation of Old Slavonic heritage in the Ukrainian language at the end of XIX century and beginning of XX century. The author gives the analy-

sis of phonetic, structural and semantic, functional and stylistic peculiarities of Church books vocabulary in publicistic works of Mykhailo Grushevskyi.

Key words: Old Slavonic loan words, phonetic, word-formative, lexical Church Slavonisms, stylistic function.

Старослов'янська спадщина – плідне джерело, яке істотно поповнило лексичний та фразеологічний фонд багатьох слов'янських мов. В українському узусі за використанням відповідної категорії лексики стоїть давня книжна традиція, позаяк, починаючи ще зі староукраїнської доби, церковнослов'янізми виступають як стилістично марковані синоніми „простих” народних слів, що надають висловлюванням „високого” патетичного звучання.

Грунтовним студіюванням старослов'янської мови активно займалися такі авторитетні славісти, як Й. Домбровський, П. Шафарик, В. Ягич та ін. Пізніше розробка цієї теми здійснювалася вітчизняними ученими, зокрема А. Львовим, М. Мур'яновим, А. Селіщевим, О. Судаковою, Р. Цейтліним та ін. На українських теренах старослов'янські лексичні засоби стали предметом наукового зацікавлення В. Німчука, В. Русанівського, М. Станівського, Л. Ткач, Л. Гонтарук, В. Семиряк. Однак, незважаючи на чималий обсяг лінгвістичних розвідок, присвячених окресленій проблемі, „місце церковнослов'янізмів у лексико-стилістичній системі сучасної української мови висвітлено недостатньо й значна кількість таких одиниць опинилася за межами словникових реєстрів” [7, 25]. Це спричинило посилену увагу пострадянських дослідників до питання функціонування, тематичного складу та шляхів надходження церковно-книжних елементів у лексикон української мови на різних етапах її історичного розвитку.

Процес відродження й стилістичного оновлення церковнослов'янізмів у сучасній мовознавчій практиці „неможливо осмислити без докладного вивчення фактичного статусу й текстової представленості названих мовних одиниць у писемному й усному мовленні українських освічених верств. Адже культурно-освітня функція церковнослов'янської мови, як можна припустити, була вирішальним чинником формування стилістичних ознак і потенційної стилістики старослов'янізмів, які засвоювалися українською мовою на різних хронологічних зрізах” [7, 24]. З огляду на це мета нашої статті полягає в тому, аби з'ясувати структурно-семантичні та функціонально-стилістичні особливості церковнослов'янських запозичень у публіцистичному доробку Михайла Грушевського.

Насамперед відзначимо, що старослов'янська лексика живила творчість не одного покоління письменників, публіцистів, культурних і громадських діячів. Вирішальну роль в утвердженні її стилістичного статусу, безперечно, відіграв Тарас Шевченко, який актуалізував використання церковнослов'янізмів відповідно до нових суспільних реалій сучасної йому дійсності. На зламі XIX і XX ст., коли в українській мові відбувається процес становлення літературної норми, спостерігається тенденція соціальної реабілітації старослов'янської спадщини, причому архаїзми церковно-

книжного джерела в цей час виступають репрезентантами насамперед галицько-буковинського мовленнєвого середовища, де виконують роль важливих стилеутворювальних компонентів жанру політичної полеміки.

У публікаціях Михайла Грушевського, що послідовно відстоював упровадження в загальнолітературний комунікативний простір західноукраїнських мовних здобутків, знаходимо чимало слів спільного церковнослов'янського фонду української та російської мов. У зв'язку з цим сучасник публіциста Іван Нечуй-Левицький друкує в пресі критичну статтю, у якій зауважує, ніби лексична організація творів проф. Грушевського схожа на „мову в „Лѣтописи Самовидца о войнахъ Хмѣльницькаго”, писаної українською мовою того часу с примішкою ніби великоруських слів, але сі слова усі забрані і внесені Ломоносовим в великоруську літературу, і вони вважаються тепер, як „русскія” [2, 22]. Таке надмірне захоплення старослов'янізмами, на думку автора, несло загрозу архаїзації української мови, а тому він наполегливо радив відмовитися від подібного досвіду. Однак хронологія публіцистичного дискурсу Михайла Грушевського переконує, що, незважаючи на закиди, зазначена категорія запозичень залишалася органічною й невід'ємною складовою різних періодів його мовотворчості. В аналізованих суспільно-політичних статтях нами зафіксовано великий масив лінгвоодиниць церковнослов'янського походження, серед яких вичленовуємо фонетичні, словотвірні та лексичні.

До фонетичних церковнослов'янізмів традиційно відносимо слова, що будовою й семантичним наповненням співвідносні з давньоруськими еквівалентами, однак мають дещо відмінне звукове оформлення, зокрема, вирізняються характерним для старослов'янської орфоепії неповноголоссям звукосполучення *ла* між двома приголосними відповідно до українського *оло*. Наприклад: *Мудро покивають главами благорозумні люди над неблагорозумними зусиллями „обернути колесо історії” ... (2, 50) / цсл. глава – голова, головна частина тіла [9, 40]; Глас був з кругів дуже поважних і дав передчувати, як би то ... українські земства в школах свого повіту почали б заводити науку на мові місцевій, свого повіту ... (2, 122) / цсл. гласъ – голос; мотив, на який співається церковна пісня [9, 40]. У політичному доробку Михайла Грушевського фонетичні церковнослов'янські „вкраплення” обмежені у функціонуванні й трапляються вкрай рідко.*

Словотвірними в лінгвістиці прийнято кваліфікувати лексеми церковно-книжного джерела, утворені завдяки притаманним старослов'янській мові афіксам. Найбільшою продуктивністю в складі цієї групи відзначаються складні слова зі структурними компонентами **бого-** та **благо-**, наприклад: *Приходиться сказати з старим боговидцем: неправедний нехай собі робить неправду і праведний нехай творить неправду, час наступає скоро, і кождому по ділам їх заплата (2, 169) / цсл. боговидѣць – той, хто споглядає Бога, проникає в Божі тайни; Прокляття нинішньої хвилі лежить в тім, що українство, вийшовши „з-під закону” 1876 р., далі живе підзаконним*

життям, не користаючи з „**благодати**” конституційного життя – яка не єсть та наша „істинно русская конституція” (3, 226) / *цсл. БЛАГОДАТЬ* – даяння блага, любов, щедроти; ... *отже, крім спокійних, впрочім, страйків, на Україні все спокійно благоденствує, як би за найліпших часів* (1, 257) / *цсл. БЛАГОДЕНСТВОВАТИ* – жити безтурботно, спокійно, у достатку. На церковнослов'янське походження виділених лексем указує не лише структурна будова, а й притаманна цим мовним засобам релігійна семантика.

Високу частотність у досліджуваному матеріалі виявляють словотвірні старослов'янізми-іменники з суфіксом **-тель** на позначення особи-діяча, наприклад: *блюститель* – той, хто ретельно зберігає, стереже щось, дотримується чогось, наглядає за кимось (4, 252); *іскатель* – людина, яка перебуває в пошуках кого-, чого-небудь (2, 31); *покровитель* – той, хто піклується, турбується про кого-небудь, підтримує когось; захисник (3, 300); *ревнитель* – ревний, завзятий прихильник кого-, чого-небудь (2, 205). Такі номени використовуються здебільшого для змалювання реалій політичного та культурного життя тогочасного українського соціуму, наприклад: *Що й українство, неважаючи на байдужість українців і на ті помилки, які так щедро допускаються ділателями українського життя, теж стає все замітнішою силою – не кажу вже про Україну австрійську, а навіть і на тій убогій і занедбаній російській* (2, 169) / *цсл. ДѢЛАТЕЛЬ* – найманий працівник [9, 49]; *Від половини ХІХ віку провід в українськiм національнiм руху взяли носителі ідей поступових, які розігнали ріжних нічних птахів, що вили собі гнізда в темних кутах слов'янофільського реакціонерства, вроді „Маяків”, „Москвитянинів” і т. п., панегіристів офіційного патріотизму і хулителів „розпусного Заходу”* (2, 36) / *цсл. НОСИТЕЛЬ* – той, хто наділений, володіє чим-небудь (талантом, ідеями і т. ін.); *цсл. ХУЛИТЕЛЬ* – особа, що принижує, засуджує, ображає когось.

У публікаціях Михайла Грушевського засвідчено також чимало дієслів, що містять церковнослов'янські префікси **воз-**, **со-**, **от-**, зокрема: *возносити* – підносити, здіймати (3, 257); *отверзти* – відкрити, відчинити (2, 139); *сотворити* – створити (3, 8; 3, 517), та відзначаються яскраво вираженою соціальною маркованістю, наприклад: *Толерантність до всяких чужих претензій супроти українства, усеї української суспільності була нечувана. Готовність плюнути й розтерти ногою все своє й **возвеличити** на кошт його чуже – просто умилительна* (2, 41) / *цсл. ВОЗВЕЛИЧИТИ* – прославити; *Радуйтеся й веселітеся всі, хто не дав себе унести „революційній гарячці!”*. *Прийдіть і ви всі, хто **согрѣшиш** вільнодумством, але покаюся ...* (2, 355) / *цсл. СОГРѢШИТИ* – повестися непорядно, нечесно; учинити гріх.

Така активна апеляція до церковнослов'янського фонду в західноукраїнському інтелігентському соціолекті кінця ХІХ і ХХ ст., згідно з твердженням дослідниці Л. Ткач, виступає свідченням „збереження культурно-писемних традицій української мови, пов'язаних із православною культурою та церковнослов'янською мовою як її виразником” [8, 277]. „Словник української мо-

ви” подає лише деякі з ілюстрованих лексичних елементів, причому стильовий статус цих архаїзмів у названій праці представлено доволі непослідовно (порівн.: *возвеличити*, *ц.-сл.*, *уроч.* [6, Т. I, 724]; *носитель*, *книжн.* [6, Т. V, 445]; *отверзти*, *ритор.*, *ц.-с.* [6, Т. V, 802]; *покровитель*, *книжн.*, *рідко* [6, Т. VII, 51]; *ревнитель*, *книжн.* [6, Т. VIII, 473]; *согрішити*, *рел.*, *розм.* [6, Т. IX, 437]; *сотворити*, *книжн.* [6, Т. IX, 471]), усі ж інші з наведених слів (*блюститель*, *іскатель*, *ділатель*, *хулитель*, *возносити*) опинилися за межами лексикографічного реєстру. Цей факт говорить про недостатнє й побіжне висвітлення семантико-стилістичних характеристик аналізованого розряду лігвоодиноць сучасними академічними словниками.

Під лексичними в мовознавчій практиці розглядають специфічні старослов'янські утворення, виникнення яких зумовлювалося потребами перекладу співвідносних прототипів грецької мови [6, 123]. До багатьох із них в українському узусі вже тривалий час існують синоніми-відповідники, однак за стильовим потенціалом ці кореляти не є тотожними, наприклад: ... *останніми часами зробив певне вражіння голос російського письменника, що своє відчуження від української стихії, до котрої належав він походженням, толкував тими антипатичними нотками, які його вразили в сій книзі життя українського народу – Шевченковім „Кобзарі”* (2, 430) / порівн.: *цсл. животъ* – життя [9, 56]; *Ті, що „поклали свої руки на рало” народної роботи, не потребують сих запевнень і потішань* (2, 168) / порівн.: *цсл. рало* – соха, плуг [9, 148].

У публіцистичних статтях Михайла Грушевського лексичні запозичення церковнослов'янського джерела представлені здебільшого лексикограматичним класом іменників, що виступають назвами:

– конкретних осіб, частин тіла людини, предметів різного застосування і т. ін.: *галилеянини* – послідовники Ісуса Христа, якого звали ще Ісусом Галилеянином, оскільки своє дитинство та юність він провів у Галилейському місті Назареті (2, 138); *утроба* – живіт, черево, внутрішності, іноді тіло (2, 355); *трапеза* – стіл з наїдками на обід або вечерю (2, 355); *чертог* – спальня, упокій, хороми (2, 51). Наприклад: *Несподівано буйним потоком полилася смердюча і обридлива порнографічна література, спекулюючи на реакцію обивателя в сторону утіх грішної плоті* (2, 107) / *цсл. плоть* – тіло [9, 122]; ... *прихильники проф. Флоринського (коли такі єсть), ходячи Тимофіївською, можуть уявляти собі, що ся улица названа сим іменем в сподіванні великих заслуг, які сей муж положить для спасення України від українства* (2, 75) / *цсл. мѡжъ* – людина, чоловік [9, 95];

– абстрактних понять: *злоба* – зло, лукавство, злодіяння, погана справа, нещастя, злигодні, турботи, печаль (2, 4); *лукавство* – хитрість, злодіяння (4, 28); *ревність* – великі зусилля, бажання, силкування до чогось (2, 393); *погибель* – пагуба, загибель, іноді смерть (2, 94). Наприклад: ... *щоб чоловік з народу зрозумів і відчув, що він не понижає себе в очах „просвічених” людей, ... а підносить свою людську й класову гідність, ви-*

магаючи культурної ролі значіння для свого **язика** / *цсл. Ѧзыкѣ* – народ, плем'я; здатність говорити й виражати свої думки словом; орган тіла й знаряддя для мовлення [9, 199]; *А друга – се те, що всіх українських дезертирів, які були повтікали на лоно общерусской культури, повертають тепер етапним порядком в „первобытное состояние” як інородців* (2, 135) / *цсл. лоно* – груди; надра, глибини [9, 86].

Помітно менше продукуються лексичні старослов'янізми, що мають прикметникове чи дієслівне оформлення, наприклад: **крамольний** – заколотний, бунтівний (2, 139); **нечестивий** – нечесний, **тезоіменитий** – той, хто має однакове ім'я з кимось, однойменний (2, 203); **дерзати** – осмілитися, пожвавішати (2, 83), **угобзитися** – вигідно збагатитися, примножити достатки, виявитися прибутковим (1, 331) і т. ін.

На окрему увагу з-поміж окресленого різновиду церковнослов'янських утворень заслуговують спеціальні релігійні терміни на позначення ієрархії церковної влади, найменування ключових теологічних понять, зміст яких в українській мові інтерпретується лише через описові звороти, зокрема: *Де ті „ігемони” й „іпати”, які б справді дивилися на речі з становища інтересів російської державності?* (2, 138) / *цсл. игемонѣ* (або *игѣменѣ*), *ипатѣ* – церковнослов'янські терміни, що позначають римські титули намісника і консула; *Читачам нашого „Вістника”, певно, цікаво було б знати, в яких саме статтях догляділи галицькі душпастирі ту диявольську роботу?* (1, 154) / *цсл. душпастирѣ* – духовний наставник пастви, служитель церкви. Значна частка подібних церковнослов'янізмів, очевидно, указує на їх розповсюдженість і загальноживаність у тогочасній мовленнєвій практиці. На сучасному хронологічному зрізі семантичне наповнення цих іменників можна з'ясувати лише на підставі спеціальних тлумачних лексикографічних праць, позаяк академічними джерелами вони не фіксуються.

Треба сказати, що соціальна реабілітація такого громіздкого масиву церковнослов'янських похідних в українському тезаурусі кінця XIX – початку XX ст. не була явищем стихійним та безконтрольним, за відповідних обставин „саме мова періодичних видань і, зокрема, представлені в них тексти публіцистичного стилю виявилися своєрідним фільтром, через який відбір лексики і фразеології, пов'язаної з церковно-книжною традицією, здійснювався з огляду на нові комунікативні потреби української мови” [8, 267]. Відтак актуалізації в цей час підлягали насамперед архаїзми, що слугували мовним вираженням злободенних морально-етичних та духовних проблем тогочасного суспільства, відтворювали соціальну поведінку українства в період національного ренесансу. Наприклад: *І вже отой один момент, вказуючи на грубу протирічність тих всіх фактів з „фактами”, наведеними в брошурі, строго осуджує і збиває цілу, з тонкої павутини інсинуацій, клевет та перекручувань сплетену, брошуру* (3, 178); *Не зробили сього, бо в натурі клеветника лежить нахил тікати від всього, що може*

його довести до правди (3, 192) / *цсл. клеветга* – обман, лицемірний наклеп, який кидає тінь на честь і добре ім'я людини; *цсл. клеветникъ* – лжесвідок, злостивий брехун, ябедник [9, 78]; *Часи того рутенського малодушія минули безповоротно, і хто хоче йти з тим новим свобідним народом, повинен відтрястися з старих традицій того, невільничого життя* (3, 29); *Не такий час, щоб малодушествовати. ... Мусимо мати одвагу бути самим собою, не страхаючися ані недорічного глузування, ані гнівних криків тих, яким зріст українства грозить наступити на котрийсь мозоль ...* (3, 225) / *цсл. малодушіє* – слабодухість, легкодушність; *малодушествовати* – слабшати, підупадати духом, втрачати бадьорість, виснажуватися, нидіти [9, 89]. Реченнєві конструкції переконують, що для Михайла Грушевського церковнослов'янські лексичні набутки – це передусім засіб аксіологічної характеристики внутрішньої атмосфери, що панувала в українській політиці на зламі ХІХ й ХХ ст. Крізь призму ілюстрованих мовних одиниць із чітко вираженою викривальною семантикою автор прагне перебороти двоєдушність і лицемірство своїх сучасників, запобігти масовому дезертирству української інтелектуальної еліти до панівних верств сусідніх держав.

Високою активністю в статтях, присвячених відстоюванню історичної правди й боротьбі українців за національне відродження та незалежність, відзначаються старослов'янськи *побѣда* й *побѣдникъ*. Наприклад: *Воно (свято – Г.К.) віщувало чоловіку побіду тої правди над неправдою, життя над смертю, всій людськості, однаково в далекім жидівськім і нашім „Богу милім” краю* (3, 46); *Курси людського розвою, фонди людського духу, хоч з хвилями ослаблення, ідуть неустанно вгору, і побідниками кінець кінцем бувають ті, хто свої змагання, свою діяльність опирають не на низьких інстинктах насильства, гніту, обскурантизму, а на благородних змаганнях людського духу до свободи й розвою* (2, 49) / *цсл. побѣда* – перемога, *побѣдникъ* – переможець. Послідовне звернення українських, а зокрема галицько-буковинських, авторів кінця ХІХ – початку ХХ ст. до зазначених іменників, що ще в староукраїнський період мали прототипи серед слів „простої руської мови” (порівн.: *побѣда*: *Звитажство* [1, 83]; *побѣдни(к)*: *Звитажца, рыцерьъ* [1, 84]), на думку Л. Ткач, було спричинене настановою відмежуватися від польської мови, з якої ці лексеми походили (порівн.: *пол. zwycięstwo, zwycięzca*) [8, 268-269]. Зауважимо також, що паралельно з церковнослов'янським *побѣда* в тогочасному суспільно-політичному узусі повноцінно функціонував загальноживаний на сьогодні власне український синонім *перемога*, який відрізнявся від свого церковнослов'янського еквівалента стилістичною нейтральністю й дещо відмінною спеціалізацією значення. Згідно з тлумачними статтями „Словаря української мови”, у досліджуваній період за лексичною одиницею *перемога* закріплено значно ширший спектр семантичних відтінків, аніж за архаїзмом *побѣда*, порівн.: *перемога* – *одолѣніє, побѣда, пе-*

рев'єсь [3, 128]; **побіда** – **побѣда**, [3, 203]. Текстовий фрагмент із публіцистики Михайла Грушевського, у якому аналізовані слова поєднуються в межах однієї синтагми як однорідні члени речення, підтверджує слухність висловленого припущення, наприклад: *Бажаннями не побід і перемог над іншими, не визиску слабших, не використовування своїх сил на шкоду поставлених ще в гірші умови, а того, що бажаємо разом з ними всім, своїм і чужим, зарівно приятелям і ворогам* (2, 105). З погляду сучасних норм церковнослов'янськи **побіда** й **побідник** належать до пасивного шару лексики й реєструються „Словником української мови” як абсолютні синоніми до іменників **перемога** і **переможець** [6, Т. VI, 614-615].

Спостереження за функціонально-прагматичними можливостями старослов'янської спадщини в політичному дискурсі Михайла Грушевського виявляє виразну стилістичну маркованість окресленого різновиду запозичень. Часто церковнослов'янськи виступають репрезентантами високого стилю й традиційно надають публіцистичним текстам піднесеного, патетичного колориту, порівн.: *Як мало миру й благоволенія прибуло за сі дві тисячі літ у людськїм житті!* (2, 3) / *цсл. БЛАГОВОЛЕНІЄ* – велика прихильність до когось, симпатія [9, 17]; *цсл. МИРЪ* – тишина, спокій [9, 93]; *І справді, слово українське, проглаголане великим поетом нашим, спасло український народ від загибелі, згуртувавши наново всіх вірних синів його, і не дасть йому загинути ніколи, доки буде на устах і в серці людей українських* (3, 272) / *цсл. ПРОГЛАГОЛИТИ* – сказати [9, 40]; *цсл. ОУСТА* – рот, губи [9, 185]; *І як прозорий алавастр, повний дорогоцінним миром мистецтва, вітчаний цвітом слави, без плями і уцербу перейшов ти перед очима покоління* (2, 441) / *цсл. АЛАВАСТРЪ* – посуд із вузькою горловиною, виготовлений з єгипетського алебастру, у якому добре зберігалися дорогоцінні масла, аромати [9, 11]; *цсл. МІРО* – дорогоцінний елей [9, 96]. Приклади свідчать, що завдяки залученню церковно-книжних мовних засобів досягається властивий відповідним комунікативним актам ефект ліризму, урочистості, пафосу, забезпечується їх емоційне й експресивне навантаження.

Проте слід зазначити, що для мовотворчості Михайла Грушевського загалом притаманне переосмислення усталених стилістичних функцій церковнослов'янськи. Детальний аналіз його статей дає підстави стверджувати, що старослов'янські елементи були для публіциста передусім засобом іронічного, часто гостро саркастичного відображення дійсності, наприклад: *Коли суспільність вважає, що такі вироби, як „Історія” д. Аркаса, сповняє завдання популярної історії як не можна ліпше; коли праві депутати її хвалять, книгоноші плачуть, публіцисти благовісткують славу її й блаженні люди їм вірять – „освіченим” кругам, очевидно, зістається тихо сидіти* (2, 90) / *цсл. БЛАГОВѢСТИТИ* – сповіщати радість, проповідувати добру вість [9, 17]; *цсл. СЛАВА* – перед церковними співами слід вимовляти: слава Отцю, і Сину, і Св. Духу [9, 160]; *цсл. БЛАЖЕНЪ* – благополучний, щасливий, повен матеріальних і духовних благ [9, 19]. Як видно з на-

веденої мовленнєвої ситуації, церковно-книжна стилізація вносить у відгук Михайла Грушевського на працю Миколи Аркаса „Історія України-Руси” виразне викривально-іронічне забарвлення – автор у такий спосіб протестує проти перебільшення проросійськими ученими наукової вартості рецензованої розвідки, акцентує увагу на шкідливості цієї книжки як „підручника національної свідомості”.

Стилістичні потенції лексем старослов’янського джерела помітно інтенсифікуються за умови введення в близький контекст фразеологізмів із експліцитно вираженою іронічною конотацією чи ідентичною викривальною семантикою, наприклад: *Відкинувши всякі політичні постулати й проголосивши, що українська ідея повинна розвиватися виключно на культурнім ґрунті, вони (українофіли – Г.К.) і в сій культурній сфері так старанно пообліплювали її **фіговими листками**, так міцно забинтували її всякими „**главотяжками й убрусами**”, укриваючи й вирівнюючи все, що могло б разити око репрезентантів офіційної народності, що бідна українська ідея могла не розвиватися, а тільки завмирати ... (1, 317) / *цсл. **главотажъ** –* перев’язка, пов’язка для голови [9, 40]; *цсл. **оубрѣсъ** –* хустина, рушник [9, 180]; фразема **фіговий листок**, *книжн.* – те, чим прикривають, маскують що-небудь (перев. щось нечесне, ганебне і т. ін.); лицемірне маскування [5, 336]; *Львівський „Dziennik Polski” пролив крокодилові сльози над сумною долею руського (українського) народу в Галичині і тим бездоріжжям, на яке зводять його такі люди, як я. Хотуть відірвати його від західноєвропейської культури, котрої впливам досі підлягала Галицька Русь під мудрою і благословенною десницею польською! (2, 11) / *цсл. **благословенный** –* той, що отримав зверху всяке благо і поміч, кого прославляють та величають [9, 18]; *цсл. **десница** –* права рука [9, 46]; фразема **лити крокодилячі сльози**, *ірон.* – нещиро уболівати за кого-, що-небудь; лицемірити [5, 336]. Безумовно, що в’їдлива іронія, яка межує зі сарказмом, реалізується в демонстрованих текстових фрагментах саме завдяки нагромадженню в одній надфразній єдності стилістично та семантично тотожних лексичних і фразеологічних засобів. Подібні приклади характеризуються потужним прагматичним навантаженням й істотно підвищують експресивно-емоційну виразність висловлюваних думок.**

Функція церковнослов’янізмів бути засобом викривального характеру втілюється в суспільно-політичних статтях Михайла Грушевського й через зіткнення їх із лінгвоодинаціями народно-розмовного походження, наприклад: *І тяжко зневажають пам’ять поетову ті, що тільки на його свято суєтно клеплять язиками про нььку Україну, і про братів-українців, а поза тим не дбають і не роблять нічого для них (3, 273) / *цсл. **суєтний** –* несуттєвий, дріб’язковий, марний [9, 170]; фразеологізм **клепати язиками**, *ірон.* – говорити дурниці; базікати [6, Т. IV, 180]. Поєднання в одній синтагмі книжної лексеми **суєтно** з розмовно-побутовим образним висловом **клепати язиками** підпорядковане чітко окресленій комунікативній на-*

станові автора – розвінчати лицемірство сучасників, які лише на словах піклуються про культурне й національне відродження рідного народу, а насправді залишаються інертними та бездіяльними особами.

Специфічною рисою багатьох аналізованих нами публіцистичних статей є залучення до їх складу іншомовних речень, що зберігають граматичні особливості мови-джерела. Наприклад: *Коли зайшла мова про катедри української мови по університетах, першим ділом глас велій бысть от Харкова, що українська мова, яка буде викладатися з тої будучої катедри в Харкові, не має бути „якась галицька мова”, а справжнісінька харківська, така, як писав Квітка (2, 122) / усл. гласъ велій бысть – суч. укр. голос великий був; В таких обставинах здіймати дебати, аргументувати, доказувати – се не тільки безкорисно, але й не гідно. „И не отвѣща єму ни къ єдиному глаголу, яко дивится ігемону з ъло”. Се, розуміється єдине можливе становище в таких обставинах (2, 139) / усл. И не отвѣща єму ни къ єдиному глаголу, яко дивится ігемону з ъло – суч. укр. І не відповів йому ані слова, як сильно здивувався ігемоніві.* Завдяки таким старослов'янським „урапленням” Михайло Грушевський удається до ремінісценцій біблійних епізодів із сучасними йому соціальними реаліями. Цитовані з Біблії реченнєві конструкції набувають у політичних текстах виразних іронічних конотацій, виступають негативно-оцінними засобами авторської характеристики зображуваних суспільних подій.

Зауважимо, що апеляція до церковнослов'янських не завжди була продиктована спеціальною стилістичною метою, в окремих випадках використання цього виду архаїзмів зумовлювалося потребою уникнення тавтології, наприклад: *Але не можна ж через се домагатися того, чи навіть бажати, щоб культурну мову замкнуто в границі словарця сільського обходу, словарця ослабленого, збіднілого через натиск ходячих слів і виразів російських; не можна жадати, щоб вона за межі того словарика не переходила, бо інакше не буде зрозуміла для селянина, чи інтелігента ... (3, 217) / усл. жадати – потребувати, відчувати сильну спрагу, страждати від спраги [9, 55]; Поруч сеї **прі** на папері книжна українсько-руська мова стала предметом академічної **дебати** й на практиці (1, 123) / усл. **пра** – полеміка, суперечка, сварка [9, 139].* Ілюстрації доводять, що у відповідних комунікативних актах старослов'янські компоненти *жадати* й *пра* виконують власне номінативну функцію й позбавлені стилістичного забарвлення. Михайло Грушевський послуговується ними як синонімічними дублетами до наявних у близькому контексті загальноновживаних відповідників *бажати* й *дебата*.

Привертають увагу приклади метафоричного переосмислення церковнослов'янських запозичень. Зокрема, іменники **жатва**, **жертва**, **жертводавець**, **жупель** у публіцистиці Михайла Грушевського розвивають нові значення, не притаманні їм у церковнослов'янській мові, порівн.:

ЖАТВА

п е р в и н н е значення – „жнива, збирання з поля хліба, – нива, зібране збіжжя, – час, коли збирається хліб, літо” [9, 55]	н о в е значення – „поприще національної діяльності”: <i>Жатва</i> многа, вимагає тільки многих, щирих, любов'ю до діла перейнятих ділателів. Нехай, отже, не опадають руки, не слабнуть серця тих, хто „ділають” тепер і запалюють навколо себе все нові і нові серця святим огнем одушевленої любові до свого народу, його розвитку й поступу (2, 357)
ЖЕРТВА	
п е р в и н н е значення – «жертвоприношення тварин або плодів Богові, дар Богові» [9, 55]	н о в е значення – „матеріальний внесок, грошова допомога”: <i>Поруч великого імені автора має право на нашу пам'ять сьогодні маленьке ім'я налащика; безкорисній жертві українського мецената ми завдячуємо не тільки сей рік, сю хронологічну дату, а й появу взагалі сеї першої української книжки – се Максим Пурпура (1, 116)</i>
ЖЕРТВОДАВЕЦЬ	
п е р в и н н е значення – „особа, що приносила жертву Богові”	н о в е значення – „меценат, патрон”: <i>В акті, списанім з Т[оварист]вом (підписанім виділовими п. п. М. Мочульським, О. Роздольським і С. Томашівським), виразно сказано, що розпоряджатися цією позичкою можуть заступники жертводавця тільки колективно ... (3, 189)</i>
ЖУПЕЛЬ	
п е р в и н н е значення – „палаюча сірка” [9, 57]	н о в е значення – „предмет жаху, пугало”: <i>І коли можна без усякого сумніву сконстатувати, що той міжукраїнський сепаратизм значно ослаб за сей рік і балакання на тему ріжних жупел „галицької мови” стали вже нікому не інтересним пережитком, то треба признати, що в сім повороті мав своє значіння і „Л[ітературно-]н[ауковий] вісник” (2, 338)</i>

Причину семантичних зрушень у наведених прикладах убачаємо в нових комунікативних настановах, які висувалися тогочасною мовленнєвою практикою до політичного дискурсу. Допускаємо, що не останню роль у використанні відповідних слів для вторинної номінації оточуючої дійсності відіграла й творча особистість Михайла Грушевського, його асоціативно-образні уявлення та прагмалінгвістичні інтенції, бажання привернути увагу реципієнтів до важливих реалій із життя суспільства.

Аналізовані факти свідчать, що старослов'янська книжна спадщина була вагомим стилеутворюючим компонентом публіцистичного доробку Михайла Грушевського. Зафіксовані нами фонетичні, словотвірні й лексичні церковнослов'янізми загалом характеризуються виразними стилістичними конотаціями й здебільшого використовуються автором для іронічного чи гостросаркастичного відображення актуальних соціально-політичних подій. Семантична модифікація цих лінгвоодиниць зумовлена потребою нових виражальних засобів української мови кінця ХХ – початку ХХ ст. у царині публіцистики.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. С. Твори: У 50-и т. / Михайло Грушевський // [редкол.: П. Сохань та ін.]; голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія „Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)”. – 592 с.
2. Грушевський М. С. Твори: У 50-и т. / Михайло Грушевський // [редкол.: П. Сохань та ін.]; голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т. 2: Серія „Суспільно-політичні твори (1907 – 1914)”. – 704 с.
3. Грушевський М. С. Твори: У 50-и т. / Михайло Грушевський // [редкол.: П. Сохань та ін.]; голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т. 3: Серія „Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)”. – 792 с.

Список використаної літератури

1. Лексикон словенороський / [авт.-уклад. Памва Беринда]; надрук. з вид. 1627 р. фотомеханічним способом; підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука. – К.: Наукова думка, 1961. – 272 с.
2. Нечуй-Левицький І. Криве дзеркало української мови / Іван Нечуй-Левицький. – Київ, 1912. – 96 с.
3. Словарь української мови: У 4-х т. / [упоряд. Борис Грінченко]. – К., 1907-1909 (Репринтне видання). – К.: Лексикон, 1996. – Т. III. – 506 с.
4. Словник української мови: У 11-и т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. I. – 799 с.; 1974. – Т. V. – 840 с.; 1975. – Т. VI. – 832 с.; 1976. – Т. VII. – 723 с.; 1977. – Т. VIII. – 927 с.; 1978. – Т. IX. – 916 с.
5. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.
6. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія [підручник] / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К.: Наукова думка, 1973. – 439 с.
7. Ткач Л. Євангелійські мотиви у щоденниках Сергія Єфремова / Людмила Ткач, Інна Шепетюк // Урок української. – 2002. – № 2(36). – С. 24-27.
8. Ткач Л. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – початку XX ст.: [монографія] / Людмила Ткач. – Чернівці: Книги – XXI, 2007. – Частина 2: Джерела і соціокультурні чинники розвитку. – 704 с.
9. Церковно-славянській словарь: Для толкового чтенія Св. Євангелія, Часослова, Псалтири, Октоїха (учебныхъ) и других Богослужебныхъ книгъ / [авт. протоіерей А Свирелин]. – [7-е изд.]. – Москва: Изданіе Т-ва „В. В. Думновъ, наслѣдн. Бр. Салаевыхъ”, 1916. – 200 с.

УДК 811.161.2'373.44

Ж. В. Колоїз

ЛЕКСИЧНІ АРХАЇЗМИ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Колоїз Ж. В. Лексичні архаїзми у творчій спадщині Івана Нечуя-Левицького.

У статті йдеться про різні тематичні (лексико-семантичні) поля і групи лексичних (матеріальних і стилістичних) архаїзмів, репрезентовані творчою спадщиною І. Нечуя-Левицького, які віддзеркалюють передусім історичні та культурні надбання українсь-

кого народу. Вивчення лексичних архаїзмів на матеріалі художнього доробку письменника розглядається як таке, що сприятиме збагаченню словникового запасу учнів, кращому розумінню програмних творів.

Ключові слова: лексичний архаїзм, матеріальний архаїзм, стилістичний архаїзм, застаріла лексика.

Колоиз Ж. В. Лексические архаизмы в творческом наследии Ивана Нечуя-Левицкого.

В статье рассматриваются разные тематические (лексико-семантические) поля и группы лексических (материальных и стилистических) архаизмов, репрезентированные творческим наследием И. Нечуя-Левицкого, которые отображают прежде всего исторические и культурные достояния украинского народа. Изучение лексических архаизмов на материале художественного наследия писателя способствует обогащению словарного запаса учеников, лучшему пониманию программных сочинений.

Ключевые слова: лексический архаизм, материальный архаизм, стилистический архаизм, устаревшая лексика.

Koloiz Sh.V. Lexical archaisms in the creative legacy of J. Nechuy-Levitsky.

The article presents different thematic (lexical-semantic) fields and groups of lexical (material and stylistic) archaisms, represented by creative legacy of J. Nechuy-Levitsky, which first of all reflect historical and cultural heritage of Ukrainian people. The studying of lexical archaisms on the material of fiction legacy of writer is considered as that, which assists with enrichment of pupils lexicon, better understanding of syllabus compositions.

Key words: lexical archaisms, material archaisms, stylistic archaisms, old lexicon.

Лексика української мови, як відомо, на основі активного / пасивного її використання в повсякденному спілкуванні традиційно диференціюється на два основні різновиди, відповідно, активну та пасивну. До останньої зараховують здебільшого слова, якими носії тієї чи тієї мови не послуговуються взагалі або послуговуються лише з певними, переважно стилістичними, інтенціями. Така лексика набула статусу застарілої, оскільки вийшла з ужитку, не задовольняє вимог і потреб сучасної комунікації, інакше кажучи, відійшла на периферію лексичної системи. У науковій літературі застарілі слова кваліфікують як лексичні архаїзми [1, 264] (від грецьк. *archaios* – давній, старовинний).

Лексичні архаїзми – це слова або сполучення слів, які активно функціонували на певному етапі розвитку мови, репрезентували в конкретній звуковій матеріальній формі вираження життя, побут, соціальну належність і т. ін. її носіїв, однак із часом утратили свою актуальність і активність у зв'язку з суспільним прогресом (передусім соціальними, політичними та виробничими змінами). Відповідно до твердження Е. Косеріу, у функціональному плані архаїзми як елементи, здатні надавати мові архаїчного забарвлення, є такими лише з погляду сучасної мови, адже в попередні епохи вони не могли виконувати цієї функції [4, 149]. Попри те, що лексичні архаїзми складають пасивний словниковий запас носіїв мови, віддалені на периферію лексичного складу у зв'язку з їхньою номінативною неактуальністю, спричиненою втратою (частковою або повною) суспільної ваги відповідними конкретними реаліями, явищами, процесами, шкільні

програми передбачали, передбачають і, сподіваємося, передбачатимуть години на опанування цією складною категорією одиниць.

Поява лексичних архаїзмів спричинена постійними процесами старіння певної частини словникового складу, зумовленими як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками розвитку мови загалом [11, 231]. Адже, безперечно, у кожного слова, що тепер воно отримало статус застарілого, була власна історія виникнення, становлення, прийняття узусом, стабілізації, активного використання і, врешті-решт, архаїзації. Вони „віджили” термін, після якого втратили свою актуальність, поступово почали „зникати з історичної пам’яті”, потреба в їхній активній відтворюваності відпала сама по собі. А відтак можна з упевненістю сказати, що лексичні архаїзми – це відгомони давнини, відголоски колишніх славних (і не дуже!) історичних подій, „відзвуччя живоття” наших дідів і прадідів. Застарілі слова пасивно, час від часу, при нагальній потребі використовуються мовцями і то здебільшого лише тими, які, послуговуючись ними, намагаються реалізувати певні прагматичні завдання. До такої категорії належать передовсім письменники.

У цьому плані заслуговує на увагу творча спадщина видатного митця, представника класичної літератури ХІХ століття Івана Нечуя-Левицького, який „увійшов в українську літературу з власною неповторною манерою письма, спираючись на народну мову і водночас сміливо трансформуючи її, що виявилось у введенні в обіг лексики і фразеології різних соціальних груп і прошарків, у поєднанні суто народних, інколи розмовно-фамільярних елементів із книжними, в активному формо- і словотворенні” [5, 110] і перу якого судилося зареєструвати, увіковічнити розмаїтий ряд лексичних архаїзмів, пов’язаних насамперед із повсякденним життям, по-бутом, народними звичаями простого селянина дореволюційної доби.

Лексичні архаїзми, засвідчені в мовотворчості видатного класика, досить строкаті у структурно-семантичному та функціонально-стилістичному аспектах. Відповідно до традиційної класифікаційної схеми з-поміж слів, яким надано статус застарілих, чітко виокремлюються два основні різновиди: а) матеріальні архаїзми, або історизми; б) стилістичні архаїзми, або власне архаїзми. Інтегральними їхніми ознаками є те, що, по-перше, обидва типи зазнали процесу архаїзації; по-друге, й історизми, і власне архаїзми перебувають на периферії вживання; по-третє, і перші, і другі можуть бути охарактеризовані як пасивна лексика. Щодо їхньої диференціації, то, слід зауважити, вона пов’язана передусім з функціональними особливостями.

Матеріальними архаїзмами, або історизмами, називають слова, якими послуговувалися для позначення предметів, явищ, процесів і т. ін., пов’язаних із минулим і зовсім неактуальних для сучасних носіїв мови, тобто такі, що вийшли з ужитку, припинили своє існування у зв’язку з суспільним прогресом. Наприклад: *В екіпажі сидів військовий з полковницькими еполетами* [6, 349], де *еполети* – „парадні офіцерські погони з гаптуванням у дореволюційній російській та деяких іноземних арміях” [2, 266]; *Ми-*

кола ще більше зажурився, бо за померлого батька треба було платити **подушне** як за живого, доки не вийде нова **ревізія** [6, 457], де **подушне** – „стягування з кожної душі податного стану” [2, 825], **ревізія** – „перепис населення, що повинно було платити подушну подать і відбувати рекрутську повинність” [2, 1019]; *Пан почав знов одлічувати згінні дні та **шарварки** саме в жнива, а не восени* [6, 459], де **шарварок** – „доаткова до панщини феодальна повинність із будівництва і ремонту мостів, шляхів, гребель, панських будинків і т. ін” [2, 1389]; *В Скрипчинцях вже ловили **некрутів** і забивали в **колодки*** [6, 461], де **некрут (рекрут)** – „солдат-новобранець” [2, 1024], **колодки** – „масивні дерев’яні кайдани, що їх за старих часів надівали на ноги, руки і шию заарештованому” (пор.: **диба** [2, 220]). Основне функціональне призначення проілюстрованих матеріальних архаїзмів полягає в тому, аби репрезентувати відповідну назву колишніх історичних реалій, тобто вони виконують здебільшого функцію номінації. Їхня матеріальна форма вираження залишилася лише в „історичній пам’яті” сучасних носіїв мови й вибирається звідти при потребі.

До стилістичних архаїзмів, або власне архаїзмів, зараховують одиниці, які можна кваліфікувати як „застарілі синоніми до відповідних за значенням слів сучасної української мови, що перебувають в активному вжитку” [11, 239], тобто вони вийшли з ужитку внаслідок витіснення синонімами. На відміну від історизмів з властивою їм безпосередньою номінативною функцією, власне архаїзми використовуються задля створення відповідного стилістичного ефекту, емоційно-експресивного забарвлення, розраховані на забезпечення історичного колориту. Наприклад: *В **духівниці** не так написано* [6, 167], де **духівниця** – „заповіт про спадщину” [2, 252]; *На возі сокири не кидай, бо ще хтось вночі поцупить та й на **торжок** однесе* [6, 355], де **торжок** – „ринок, базар” [2, 1257]; *Батюшка у Вербівці був молодий і вже нагнав плату за **треби** вдвоє* [6, 449], де **треби** – „релігійний обряд (хрестини, вінчання, панахида тощо), що його здійснював священик на замовлення вірян” [2, 1264]; *Старі люди гомоніли, що треба її вивести на дзвіницю та вибити **посторонками** од дзвонів або, по давньому звичаю, забити на ніч у церкву в **куну**, замкнувши руку залізною дужкою, прибитою до стіни* [7, 64], де **посторонок** – „міцний ремінь або мотузок” [2, 899], **куна** – „залізна скоба пририта у церкві, у яку вкладали руку жінки, караючи її за порушення правил пристойності” [2, 473]; *Коли хоч, я напишу до його **квит**, дам тобі до рук, і він тебе прийме, хочеш у сахарню, хочеш на суконну фабрику* [7, 66], де **квит** – „записка” [2, 423]; *Регент хора Билінський, ігуменів небіж, послушник в монастирі, розпочав співки хора, щоб повиучувати напам’ять старовинні **канти** й пісні, щоб співати їх для розваги вчителів та й школярів* [8, 232], де **канти** – „хвалебна врочиста пісня духовного або світського змісту” [2, 413];... *наші школярі, сливе усі, клеїли самі для себе дуже гарні **пірники** з паперу, щоб не носити в клас пер в книжках* [8, 239], де **пірник** – „те саме, що пенал” [2, 789] тощо. Більшість

стилістичних архаїзмів мають старослов'янське (церковнослов'янське) походження, їхні первинні значення частково відрізнялися від тих, які ілюструють вищенаведені контексти (наприклад, у церковнослов'янській мові лексема **треба** означала „жертвоприношення”), деякі з них вступають у синонімічні відношення не лише зі словом, яке, по суті, витіснило архаїзм зі слововжитку, але й з іншими архаїчними одиницями (наприклад, **торжок** < **тържськъ** і **торжище** < **тържище** – „майдан, ринок”).

Будь-яка підсистема, як і система взагалі, передбачає взаємопов'язаність своїх елементів. Лексичні архаїзми як елементи лексичної підсистеми мовної системи також певним чином взаємопов'язані, що дає змогу говорити про системні відношення в межах окремої групи слів. Відповідно до семантичних особливостей лексичні архаїзми (і матеріальні, і стилістичні) об'єднуються на основі спільності родових ознак у такі тематичні (лексико-семантичні) поля:

1. Назви, що характеризують класову структуру суспільства, соціальний стан, місце людини в суспільстві та суспільні взаємовідносини представників різних верств населення в минулому: ... як блискавка, мигнула в його голові думка про Миколу й вербівських **бурлак** [6, 472], де **бурлака** – „людина без постійної роботи і постійного місця проживання” [2, 67]; *Бжозовський задумав другого дня з сільською поліцією половить своїх **кріпаків** і вернути додому* [6, 472], де **кріпак** – „особисто залежний від поміщика й прикріплений до земельного наділу селянин” [2, 466]; *Ястшембський зараз надійшов в пекарню і звелів Одарці мерцій видати полудень **челяді*** [7, 31], де **челядь** – „дворові люди, що жили й працювали в поміщицькій садибі; панська прислуга” [2, 1373]; *Прийшла вчора така бумага, щоб ти виряджала свого сина в школу, бо він, бач, ніби солдатський син, значиться **кантоніст*** [6, 64], де **кантоніст** – „солдатський син, що від народження приписувався до військового відомства, навчався у спеціальній військовій школі та відбував тривалу військову службу” [2, 414]; *Вони знали **академітів** по проповідях у Братському монастирі, а найбільше в п'ятницю великого посту, коли збирались на пасію сотні киян* [6, 123], де **академіст** – „студент академії” [2, 10];

2. Назви державного і політико-економічного устрою: *Саме в той час прийшов з **синода** „указ”, щоб оддавали дітей в духовні училища в вісім год* [8, 205], де **синод** – „у дореволюційній Росії – найвищий колегіальний орган Руської православної церкви” [2, 1123]; *Деякі були послані на **скарбові гроші** в Київську духовну академію* [6, 101], де **скарбовий** < **скарб** (**скарбниця**) – „урядова установа, що відала державними коштами ” [2, 1133], тобто **скарбові гроші** буквально означає „державні гроші”; *Він бачив такі книжечки в тяжку годину свого життя, як його сина в некрути брали, як його ганяли на **панщину** й записували **панщанні дні*** [6, 279], де **панщина** – „дарова примусова праця покріпачених селян у господарстві поміщика” [2, 703], **панщанні дні** – „дні, у які панщанник (селянин) відро-

бляв панщину” [2, 703]; *Вона почала думать про свою смерть, наготувала собі сорочку й намітку, придбала грошей на похорон, на **подзвінне**, на євангелію* [6, 517], де **подзвінне** – „плата дзвонареві за похоронний дзвін” [2, 822]; *А тут було прийде строк платити панові **чинши** за оту дерезу* [6, 87], де **чинши** – „натуральний або грошовий податок, що його платили поміщикам” [2, 1378];

3. Назви урядових і адміністративних посад: *Над ворітьми блиснули вирячкуваті неласкаві сірі очі. То був **осавула*** [6, 439], де **осавула** – „прикажчик у панському маєтку” [2, 681]; *Йому заманулось піти до неї, хоч ласкаве слово промовить, хоч подивитись на неї, та **гуменний** стовбичив над душею* [6, 453], де **гуменний** – „прикажчик, що організовував роботу на току поміщика” [2, 201]; *Саме в той час Мокрина з матір’ю продавала на базарі рибу, бачила всю ту комедію й прочула, що **становий** готується тієї ночі набігти з **десяцькими** на батькову ватагу й половити усіх бурлак* [6, 505], де **становий** – „служитель адміністративно-поліцейського підрозділу повіту” [2, 1188], **десяцький** – „нижчий поліцейський служитель на селі, якого обирали селяни” [2, 217];

4. Назви адміністративних установ та організацій: *Тим часом на селі завелись нові порядки; вже завели **волость*** [6, 532], де **волость** – „адміністративно-територіальна одиниця, що входила до складу повіту” [2, 156]; *Пан звелів привести їх усіх увечері на **економію*** [6, 455], де **економія** – „поміщицьке господарство капіталістичного типу” [2, 256]; *Бродовський, взявши в **посесію сахарні**, довго морочивсь, поки привчив людей казати йому „ви”* [6, 478], де **посесія** – „переданий в оренду державний маєток, мануфактура” [2, 890], **сахарня** – „цукровий завод”; *Часом один хазяїн мав два або й три таких **курені** і наставляв на кожний курінь **опрічного отамана*** [6, 498], де **курінь** – „житло козаків, які складали таку частину війська” [2, 474];

5. Назви осіб за виробничою діяльністю: *Найняв **хурмана**, та не всі гроші заплатив: треба доплатити один карбованець* [6, 67], де **хурман** – „візник” [2, 1356]; *Старі жиди й жидівки бродять, мов ті чаплі, сливе по коліна в грязі; жиденята хлюпаються, як поросятка, а **сидухи** та **перепічайки** з бубликами, з варивом сидять на горбиках* [6, 80], де **сидуха** – „жінка, що займалася дрібною приватною торгівлею на ринку або на вулиці” [2, 1119], **перепічайка** – „жінка, яка випікала хліб” [2, 739]; *В той час як вербівські бурлаки розмовляли з робітниками, надійшов сам **посесор*** [6, 477], де **посесор** – „власник посесійного підприємства” [2, 890]; *З отаманом сів в човні **кодільничий** та кілька рибалок* [6, 498], де **кодільничий** – „канатник; рибалка, що тягнув канат (кодолу) під час витягання невода” [2, 438]; *Отаман полюбив Миколу й поставив його за **крилаша*** [6, 514], де **крилаш** – „помічник рибальського отамана” [2, 464]; *Політники посовувались по буряках все далі та далі* [7, 11], де **політник** – „той, хто наймався на літні роботи” [2, 849];

6. Назви народних звичаїв, традицій, розваг: *Перед вечором прийшов молодий з **боярами**, **свашками** та **світилками*** [6, 450], де **боярин** – „това-

риш молодого, який є головним розпорядником на весіллі” [2, 61], **свашка** – „жінка, яка добре знаючи весільні обряди, поряdkувала на весіллі” [2, 1105], **світилка** – „дівчина, що виконувала обряд тримання меча й свічки на весіллі” [2, 1108]; ... в католиків причащаються не вином та проскурою, а **облатками** [8, 226], де **облатка** – „тоненький прісний коржик із борошна, спечений на вині, для причастя в католиків і протестантів” [2, 640]; *А хлопці, взявшись в боки, закинувши шапки набакир, то підуть навприсядки, то задріботять ногами, то вдарять тропака* [6, 40], де **тропак** – „народний танець, за характером виконання близький до гопака” [2, 1270]; *Дивлюсь я, чужі діти бігають, гуляють в ціці-баби, в хрещика, купаються, а мені не можна й одступитися від дітей* [6, 443], де **хрещик** – „рід гри, у якій одна пара гравців ловить іншу” [2, 1353]; *Деякі покидали недоїдену страву, бігцем кинулись до музик і розпочали метелицю* [7, 11], де **метелиця** – „народний танець, виконуваний у швидкому темпі, з частими змінами фігур” [2, 521]; *Вивчивши свої уроки, кидались на грання в деякі забавки: іграли в мети, гилки, свинки* [8, 213], де **гилка** – „давня народна гра в м’яч” [2, 180], **свинка** – „гра, під час якої намагаються палицею загнати дерев’яну кульку в ямку” [2, 1106];

7. Назви транспортних (сухопутних і водних) засобів пересування: *Коні забігли дуже прудко на греблю, і балагула засіла в грязь по самісінькі маточини* [6, 179], де **балагула** – „критий дорожній віз” [2, 34]; *Деся узялись ножі й виделки, сільничка й чарки, неначе вони прилетіли з Масюківки слідом за шарабанами і впали на стіл* [6, 358], де **шарабан** – „старовинний чотириколісний екіпаж з поперечними кількарядними сидіннями” [2, 1389]; *Четверня добрих коней несла легенький фаетон ніби на руках* [6, 474], де **фаетон** – „легкий чотириколісний екіпаж із відкритим верхом” [2, 1313]; *Проти неї виїхала з пшениці бідка* [7, 66], де **бідка (біда)** – „двоколісний однокінний візок на одну або дві особи” [2, 50]; *Кілька дубів і берлинок з кавунами простувало по Дніпрі до пристані* [6, 307], де **дуб** – „великий човен, видовбаний із суцільного дерева (переважно дуба) або зроблений з дощок” [2, 250], **берлинка** – „велике річкове плосководне вантажне судно; барка” [2, 48]; *Аж за Дніпром на берегах горіло багаття й освічувало щогли байдаків: то білоруси варили вечерю* [6, 305], **байдак** – „великий човен, яким плавали по річках і морю” [2, 33];

8. Назви одягу та взуття: *Ти думаєси, як начепив жупана та зав’язав шию хусткою, то й до Онойка можна лізти з старостами* [6, 247], де **жупан** – „верхній чоловічий одяг, оздоблений хутром і позументом, що був поширений серед заможного козацтва та польської шляхти” [2, 278]; *Я аж злякалась, як одна купчиха скинула мантиль* [6, 212], де **мантиль (мантилья)** – „коротка жіноча накидка без рукавів” [2, 509]; *Вони були позавітчвані в шуби, в бурнуси, в кохти, в товсті хустки та хусточки, як єгипетські мумії* [7, 51], де **бурнус** – „просторе жіноче пальто з широкими рукавами” [2, 68]; *По одежі й по убранні ця громадка була схожа на збір се-*

лянських хлопчаків з паничами: половина їх була одягнута в **козини** (**чемерки**), одна частка була одягнута в **сіртучки** та халатики [8, 206], де **козин**, **чемерка** – „верхній чоловічий одяг, пошитий у талію з фалдами ззаду” [2, 1373], **сіртучок** (**сюртук**) – „верхній чоловічий двобортний одяг із довгими полами, відкладним коміром і широкими лацканами” [2, 1225]; У батька зостався на стіні тільки праотець Ной з трьома бородатими синами та якась цариця в **фіжмах**, дуже залякана муками [6, 145], де **фіжми** – „спідниця з каркасом із китового вуса у формі обруча” [2, 1321]; Давайте їй справді будемо смішити ваших сільських „хахлів та хахлушок”, оті **очіпки** та **очкури** [6, 407], де **очіпок** – „старовинний головний убір заміжньої жінки у формі шапочки, часто з поздовжнім розрізом ззаду, якого зашнуровували, стягуючи сховане під ним волосся” [2, 694], **очкур** – „пояс або шнур, яким стягували штани або шаровари для їхнього підтримання” [2, 694]; На їх обох були турецькі **феси** з червоного оксамиту, з золотими китицями [6, 105], де **фес** (**феска**) – „шапочка, звичайно червона, зрізаного конуса з китицею” [2, 1319]; Серб ходив по хаті, безперестанку човгаючи турецькими **патинками**, вишитими сріблом [6, 105], де **патинки** – „туфлі без закаблуків у деяких східних народів” [2, 710];

9. Назви будівельних споруд і їхніх складових: Невеличкі хати, між котрими було багато **мазанок**, скрізь розбіглися, як овечки [6, 213], де **мазанка** – „хата, зроблена з глини, сирцевої цегли або хмизу, обмазаного глиною” [2, 503]; А вони вдвох виходять з **повітки** чорні, мохнаті та пелехаті [6, 369], де **повітка** – „господарське приміщення для утримання свійських тварин або зберігання сільськогосподарського реманенту та різного майна” [2, 813]; Я оступилась під **загату**, притулилась, голову ховаю під **острішок** [6, 369], де **загата** – „стіна хліва, зроблена з подвійного плоту, закладеного всередині соломою” [2, 289], **острішок** – „солом’яний дашок на загаті” [2, 687]; Хіба ж давно витрусила в його **клуні** в **засторонку** копу чужої пшениці, що перевіз уночі з чужого поля? [6, 417], де **клуня** – „будівля для зберігання снопів, сіна, полови тощо” [2, 435], **засторонок** – „спеціально відгороджене місце у клуні, стодолі”; На острові під кам’яною стіною притулився здоровий **питель** на два етажі [6, 469], де **питель** – „млин, на якому змелюють біле борошно особливим помолом” [2, 760]; ... ігумен настановив її за начальницю монастирської **палати** [8, 222], де **палата** – „велике приміщення, призначене для спеціальних цілей; комора” [2, 698]; Мій панотець, не чекаючи часу, зараз влітку завів першу в Стеблові школу для селянських дітей в пасіці в **катразі** [8, 229], де **катрага** – „легка будівля (курінь) здебільшого на пасіці” [2, 421]; Одні великороси неначе вік прожили в **скитах** [6, 107], де **скит** – „невеличке житло ченців-самітників, розташоване віддалік від монастирських будівель” [2, 1135]; Легко й прудко, як та коза, вона вхопилась за кінець **сволока**, вискочила на сволок і крадькома полізла на горище [6, 446], де **сволок** – „поперечна балка в деяких спорудах” [2, 1110]; За годину або за дві поперед сього через

ту саму **царину** Марина випроводила в дорогу свого москаля [6, 53], де **царина** – „ворота при в'їзді в село” [2, 1358];

10. Назви знарядь праці та їхніх складових: *Нимидорі здалося, що вони самі неначе пороблені з розпеченого червоного заліза, світяться наскрізь, пушать вогнем та все б'ють червоними залізними **ціпами** по вогняних снопах* [6, 467], де **ціп** – „ручне знаряддя для молотьби, що складалося з довгого держака і прикріпленого до нього ремнем або мотузком короткого дерев'яного бича” [2, 1366]; *Зараз за током, коло самого панського садка, молодіці на сонці били на **бительнях** і тіпали коноплі* [6, 453], де **бительня** – „станок для первинної обробки льону, конопель” [2, 49]; *Мичка на **гребені** світилась наскрізь. Нимидора поклала гребінь на **днище** й сіла коло його* [6, 462], де **мичка** – „пучок конопель або льону, підготовлений до прядіння” [2, 526], **гребінь** – „високий дерев'яний стояк із зубцями, що на них насаджувалася пряжа за ручного прядіння” [2, 197], **днище** – „дошка, у яку закладали гребінь під час прядіння ниток ручним способом” [2, 228]; *Терниця гавкала під її руками, як сучка, дрібно та голосно, аж скрипіла, аж вила... її руки не переставали ворушити **мечик** терниці* [7, 169], де **терниця (терлиця)** – „знаряддя для тіпання, тертя льону, конопель” [2, 1241], **мечик** – „дерев'яна ударна частина терниці” [2, 523]; *Харитін сидів, нахиливши голову й похнюпившись, а думи снувались в його голові, як нитки на **снівниці*** [7, 284], де **снівниця** – „пристрій, на якому снували основу якої-небудь тканини” [2, 1156];

11. Назви предметів побуту: *Жарти жартами, а я, їй-богу, трохи чи не правду кажу, що не знайдете ні **товкача**, ні **ковганки**, бо ці київські ледащиці не затовкують салом борщу* [6, 382], де **товкач** – „заокруглений на кінці стрижень, яким товкли, розтирали що-небудь у ступі” [2, 1252], **ковганка** – „дерев'яна ступка для товчення сала” [2, 437]; *Сидів пасинок на призьбі, а вона з сіней штурм його **рогачем** у спину* [6, 416], де **рогач** – „довгий дерев'яний держак з двома металевими заокругленими різками на кінці, якими брали і ставили в піч або виймали з неї горщики, чавуни” [2, 1037]; *Скраю на полиці, рядом з горшками, стояла дощечка з невеличким млиновим колесом та **ступами*** [6, 439], де **ступа** – „пристрій для лущення та подрібнення різних речовин, неодмінним доповненням якого є товкач” [2, 1210]; *Дівчина витягла відро води **коромислом*** [6, 437], де **коромисло** – „дерев'яна вигнута палиця з зарубками або гачками на кінцях, якою носили на плечах відра з водою” [2, 456]; *Коли ви всі мене товчете, як **макогін макітру**, як **рубель качалку**, покину я свого чоловіка* [6, 432], де **макогін** – „дерев'яний стрижень із потовщеним заокругленим кінцем, яким розтирали в макітрі мак, пшоно тощо” [2, 505], **макітра** – „вид глиняного посуду великого розміру напівсферичної форми з широким отвором” [2, 505], **рубель** – „вузька дерев'яна дошка з ручкою та поперечними зарубками для качання білизни” [2, 1088], **качалка** – „кругла гладко витесана палиця для розкочування білизни” [2, 421]; *А щоб **діжки** та **кадовби** з вари-*

вом наливають [6, 392], де **діжка** – „невисока широка дерев’яна посудина з плоским дном” [2, 227], **кадовба (кадіб)** – „велика діжка” [2, 409]; *Рибу позбирали в здорові шаплики й цебрики, і всі рибалки пішли на пересип до куреня* [6, 500], де **шаплик** – „невисока широка дерев’яна посудина, що має вигляд зрізаної бочки” [2, 1389], **цебрик (цебер)** – „велика дерев’яна посудина, що має вигляд зрізаної діжки” [2, 1359];

12. Назви одиниць виміру та ваги: *Оддавши ченцеві сувій полотна й карбованця, стара Джериха з Нимидорою пішли до церкви на службу* [6, 516], де **сувій** – „шматок полотна певної довжини, що його зберігали згорнутим у трубку” [2, 1212]; *...вона за весь інститутський час і справді випила добру порцію оцту, схламала потаєнці пудів зо два крейди, щоб бути блідою й делікатною, як тоді була мода* [6, 401], де **пуд** – „міра ваги, що дорівнювала 40 фунтам (близько 16,4 кг)” [2, 1003]; *Він ледве вдержався, щоб не луснуть Бродовського, і тільки приступив до посесора на ступінь* [6, 484], де **ступінь** – „назва одиниці виміру невеликих відстаней на поверхні землі, що дорівнювала відстані між стопами ніг (приблизно 70-75 см)” [2, 1210]; *Міряє, міряє, а піде жати, то й вріжеться на ступінь або й на два в чужу різу* [6, 414], де **різа** – „досить мала, відрізана від великого масиву ділянка землі, яка в різних місцевостях України дорівнювала трьом, шести або десяти моргам (один морг – 0,56 га)” [2, 1034]; *Кожній молодиці, дівчині, навіть дівчинці пани накидали прясти на зиму по дві півмітки* [6, 454], де **півмітка** – „міра пряжі, яка дорівнювала половині мітка (мотка) – 20-30 пасмам”; *На качку давали з економії по гарцеві зерна, але качка за літо здохла б, а не прохарчувалася би тим гарцем* [6, 456], де **гарець** – „міра сипких тіл, що становила 3,28 літра” [2, 173]; *Все поле було вкрите копами та стайками, як небо зорями* [6, 456], де **копа** – „стіжок із 60 снопів хліба, складених колоссям усередину й прикритих одним снопом зверху” [2, 453], **стайка** – „ряд кіп, полукіпків на полі” [2, 1186]; *Тим часом Мина витяг з кишені око горілки й поставив на стіл* [7, 94], де **око** – „міра об’єму хмільних напоїв, що приблизно дорівнювала 1-1,5 л” [2, 667];

13. Назви старовинних монет, грошових одиниць: *Хлопці наймали своїм дівчатам музики по три шаги за танець* [6, 40], де **шаг** – „дрібна розмінна монета вартістю півкопійки; гріш” [2, 1387]; *Підросла я, мене один чоловік найняв за няньку за три копн грошей та за сорочку на рік* [6, 443], де **копа** – „одиниця лічби грошей, що дорівнювала 50 копійкам” [2, 453]; *Пан Ястшембський, журавський посесор, закликає вас до себе на роботу, дає по восьмигривенику на день на його харчах* [7, 9], де **восьмигривеник** – „неофіційна назва старої монети вартістю 80 копійок” [2, 159].

У межах кожного лексико-семантичного поля на основі спільних видових ознак (гіперсеми меншого ступеня узагальнення) можна виокремити по кілька (як мінімум дві, а то й більше) лексико-семантичних груп, наприклад, лексико-семантичне поле „Назви одягу та взуття” охоплює такі лексико-семантичні групи, як: а) назви верхнього чоловічого та жіночого

одягу: *На другій стіні висів портрет якогось давнього Сухобруса в кунтуші, з порізаними рукавами накид* [6, 116], де **кунтуші** – „верхній розпашний чоловічий і жіночий одяг заможного українського і польського населення XVI-XVIII ст.” [2, 473]; *Був собі чоловік-нетяжка, а на йому синя семряжка, на голові шапочка, а на спині латочка* [6, 219], де **семряжка** – „верхній селянський одяг із домотканого грубого нефарбованого сукна” [2, 1114]; *Поруч із ним ішов парубчак в картузі, в крамній сірій козачині, підперезаний червоним поясом* [6, 245], де **козачина (козакин)** – „чоловічий короткий каптан на гапликах із брижами ззаду та стоячим коміром” [2, 438]; б) назви предметів легкого чоловічого і жіночого одягу: *Всі дружки були гарно повбирані, в білих сорочках, в горсетах, в стрічках та квітках* [6, 189], де **горсет (корсет)** – „верхній жіночий одяг – безрукавка, пошита в талію з кольорової тканини” [2, 457]; ... *тоді вищезли коло гімназії ті карети й фаєтони і лакеї в лівреях давніших польських панів* [6, 372], де **ліврея** – „формений, звичайно обшитий галунами (тасьмою), одяг для лакеїв” [2, 489]; *А як іде, то запаска на ній так і розійдеться спереду на обидва боки* [6, 415], де **запаска** – „жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру (переважно вовняної), що використовувалася замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки” [2, 317]; *Лейба вже скинув свій демітонний шлафрок і вбрався в чорний сюртук* [7, 66-67], де **шлафрок** – „домашній халат” [2, 1400]; в) назви головних уборів: *Вже б давно час їй дбати на смерть: готувати ладан, намітку та воскові свічки* [6, 427], де **намітка** – „покривало з тонкого серпанку, яким зав’язували поверх очіпка голову заміжні жінки” [2, 570]; *Між молодими студентами, гуляли на алеях професори-ченці в широких чорних шовкових рясках, в високих клобуках* [6, 104], де **клобук** – „високої циліндричної форми головний убір із покривалом для православних ченців” [2, 434]; *І, по правді сказавши, тобі така макітра та чалма багато більше прилячувала б, ніж магістерство* [6, 389], де **чалма** – „чоловічий головний убір у мусульман – довгий кусок тканини, обгорнений кілька разів навколо голови; тюрбан” [2, 1370]; г) назви взуття: ... *моя мати була висока та чорнява, гарна з лиця, краща од усіх молодниць, скільки я бачила їх на світі, в доброму намисті, в червоній з торочками хустці на голові та жовтих сап’янях* [6, 443], де **сап’янци** – „чоботи або черевики, пошиті із сап’яну – тонкої м’якої шкіри з козлячих, рідше овечих чи телячих шкур” [2, 1104]; *На йому були широкі штани по жовтому полю з темно-червоними, кров’яного кольору вузькими смужками, пасові чоботи на колодочках* [7, 111], де **пасові чоботи** – „суцільні чоботи з невідрізним передом” [2, 709]. Проілюстровані лексико-семантичні групи за умови виокремлення спільної гіперсеми меншого ступеня узагальнення здатні модифікуватися в напрямку до збільшення їхньої кількості.

Будь-який лексичний архаїзм, як і лексема загалом, характеризується не тільки семантичними, функціональними, але, безумовно, і структурно-словотвірними та генетичними особливостями. Одна частина застарілих

лексем (наприклад, *куна, квіт, бурлака, чинш, балагула, жупан, клуня, гарець, пуд, око* тощо) вирізняється своєю словотвірною непохідністю, інша (наприклад, *колодка, духівниця, торжок, пірник, паницина, мичка, днище, терниця, снівниця, товкач, рогач, мазанка, політник, острішок* тощо) – репрезентує морфологічний (*пірник* < *перо*; *товкач* < *товкти*; *політник* < *літо*; *острішок* < *стріха* і т. ін.), морфолого-синтаксичний (*подушне, подзвінне, гуменний, становий, десятицький, кодільничий* і т. ін.), семантичний (*дуб, метелиця, хрещик, свинка* і т. ін.) способи утворення.

Слід, очевидно, зауважити й на тому, що більшість із лексичних архаїзмів становлять питомий шар української лексики, тобто ці лексеми або успадковані від прамов, або утворилися на власне українському мовному ґрунті. Деякі з архаїчних лексем спродуковані на основі лексичного матеріалу, успадкованого зі спільносхіднослов'янської, праслов'янської, індоєвропейської мов, за допомогою власне українських словотворчих засобів. Щоправда, унаслідок конвергентних процесів підсистема застарілої лексики значно збагатилася через найрізноманітніші іншомовні запозичення, які відбулися внаслідок сусідства народів, їхніх державних, торговельних та культурних зв'язків.

Так, скажімо, лексема *еполети* походить від франц. *epaulette* (одн. *epaule* – плече) – „погони особливої форми (заокруглені на кінці), прикрашені золотими чи срібними позументами, бахромою тощо” [10, 428]. Стилістичний архаїзм *кант* походить від лат. *cantus* – спів, пісня – „жанр давньої одичної поезії, віршований твір, складений з нагоди урочистої події чи свята; хорова пісня без супроводу” [10, 499]. Історизм *кантоніст* походить від нім. *Kantonist* < франц. *canton* – округ – „у XVII ст. у Пруссії так називали рекрутів, яких брали на військову службу з полкових округів” [10, 499].

Твірним для застарілої лексеми *академіст* послужило слово *академія*, що походить від лат. *Academia* < *Akadēmeia* – „філософська школа, заснована Платоном близько 387 р. до н.е. біля Афін” [10, 39]. Первинно значення цього слова пов'язувалося з назвою місцевості поблизу Афін, яка згідно з легендою, належала міфічному герою Академу.

Лексема *фаетон* походить від грецьк. *Phaethōn* < *phaō* – „сяя”. У давньогрецькій міфології такий звуковий комплекс використовувався для номінації сина Геліоса, бога Сонця, який випросив у свого батька вогненну колісницю і, не вмючи правити кіньми, ледь не призвів до всесвітньої пожежі, за що й був убитий блискавкою Зевса. Згодом за цим словом закріпилося й ширше значення – „легковий автомобіль з відкритим кузовом” [10, 921].

З-поміж лексичних архаїзмів можна виокремити ті, які свого часу були запозичені (прямим чи опосередкованим шляхом) із латинської (*ревізія* < *revisio* – „перегляд”; *посесія* < *possessio* – „володіння”; *посесор* < *possessor* – „власник”; *палата* < *palatium* – „палац”; *економія* < *oeconomia* – „правильне господарство” < грецьк. *oikonomia* – „ведення домашнього господар-

ства”), грецької (*синаод* < *synodos* – „сход, збори”), французької (*ліврея* < *livree* < лат. *libero* – „звільняю, даю, захищаю”; *горсет* < *corset* < *corps* – тіло – „широкий пояс, що стягував нижню частину грудної клітини і живіт, щоб надати фігурі стрункості”; *шарабан* < *char a bancs* – „букв. візок з лавками”), німецької (*фіжми* < *Fischbein* – „китовий вус”), тюркської (*клобук* < *kalpak* – „шапка”), турецької (*чалма* < *calma* – „головний убір”; *феска* (*фес*) < *fes* – „назва міста в Марокко”), італійської (*патинки* < *патина* < *patina* – „наліт різноколірних відтінків”), іспанської (*мантиль* < *mantilla* < лат. *mantellum* – покривало, плащ – „мереживна біла або чорна жіноча накидка в іспанок, що накривала голову й верхню частину тулуба”) та арабської мов (*бурнус* < *vurnus* – „плащ із відлогою” – в арабів так називали грубий вовняний плащ, здебільшого білого кольору і з капюшоном).

Отже, різні тематичні (лексико-семантичні) поля і групи лексичних (матеріальних і стилістичних) архаїзмів, репрезентовані творчою спадщиною І. Нечуя-Левицького, віддзеркалюють передусім історичні та культурні надбання українського народу. Подекуди у тканину своїх текстів автор уміло вводить і так звані екзотизми (етнографізми), що, відображаючи життя і побут інших спільнот, засвідчують тісні взаємозв'язки різних націй і народностей.

Творча спадщина видатного класика постачає нам багатющий фактичний матеріал, на основі якого можна узагальнити, систематизувати знання щодо класифікації застарілої лексики як із урахуванням функціональних, так і семантичних особливостей. Вивчення лексичних архаїзмів на матеріалі художнього доробку письменника сприятиме збагаченню словникового запасу учнів, кращому розумінню програмних (і не тільки!) творів.

Література

1. Бондар О.І. Лексикологія // Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія. – К.: Академія, 2006. – С. 195-294.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [упорядн. та гол. ред.: В. Т. Бусел]. – К.- Ірпінь: Перун, 2001. – 1426 с.
3. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К.: Femina, 1995. – С.481-484.
4. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история: Пер. с исп. / Э. Косериу // Новое в лингвистике. – М.: Изд-во иностранной л-ры, 1963. – С. 143-343.
5. Муромцева О. І. Нечуй-Левицький в історії української літературної мови / О. Муромцева // Вісник Харківського університету. – Х., 1999. – № 426. – С. 106-111.
6. Нечуй-Левицький І. Твори: В 2-х томах / І. Нечуй-Левицький. – К.: Наукова думка, 1985. – Т.1: Повісті та оповідання. П'єса. – 637 с.
7. Нечуй-Левицький І. Твори: В 2-х томах / І. Нечуй-Левицький. – К.: Наукова думка, 1986. – Т.1: Повісті та оповідання. – 637 с.
8. Нечуй-Левицький І. Уривки з моїх мемуарів та згадок: В богуславському училищі / І. Нечуй-Левицький // Н. Є. Крутикова. Творчість І. Нечуя-Левицького (статті та матеріали). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 205-242.

9. Русанівський В. М. Історія української літературної мови / В. М. Русанівський. – К.: „АртЕк”, 2002. – С. 241-244.
10. Словник іншомовних слів / [Пустовіт Л. О., Скопненко О. І., Сюта Г. М. та ін.]; за ред. Л. О. Пустовіт. – К.: Довіра, 2000. – 1017 с.
11. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973. – 438 с.

УДК: 811.161.2+81'367.2: 81'42

О. А. Остроушко

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ТА ФУНКЦІОНАЛЬНА СВОЄРІДНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛОГІЗОВАНИХ ЗАМОВЛЯНЬ

Остроушко О. А. Структурно-семантична та функціональна своєрідність українських діалогізованих замовлянь.

У статті окреслено структурно-семантичні й функціональні особливості українських діалогізованих замовлянь. Ці особливості зумовлені магічно-практичним призначенням замовлянь, своєрідністю світоглядної системи, у межах якої створюються та побутують магичні заговірні тексти.

Ключові слова: замовляння, структура тексту, магичний світогляд.

Остроушко О. А. Структурно-семантическое и функциональное своеобразие украинских диалогизированных заговоров.

В статье рассмотрены структурно-семантические и функциональные особенности украинских диалогизированных заговоров. Эти особенности обусловлены магическим практическим назначением заговоров, своеобразием мировоззренческой системы, в рамках которой создаются и функционируют магические заговорные тексты.

Ключевые слова: заговор, структура текста, магическое мировоззрение.

Ostroushko O. A. Structural-semantic and functional peculiarities of Ukrainian folk charms with dialogs.

The article is devoted to the semantic, structural and functional peculiarities of Ukrainian folk charms with dialogs. These peculiarities are provoked by task, magic function of folk charms, by original of world outlook system which magic texts are created and used in.

Key words: folk charm, text structure, magic word outlook.

Замовляння являють собою усталені відтворювані текстові структури магічно-практичного призначення. Це один із найдавніших фольклорних жанрів, зароджений ще в надрах магичного світогляду, поза межами якого ці тексти втрачають будь-який смисл, видаються алогічними, дивними, незрозумілими. Замовляння певною мірою й лякають, оскільки навіть поверхове їх прочитання створює враження дотичності до невідомого, а тому й, можливо, небезпечного світу, де речі й персонажі живуть і взаємодіють за своїми законами, відмінними від законів звичного світопорядку. Світоглядні чинники визначають семантику лексем, закономірності їх сполучуваності, структуру текстів, особливості побутування. Збирання й вивчення

замовлянь, започатковане ще в середині XIX ст., пожвавилось в другій половині XX ст., причому в дослідженнях і фольклористів, і мовознавців світоглядний аспект посідає важливе місце (наукові розвідки В. Антонюк, Г. Барташевич, М. Новикової, О. Остроушко, О. Павлова, О. Свиридова, В. Харитонової та ін.).

За структурними особливостями українські замовляння можемо поділити на дві групи: однофразові й кількафразові. Перша група – це тексти, що складаються з одного висловлення, співвідносного з реченням (у ряді випадків – з комунікатом, що не є реченням). Кількафразові ж тексти замовлянь можуть містити функціонально рівноправні та функціонально нерівноправні компоненти.

На відміну від замовлянь-діалогів, у яких усі висловлення тексту є окремими репліками співрозмовників або входять до складу цих реплік, діалогізовані замовляння обов'язковим компонентом своєї структури мають висловлення, що функціонують поза репліками. Діалогізовані замовляння належать до утилітарної групи лікувальних замовлянь.

Виділяємо два різновиди діалогізованих замовлянь. Першу групу складають тексти з наявною конструкцією прямої мови. Подібні утворення повідомляють про ряд дій, виконуваних магичною істотою, зокрема й про дію мовленнєву – виголошення певної магичної формули, яка і є власне прямою мовою. Ця синтаксична конструкція виступає смисловим центром замовляння: *Йшов святий Петро і святий Павло; святий Петро ніс рукавиці, а святий Павло ногавиці. Йшли вони й говорили: “Ці уроки й перелогі чортові між ноги [УЗ, 97]; Йшов Ісус Христос через море, загнав собі дерево в ноги. Став він дерево виймати та й став кров замовляти: “Кров не вода, рікою не біжить” [УЗ, 54].* Безпосередньо прямій мові, як бачимо, передують дієслова мовлення, зокрема дієслова на позначення процесу магичного заговорювання. Магічними діячами, як свідчать приклади, виступають не тільки персонажі християнської міфології, а початкова частина тексту не завжди містить інформацію про його практичне призначення, тоді як пряма мова на це вказує однозначно: *Їхало три попи, а за ними три чорти. Один каже: “Я буду од перелогів шептать”, а другий каже: “Я буду розгонять”, а третій каже: “Я буду помогать”. А я вас всіх розжену і сам поможу” [Українці, 281]; Тече три річки: водяна, кровяна и смоляна. Водяна каже: течімо; кровяна каже: стіймо, а смоляна: залиймо. Раб Божий Іван [УЧ, 34].* Наведені тексти є структурними варіантами епічних замовлянь, у яких повідомляється про ряд дій, виконуваних трьома магичними істотами.

Другий різновид діалогізованих замовлянь містить модельований діалог. Такі замовляння найчастіше будуються за схемою: повідомлення про пересування магичних істот та їх зустріч (про їх перебування в певному магично відзначеному місці) – питальна репліка діалогу (найчастіше “Куди йдеш?”) – відповідь-інформація про мету пересування (“Йду (що робити?)”). Актуалізується друга репліка діалогу, яка є основною магичною фор-

мулою тексту, передає повідомлення про його практичне призначення й може мати у своєму складі кілька висловлень: *Ішла Божая Мати, зострів Сус Христос, став титати: “Куди ти йдеши, Божая Мати?” – “Іду до скота шептати. Од його кости, од рижкої масти і од його очей і од його плечей. Ізсихаю вас на черета, на болота, де люди не ходять, де й дзвони не дзвонять, де півнячий глас не заходить”* [Українці, 279]; *Їхав святий Гурій на білому коні, і кінь спіткнувся. Стій, мій кінь добрий! Чого ти спотикаєшся, чого потребуєш? Я требую, щоб се більмо тут не було* [Українці, 278]; *Ішла Пречиста понад синім морем і золотим цінком підпиралася. Назустріч їй святий Петро. “Куди ти, Пречиста, йдеши?” – “Іду туди, де бились три брата, іду кров замовляти.” Рана стулилась, кров повернулась, Пречиста назад вернулась. Амінь!*” [УЗ, 58]. Як бачимо, реплікам не завжди передують дієслова мовлення, а початкове повідомлення мінімальне за обсягом. Важливим синтаксичним засобом зв'язку виступає повтор імені суб'єкта магічної дії в початковому розповідному висловленні (підмет – суб'єкт дії) і в питальній конструкції (звертання – потенційний суб'єкт дії).

Смисловим центром діалогізованих замовлянь, як уже зазначалося, є репліка магічної істоти – ті словесні магічні формули, виголошення яких приписується магічній істоті і які виконують функцію магічного позбавлення від хвороби. Це особливо яскраво виявляється в тих текстах, де ця репліка містить три й більше висловлень. Початкові висловлення за своїм функціональним навантаженням наближаються до зачинів замовлянь: *Святая Мати Божя! Іде Мати Божя з золотим хрестом, золотим мостом. Стрічає її Ісус Христос. – Куди ти йдеши, Мати Божя? – До рожденого, народженого раба Божого (ім'я), бо в нього переляк, у нього перелячище, і переполох, і переполошище, і вроки, і урочище, і продуманий, і насланий, і вітряний. А я вишіптую, я виклинаю, я й вимовляю з його голови, з його серця, з його очей, з його плечей, з його рук, з його ніг, з його жил, з його пажил, з його нігтів, з його піднігтів. Тут тобі не стоять, і тут тобі не бувають, і червоної крові не ссать народженого раба Божого (ім'я). А ти, Іван Богослов, вибери всю худу кров, і винеси на очерета, на болота, де курячий голос не доходить”* [СМ, 20]. Як свідчать приклади, у переважній більшості випадків у діалогізованих замовляннях, записаних у ХХ ст., магічним діячем виступає Мати Божа (у 15 текстах з 25).

Значну групу діалогізованих замовлянь (записи ХІХ ст.) складають замовляння від трясовиці (лихоманки). Початкова синтаксична конструкція цих текстів містить інформацію про зустріч магічних істот, які є уособленнями хвороби, та позитивної магічної істоти: *77 напрасниць і святий Василь* [УЧ, 92], *17 жен та Іван Предтеча* [УЧ, 92], *Іродові дочки й Божя Мати* [УЗ, 88], *77 трясовиць і святий Аврам* [УЗ, 86-87], *12 красних дівиць, царя Ірода дочки, і святий Пахнутій* [ЛіС 1991 №9, 61], *тридев'ять дівок та святий Оврам і його син святий Мусій* [УЧ, 91-92] та ін. Вихідною структурою діалогу є триреплікова – “питання – відповідь – волевияв-

лення”, яка має своєрідне семантичне наповнення. В уста позитивної магичної істоти вкладаються магичні формули заборони хворобі чинити шкідливі дії, формули вигнання хвороби, формули звертання до інших магичних істот – помічників, від яких вимагають виконання певних дій, спрямованих на вигнання хвороби. Базова структура може розростатися за рахунок подальшого розвитку дій та діалогу: *Ішли Іродові дочки на світ охрещений; зустрічає їх Божая Мати й питає: “Куди ви йдете, Іродові дочки?” – “На світ охрещений.” – “А чого ж ви йдете?” – “Тіла в’ялити, серця сушити, червону кров збавляти й жовтую кость ламати раба Божого Івана.” – “Авраме, Авраме, візьми ти сих Іродових дочок, зачини їх залізними дверима й замкни залізними замками, щоб вони на світ охрещений не ходили, тіла не в’ялили, серця не сушили, червоної крові не збавляли й жовтої кості не ламали.”* [УЗ, 88]; ... *Ішов святий Пахнутій шляхом, і назустріч йому дванадцять красних дівиць, Царя Ірода дочки, і поспитав їх святий Пахнутій: “Що ви за дівиці?” Відказували вони йому: “Ми царя Ірода дочки.” – “Куди йдете?” – “Ми йдемо людей мучити, сушити, знобити, розжигати, іменем звати нас: перша вогняна, друга теж, третя легшає, четверта гнотна, п’ята ломотна, шоста жовта, сьома скорпія, осьма суха, дев’ята зноба, десята синя, одинадцята пухла, дванадцята глихотна і денна, сестра їх настарша, щонаймогутніша і щонайпроклятіша.” І взяв святий Пахнутій жезл свій, і взяв, по одній парі брав, і кожній дівиці по сімдесяти ран давав. Тоді вони просились: “Святий Пахнутій, помилуй нас! Куди йти від тебе?” – “Одбіжіть, проклятії, від сього раба хворого на сухий ліс, на жовті піски, до свого царя, Ірода!” – “Відійдем, і хто твою святу молитву читатиме, і того раба Божого повік бігти будемо.” – “Одбіжіть, прокляті, від сього раба Божого!” Амінь. [ЛіС 1991 №9, 61].*

Як бачимо, у розглядуваній групі замовлянь актуалізується предикат пересування (як правило, дієслово “іти”). Цьому сприяє його інверсована позиція на початку висловлення перед називанням діяча, а також лексичний повтор. Пересування магичного діяча має смисл збільшення його буття, його впливовості – корисної чи шкідливої, залежно від атрибутивних характеристик персонажа, – у тій частині простору, куди він прямує. Це пов’язано, як стверджує М. О. Новикова, з рядом світоглядних особливостей. У космічному масштабі заговірного світосприйняття ніщо не з’являється й не зникає, а перебуває безначально й безкінечно: “з’являтися”, “зникати” воно здатне лише на певній ділянці світобудови, в полі зору даної людини (або людей)” [1, 290]. Усі дії, виконувані тим чи тим суб’єктом, є його сутнісною характеристикою: діяння “приходить” і “відходить” зі своїм носієм. Словесна констатація наближення “корисної” магичної істоти – це один із способів збільшення “корисного” буття через показ наростання, посилення наявності у визначеному місці замовляння чудесних суб’єктів та їх атрибутів: “ця наявність притягає, згущує навколо себе “корисне” буття і розганяє, розпорошує буття шкідливих сил” [1, 291].

Відтак пересування “на світ охрещений” Іродових дочок та інших уособлень хвороби – це повідомлення про наявність хвороби, шкідливих сил, оскільки шкідливі, лихі персонажі та їх атрибути концентрують навколо себе, несуть із собою “шкідливе буття”. І призначення замовлянь – послабити цю присутність через словесний показ наближення “корисного”, позитивного персонажа й вигнання уособлення хвороби, лиха тощо: “Вся взаємодія людини з нелюдськими, космічними силами і стихіями зводиться до посилення-послаблення їхньої присутності в ній самій і в наближеному до неї середовищі” [1, 290-291].

Отже, діалогізовані замовляння першого різновиду мають у своєму складі конструкції з прямою мовою, у яких актуалізується пряма мова – словесна магічна формула (як правило, спонукальна чи бажальна), її виголошення приписується магічній істоті. Другий різновид діалогізованих замовлянь структурно є уявним діалогом магічних істот (мовця й магічної істоти) із супровідною розповідною частиною, переважно препозитивною. Діалог містить або двореплікову структуру єдності питання й відповіді, що має на меті вербалізувати мету й призначення замовляння, або триреплікову структуру “питання – відповідь – волевиявлення” з актуалізованою останньою частиною. Вихідні структури можуть ускладнюватися за рахунок подальшого розгортання дій та діалогу.

Список умовних позначень

- ЛіС – журнал „Людина і світ”
 СМ – Словесна магія українців / [упорядн., авт. передм. В. Фісун]. – К.: Бібліотека українця, 1998. – 102 с.
 УЗ – Українські замовляння / [упорядн. М. Н. Москаленко; авт. передм. М. О. Новикова]. – К.: Дніпро, 1993. – 308 с.
 Українці – Українці: народні вірування, повір’я, демонологія / [упоряд., прим. та біограф. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк; вст. ст. А. П. Пономарьова; іл. В. І. Гордієнка]. – К.: Либідь, 1991. – 640 с.
 УЧ – Українські чари / [упорядн. О. М. Таланчук]. – [2-ге вид., стереотип.] – К.: Либідь, 1994. – 96 с.

Література

1. Новикова М. О. Коментар / М. О. Новикова // Українські замовляння / [упорядн. М. Н. Москаленко; авт. передм. М. О. Новикова]. – К.: Дніпро, 1993. – С. 199-306.

ЛІНГВІСТИКА І ПОЕТИКА ТЕКСТУ

УДК 811.161.42

Т. І. Вавринюк

ПОЕТИЧНИЙ ТЕКСТ В АСПЕКТІ ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ

Вавринюк Т. І. Поетичний текст в аспекті лінгвістичного аналізу.

У статті подається інтерпретація поетичного тексту в лінгвістичному аспекті. Наголошується на взаємодії образно-понятійного та мовного рівнів структури тексту. На прикладі лінгвістичного прочитання поезії М.Рильського показано роль одиниць різних рівнів мови у вираженні ідейно-художнього змісту.

Ключові слова: лінгвістичний аналіз тексту, метро-ритмічний, фонетичний, лексичний, граматичний рівні аналізу.

Вавринюк Т. И. Поэтический текст в аспекте лингвистического анализа.

В статье подается интерпретация поэтического текста в лингвистическом аспекте. Акцентируется внимание на взаимодействии образно-понятийного и языкового уровней структуры текста. На примере лингвистического прочтения поэзии М.Рыльского показана роль единиц разных уровней языка в отражении идейно-художественного содержания.

Ключевые слова: лингвистический анализ текста, метро-ритмический, фонетический, лексический, грамматический уровни анализа.

Vavrinuk T. I. The poetic text in aspect of the linguistic analysis.

The article deals with the interpretation of the poetic text in linguistic aspect. Attention is focused on interaction of figurative-conceptual and language levels of structure of the text. On an example of a linguistic perusal of M.Ryl'sky poetry the role of units of different levels of language in reflection of the ideological and art contents is shown.

Key words: the linguistic analysis of the text, metro-rhythmic, phonetic, lexical, grammatic levels of the analysis.

Сучасна наука має достатньо обґрунтовані прийоми і методи лінгвістичного аналізу художнього тексту, системно викладені в спеціальних підручниках і посібниках, в окремих лінгвостилістичних розвідках [1; 3; 4; 7]. На противагу літературознавчому аналізу, при якому твір розглядається не тільки з погляду мови, але і з погляду образного змісту, а також в історико-літературному контексті, лінгвістичний аналіз тексту «прямує» від слова до авторської ідеї: тобто досліджує різні елементи мови, пов'язані з розумінням літературного твору як такого. Хоч художній текст має об'єктивний зміст, дослідник опиняється перед величезною кількістю смислів і їх точок перетину.

Відображення дійсності в художньому тексті передбачає зв'язок двох тісно пов'язаних систем – мови і мислення. Тому прийнято виділяти два

аспекти в змісті текстових одиниць: аспект образно-понятійних відношень (властивість слова відображати явища, ситуації об'єктивного світу) і аспект власне мовних відношень (властивість словесного образу збуджувати інші вербальні образи). Образно-понятійний та мовний рівні змістової структури тексту взаємодіють один з одним. Із цього приводу слід згадати слова відомого психолога А. Р. Лурії: «Поезія народжує не уявлення, а смисли: за образами криється внутрішнє значення, підтекст; слід абстрагуватися від конкретного образу, щоб зрозуміти її переносне значення, інакше вона не була б поезією» [5, 66]. Сприймаючи поетичний текст в єдності форми і змісту, під час аналізу слід «бачити» ті мовні засоби, які створюють ідейно-художній зміст тексту, засвідчують творчий феномен автора.

Але поетичний текст особливий. Важливе значення для правильної інтерпретації поетичного тексту має поняття образності, розроблене в працях О. М. Пешковського, В. В. Виноградова, Г. О. Винокура, які стверджували, що слово в художньому творі образне не тільки тому, що воно обов'язково метафоричне: «Річ не тільки в образних виразах, а в неминучій образності кожного слова, оскільки воно подається з художньою настановою .. в плані загальної образності» [6, 158].

Концепція загальної образності дала уявлення про мову художнього твору як єдине ціле, як систему взаємопов'язаних елементів, де кожна мовна одиниця єдино можлива для цього конкретного твору і мотивована його ідейно-образним спрямуванням.

Отже, при лінгвістичному прочитанні поетичного тексту слід брати до уваги специфіку його організації, адже слово у вірші набуває максимальної об'ємності смислів як асоціативних, так і зумовлених його семантичною структурою. Отже, центральним в інтерпретації поетичного тексту є аналіз його словника. Крім того, важливу роль у створенні образної системи відіграє звукова орнаментовка тексту, тому актуалізованими є метроритмічний та фонетичний рівні.

Свого часу Л. П. Рожило, простежуючи специфіку мови художньої літератури з позицій функціональної стилістики, звертає увагу на цілеспрямоване використання мовних засобів усіх рівнів (звукового, ритміко-інтонаційного, лексичного, граматичного, стилістичного) у певному контексті [7, 22]. Дослідниця важливого значення надає принципові системності аналізу, тобто необхідності розгляду мовних засобів у їх взаємозв'язках і взаємозумовленості. Художній твір – це складна єдність компонентів, що утворюють гармонійне ціле. Саме тому в контексті художнього цілого елементи різних рівнів взаємозумовлені й не можуть розглядатися ізольовано один від одного. Саме ці взаємозв'язки визначають появу смислових «прирощень», які зумовлюють художню наповненість кожного твору.

Окрім вищезгаданого принципу системності аналізу художнього твору, Л. П. Рожило виділяє такі:

1. Характеристика мовних засобів у зв'язку з ідейно-образним змістом твору.
2. Урахування авторської позиції.
3. Урахування жанрової специфіки літературного твору [7, 23].

Беручи до уваги сказане вище, аналіз проводимо за загальноприйнятою схемою: вдаємося до «виявлення глибинних підтекстових значень авторської оцінної позиції, з'ясування того естетичного ефекту, що виникає на взаємодії художніх засобів» [1, 5] на метро-ритмічному, морфемно-словотвірному, лексичному, граматичному рівнях. Безперечно, точного «рецепту» лінгвістичного аналізу немає і не може бути, оскільки справжній твір мистецтва є унікальним. Тому теорія лінгвістичного аналізу пропонує загальні принципи, прийоми і методи інтерпретації тексту. А в кожному конкретному випадку слід виходити з реалій: в одному творі актуалізованими є фонетичні засоби образотворення, в іншому – одиниці лексичного чи граматичного рівнів мови. Спираючись на методичні поради Ю. О. Арешенкова [1, 89-93], подаємо приклад лінгвістичного аналізу поетичного тексту.

*Яблука доспіли, яблука червоні!
Ми з тобою йдемо стежкою в саду.
Ти мене, кохана, проведеш до поля,
Я піду – і, може, більше не прийду.*

*Вже й любов доспіла під промінням теплим,
І її зірвали радісні уста, –
А тепер у серці щось тремтить і грає,
Як тремтить на сонці гілка золота.*

*Гей, поля жовтіють, і синіє небо,
Плугатар у полі ледве маячить ...
Поцілуй востаннє, обніми востаннє;
Вміє розставатись той, хто вмів любить.*

(М. Рильський)

Метро-ритмічний рівень

Вірш написано шестистопним хореем, у якому деякі стопи замінені пірихіями (напр., 2 та 5 стопи 1 рядка) та спондеєм у 12 рядку 4 стопа. Римування – не спароване (-А-А), чоловічі рими.

Фонетичний рівень

У 2, 3 й 11 рядках – асонанс низько тонального [o], який створює мінорний фон. Алітерація [p] у другій строфі підвищує інтонаційну виразність вірша, змінює тон з мінорного на мажорний.

Лексичний рівень

1) *Яблука доспіли, яблука червоні* – повтор посилює змістовно-емоційне звучання словосполучення.

2) *Вже й любов допіла під промінням теплим* ← допіли (яблука): метафора. Функція дескриптивна – описується любов, що виникла не раптово, а, можливо, «дозріла» з юнацьких симпатій.

3) *І її зірвали радісні уста* ← Уста в поцілунку зірвали любов, як спійлий плід: розгорнута метафора. Функція дескриптивна – описується скороминучість юнацького захоплення.

4) *Радісні уста* ← радісні закохані, епітет. Передає внутрішній стан героїв.

5) *І її зірвали радісні уста* ← Радісні уста її зірвали: інверсія – посилює значення завершеності дії.

6) *У серці щось тремтить і грає* ← Ліричний герой переживає радісне, світле і водночас бентежне почуття: розгорнута метафора, дескриптивна та оцінна функції.

7) *Як тремтить на сонці гілка золота*: гілка дерева з жовтим листям: епітет золота (ужито в переносному значенні). Функція дескриптивна – перенесення на основі схожості за кольором; надає зображуваній картині радісних відтінків.

8) *Гей, поля жовтіють* ← Жовтіє скошена стерня на полях: метонімія – заміна назви за суміжністю; функція дескриптивна.

9) *Поцілуй востаннє, обніми востаннє* – рядкова епіфора підкреслює неминучість розлуки.

10) *Вміє розставатись той, хто вмів любить* ← той вмів розставатися: інверсія, підкреслює дію, семантичну домінанту.

Грамаітичний рівень рівень

Предмети	Поняття	Ознаки	Дії	Займенники
<i>Яблука</i>	<i>любов</i>	<i>Червоні</i>	<i>Допіли</i>	<i>Ми</i>
<i>Стежкою</i>		<i>Тепле</i>	<i>Йдемо</i>	<i>З тобою</i>
<i>В саду</i>		<i>Радісні</i>	<i>Проведеш</i>	<i>Ти</i>
<i>Кохана</i>		<i>золота</i>	<i>Піду</i>	<i>Мене</i>
<i>До поля</i>			<i>Не прийду</i>	<i>Я</i>
<i>Проміння</i>			<i>Допіли</i>	<i>Щось</i>
<i>Уста</i>			<i>Зірвали</i>	<i>Той</i>
<i>У серці</i>			<i>Тремтить</i>	<i>Хто</i>
<i>На сонці</i>			<i>Грає</i>	
<i>Гілка</i>			<i>Тремтить</i>	
<i>Поля</i>			<i>Жовтіють</i>	
<i>Небо</i>			<i>Синіє</i>	
<i>Плугар</i>			<i>Маячить</i>	
<i>У полі</i>			<i>Поцілуй</i>	
			<i>Обніми</i>	
			<i>Розставатись</i>	
			<i>Вмів любить</i>	

Найбільше у творі дієслів, які вжито у формах минулого, теперішнього, майбутнього часів, що відтворює швидкоплинність почуттів, безповоротність людського життя.

Іменники відображають картину гармонії людини і природи.

Прикметники змальовують поетичний світ у світлих, мажорних тонах.

Персоналії закодовані у займенниках *я, ти*. Неозначеній займенник *щось* підкреслює, що любов залишилася для ліричного героя незбагненою, таємничою. Вказівно-співвідносні займенники *той ... хто* надають останнім двом рядкам афористичності.

Речення в основному прості двоскладні, в 11 рядку – неповне еліптичне речення (*поцілуй востаннє, обніми востаннє*); за допомогою інверсії актуалізується дія (хоч зустріч, очевидно, остання, ліричний герой хоче зберегти в серці світле розставання, закодоване в дієсловах «*поцілуй*» та «*обніми*»).

Останній рядок – складнопідрядне речення, яке є своєрідним висновком, містить основну думку вірша.

Мікротеми:

«Природа»: *яблука – сад – сонце – поля;*

«Людське»: *ми з тобою – любов – серце;*

«Позитивні якості»: *червоні – тепле – радісні – золота;*

«Завершеність»: *доспіла – зірвали – вмів любить.*

Опозиції: любов – розлука.

Позитивні якості: розлука неминуча, але життя прекрасне, життя продовжується (*поля жовтіють, синіє поле*).

Ми з тобою ще разом / але, я більше не прийду – розв’язання опозиції, тобто: молодість безкінечна, у житті ще буде любов.

Тема: Остання зустріч закоханих в осінньому саду доспілих яблук.

Ідея: Уміє розставатися той, хто вмів любити.

Нами запропоновано схематичний аналіз, щоб проілюструвати практично шлях від слова до авторського ідейно-художнього замислу.

Література

1. Арешенков Ю. А. Лінгвістичний аналіз художнього тексту: [навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів] / Юрій Олександрович Арешенков. – Кривий Ріг: КДПУ, 2006. – 112 с.
2. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика / В. В. Виноградов. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 125 с.
3. Гореликова М. И., Магомедова Д. М. Лингвистический анализ художественного текста / Гореликова М. И., Д. М. Магомедова. – М.: Русский язык, 1989. – 152 с.
4. Кочан М. І. Лінгвістичний аналіз тексту: навчальний посібник. – 2-е вид., перероб і доп. – К.: Знання, 2008. – 423 с.
5. Лурия А. Р. Язык и сознание / Под ред. Е. Д. Хомской. – М.: Изд-во университета, 1979. – 320 с.
6. Пешковский А. М. Принципы и приемы стилистического анализа и оценки художественной прозы // Вопросы методики родного языка, лингвистики и стилистики. – Л., 1930. – 158 с.
7. Рожило Л. П. Загальні основи лінгвістичного аналізу художнього твору / Л. П. Рожило // Українська мова та література в школі – 1978. – №2. – С. 20-28.

СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ АНГЛІЗМІВ РІЗНИХ СЕМАНТИЧНИХ ГРУП У ТЕКСТАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СТИЛЮ

Майструк Т. С. Стилiстичнi функцiї англiзмiв рiзних семантичних груп у текстах iнформацiйного стилю.

У статтi йдеться про вживання стилiстично забарвленої англiйської лексики в текстах iнформацiйного стилю, визначаються найчастотнiшi семантичнi групи узуальних англiзмiв та функцiонально-прагматичний потенцiал. Оказiональнi англiзми розглядаються як особливий рiзновид запозичень, якi характеризуються бiльшим експресивним потенцiалом, нiж узуальнi лексеми, i мають великий вплив на культуру мовлення.

Ключовi слова: iнформацiйнi тексти, узуальнi англiйськi запозичення, оказiональнi англiзми, стилiстичнi функцiї.

Майструк Т. С. Стилистические функции англизмов разных семантических групп в текстах информационного стиля.

В статье рассматривается использование стилистически окрашенной английской лексики в текстах информационного стиля, определяются наиболее часто используемые семантические группы узуальных англизмов и их функционально-прагматический потенциал. Оказиональные англизмы рассматриваются как особый вид заимствований, которые характеризуются большим экспрессивным потенциалом, чем узуальные лексемы, и имеют большое влияние на культуру речи.

Ключевые слова: информационные тексты, узуальные английские заимствования, окказиональные англизмы, стилистические функции.

Maystruk T. S. The stylistic functions of anglisms of different semantic groups in the texts of informational style.

The article presents the using of stylistic-colored English vocabulary in the texts of informational style, the most frequent semantic groups of usual anglisms and their functional-pragmatic potential are also determined. Okkazional anglisms are considered as a special type of borrowings, which are characterized by larger expressive potential than usual ones, and which have a great influence on the culture of speech.

Key words: the informational texts, usual English borrowings, okkazional anglisms, stylistic function.

Незважаючи на велику кiлькiсть праць, присвячених англiйським запозиченням, недостатньо розкритими залишаються питання стилiстичних функцiй англiзмiв. Так, науковцi намагалися дати загальну характеристику англiйським запозиченням (О. Дьолог, І. Каминiн, О. Зеленiн), розглядали iх семантичнi групи (М. Агапоненко, В. Сiнгалевич, Н. Попова), доцiльнiсть використання та вплив на культуру мови (М. Каранська, Т. Зогоруйко, І. Фарiон, Т. Кияк, Г. Шаповалова). Були також спроби розглядати функцiонування англiзмiв, однак це робилося лише з точки зору iх уживання (С. Форманова, Т. Журова, М. Кириленко), поза увагою залишалася сама специфiка функцiонування, тобто роль англiзмiв в українськiй мовi.

Мета нашої статтi полягає в тому, щоб визначити особливостi реалiзацiї стилiстичних функцiй англiзмiв рiзних семантичних груп в iнформацiйних текстах.

Як відомо, метою текстів інформаційного стилю є інформування широких мас населення про суспільно важливі події, однак, це не значить, що такі тексти позбавлені стилістично забарвленої лексики. Більше того, стилістичне забарвлення англійських запозичень в інформаційних текстах виявляється в основному яскравіше, ніж, скажімо, у текстах публіцистичного стилю. Щоб інформація була доступною та зрозумілою адресату, у текстах інформаційного стилю, як правило, використовується загальноживана питома лексика, спеціальна термінологія, яскравість лексики різної тематики вводиться в рамки окремих жанрів, тому більшість англізмів, представлених у цих текстах, має яскраво виражений експресивний потенціал.

Крім того, основна функція англізмів в інформаційних текстах – оцінна. Більшості англізмів притаманна оцінна конотація, яка передає узуально-закріплене негативне ставлення до денотата. В основному це англійські запозичення семантичної групи „Культура”, які побутують у текстах суспільної тематики. Наприклад: *Сьогодні о 19.00 в Національному палаці „Україна” відбудеться концерт італійської поп-групи „Matia Базар”. Ціна квитків – від 70 до 500 гривень. Навіть у 70-х роках, коли радянська молодь мліла від любові до солодкої італійської **попси** (і не була винятком у цьому сенсі в Європі), „Matia Базар” виділялася на загальному тлі „італійщини” вокальною вишуканістю, складністю мелодій та аранжувань своїх пісень* („Україна молода”, № 239, 22.12.06). Так, спочатку запозичилося англійське слово *pop* (скорочено від англ. *pop(ular)* – народний, популярний; загальнодоступний) на позначення першої частини складних слів, що означає „масовий”, „популярний”. Пізніше воно набуло українських афіксів і вживається зі зниженим значенням, адже *попса* – це знижене позначення проявів масової культури [2, 438]; виконує оцінну функцію – передає негативне ставлення до висловлюваного.

Наступний англізм має експресивну конотацію: *Справжній „екшн” розігрався близько третьої ночі на одній із зупинок громадського транспорту в Дарницькому районі Києва. Як повідомили «УМ» у Центрі громадських зв'язків столичної міліції, саме в цей час до Дарницького райуправління міліції надійшло повідомлення про автоматні черги, які порушили нічну тишу* („Україна молода”, № 188, 8.10.08). Так, англізм *екшн* (англ. *action* – бурхлива діяльність; бойові дії), що належить до семантичної групи „Культура”, тлумачиться як жанри сучасних пригодницьких літератури й кіно; творам цього типу властиві гострота сюжету, швидка зміна дій і становищ, у яких опиняються герої [7, 259]. У зазначеному прикладі *екшен* означає стрілянину. Ознакою, на основі якої виникла співвіднесеність цих понять, є динамічність. Крім того, цей англізм виконує не лише експресивну, але й оцінну функцію, адже передає негативне ставлення автора до описуваних подій.

Велика кількість англійських запозичень уживається також у текстах політичного спрямування. З метою змалювання негативного ставлення ав-

тора до політичних осіб використовується такий стилістичний прийом, як іронія, до того ж іронія відкрита, адже сам оповідач акцентує на цьому увагу: *Відпрацювавши своє в гарячі днини виборів у жанрі „чорного гумору” під гаслом: ми кепкуємо з усіх кандидатів, крім головного – оскільки він не кандидат, він чинний Президент – Кирило тепер перейшов до легшої вагової категорії – чорної іронії. Щоправда, і для іронії у стилі „лайт”, як і раніше, залишається „персоною нон грата” та ж головна фігура нашої політики („День”, № 111, 23.06.00).* Так, англiзм *лайт* (англ. *light*) перекладається як легкий, незначний, легковажний [1, 196], у зазначеному прикладі йдеться про легку іронію, з якою автор ставиться до політичного діяча.

Дуже часто в інформаційних текстах суспільно-політичної тематики вживаються англiзми, які є виразниками їдкої іронії, тобто іронія в інформаційних текстах часто переростає в сарказм. Такі англiзми спрямовані на викриття несправедливості, жорстокості політичних діячів та суспільних явищ. Наприклад: *Після того, як Палестинські бойовики в січні цього року продемонстрували свої здібності з прориву кордону й організації в сусідньому Єгипті безконтрольного „шопінгу”, Каїр спрямував зусилля на послаблення блокади анклаву („Дзеркало тижня”, № 20, 26.05–1.06.01).* Англiзм *шопінг* означає відвідування магазину чи магазинів з метою купівлі чого-небудь; процес купівлі, закупівлі товарів [2, 614]. Очевидно, що сам англiзм не має негативної конотації, однак йому присвоюється негативне забарвлення, адже під словом *шопінг* у поданому прикладі розуміється пограбування. Цей англiзм виконує оцінну функцію, адже передає різке негативне ставлення автора до суспільних подій, а також є засобом експресії, оскільки питома лексема не змогла б надати висловлюванню такої образності та яскравості.

Іноді засобом сарказму виступають англiзми, які мають негативну конотацію. Наприклад: *19 вересня у приміщення Баранинцівської сільської ради увірвалася група людей у супроводі працівників Ужгородського райвідділу міліції та підрозділу Державної виконавчої служби Головного управління юстиції в Закарпатській області. Непрохані гості виламали двері кількох кабінетів, захопили документи... Близько 19-ї години **рейде-ри** (а інакше їх назвати важко) вигнали працівників сільради на вулицю, приміщення замкнули своїм замком („Сільські вісті”, № 121, 14.10.08).* Так, *рейдер* (від англ. *raider* – нападник) у „Сучасному словнику іншомовних слів” за 2006 рік (уклад. Скопненко О., Цимбалюк Т.) тлумачиться як військовий корабель (крейсер, лінкор) або озброєне торговельне судно, що проводить самостійні бойові дії на морських комунікаціях [7, 587], проте в іншому словнику іншомовних слів за 2008 рік (уклад. Данилюк І.), окрім вищезазначеного, подається наступне визначення англiзма *рейдер* – це особа, агент, який здійснює фактичну купівлю (захоплення) підприємства всупереч бажанню його власників на користь зацікавлених осіб, які його найняли [8, 424]. Отже, досліджуваний англiзм є неологізмом, адже від-

булося переосмислення його значення. Як у попередніх двох прикладах, він виконує експресивну та оцінну функції – різка критика, саркастичне ставлення до описуваних осіб, їх засудження. Обурення та сарказм підсилюються уточненням, яке подається поряд у дужках.

Трапляються також поодинокі випадки вживання в інформаційних текстах суспільної тематики розмовних англізмів. Наприклад: *До речі, доблесні українські „копи”, коли їх викликали на місце події побиті жінки, як завжди, стояли осторонь і не втручалися в процес побиття – мабуть, тихо сподіваючись, що бандюки зрештою впорються з людьми самотужки* („Народне слово”, вип. за 22.10.08). Так, *коп*, що значить „поліцай” [1, 78], є розмовною лексемою, небажаною в текстах інформаційного стилю, однак його вживання можна виправдати, якщо воно виконує стилістичні функції (див. наведений приклад). Спочатку цей англізм увійшов в українську мову як екзотизм, потім набув негативного стилістичного забарвлення, характеризуючи поліцейських у негативному плані. Як і аналізовані вище англійські запозичення, слово *коп* є експресивним та передає високий рівень автора у володінні культурою мовлення, адже він зумів влучно використати небажаний англізм, який в іншому контексті міг стати виявом неосвіченості. Це є доказом свідомого використання автором цієї лексеми.

Не менш важливими в текстах суспільно-політичної тематики є також англізми-метафори, які, окрім оцінної, виконують ще дескриптивну функцію. Метафорами стають ті англійські запозичення, які переносяться у сферу політики з інших сфер діяльності. До таких англізмів слід віднести інтернаціональні лексеми спортивної тематики (*старт, тайм, матч, рефері, пінг-понг*). Наприклад: – *Як ви гадаєте, чи зміниться після виборів ставлення Росії до пострадянських республік? – На жаль, ні. Ті, хто перебував у фарватері Росії, там і залишаться. До більш незалежних України, Грузії та Молдови ставлення залишиться тим самим. Ці країни перебувають у так званому чорному списку Кремля. Але поки зіграно лише перший тайм. Матч завершиться в березні, коли відбудуться президентські вибори* („День”, № 211, 4.12.07); *Мінфін запевняє: у державному бюджеті на 2007 рік на виплату допомоги при народженні дитини враховано 3,9 мільярда гривень, що на 400 мільйонів гривень більше, ніж у поточному році. Насправді останніми днями в інформаційному просторі України відбувається справжній економічно-політичний пінг-понг: урядовці „видають” свої наміри на-гора, а після хвилі критики на свою адресу починають спростовувати свої ж повідомлення* („Україна молода”, № 172, 20.09.06).

Окрім метафори, у наведених прикладах використано ще такий стилістичний прийом, як іронія, адже *пінг-понг* – це назва спортивної гри, *тайм* та *матч* – складові спортивної гри, тобто принцип спортивної гри переноситься в політику. У результаті цього нейтральні інтернаціональні англійські лексеми набувають стилістичного забарвлення, вони виражають іронічне ставлення автора до висловлюваного. Крім того, ці англізми викону-

ють ще експресивну функцію, адже вони надають висловлюванню образності та незвичності. Уживання інтернаціональних англізмів семантичної групи „Спорт” у текстах політичної тематики є досить поширеним явищем, однак не випадковим. З цього приводу А. Коваль зазначає, що серед міжстильових засобів української мови особливої уваги заслуговують іншомовні інтернаціоналізми, адже „наявність їх у кількох неспоріднених мовах створює можливість – у разі потреби – передавати певні додаткові семантико-стилістичні нюанси” [5, 61]. Цими нюансами є те, що автори інформаційних текстів у такий спосіб порівнюють політику з грою, дають негативну характеристику політичним подіям та особам.

Окрім загальнономовних (узуальних) англізмів, у текстах інформаційного стилю є певна кількість індивідуально-авторських (оказіональних) англійських запозичень. Оказіональні англізми є досить специфічним явищем з погляду стилістики, адже вони мають більший експресивний потенціал, ніж узуальні лексеми, а також „породжують безліч асоціацій у зв’язку з актуалізацією периферійних сем, що значно розширює семантику лексичної одиниці, вводить її у стихію нових значень” [3, 17]. Оказіональні англізми характеризуються новизною, незвичністю, несподіваністю поєднання з іншими лексемами, вони ілюструють виключно суб’єктивне світобачення і світосприйняття автора, отже, виконують характерологічну функцію. Слушну думку висловлює Н. Бойко про те, що стилістичне значення неологізмів-оказіоналізмів „ґрунтується не лише на емотивному та оцінному компонентах значення, а й на таких додаткових ознаках, як специфічність і ненормативність, функціональна обмеженість, зв’язок з контекстом. Через призму цих ознак сприймаються найтонші нюанси оказіоналізмів” [3, 16].

В інформаційних текстах створено сприятливі умови для виникнення оказіональних англізмів, оскільки „мова газетного стилю швидко реагує на процеси суспільного життя, а багатство її внутрішніх ресурсів дозволяє словесно відобразити широку гаму відтінків значення нових реалій позамовного світу” [6, 88]. Оказіональні англійські запозичення є дуже яскравими, експресивними і, як правило, виконують декілька стилістичних функцій. Наприклад: *Зникли і їдальні громадського харчування: у проданих приміщеннях — кафе-бари та ресторани. Отож тут зникли й ці назви. Тепер маємо буйне засилля „біг-мордів” з рекламою алкоголю. Тут — на всіх „язиках”. Повний інтернаціонал. Всюди — латиниця, калькування з англійської, французької, іспанської — мірою володіння ними художниками-графописцями* („Українське слово”, № 32, 10-16.08.05). Особливістю оказіональної лексеми *біг-морда* є те, що її стилістичні функції слід розглядати на рівні словотвору, адже спочатку вона ввійшла в українську мову як словосполучення *біг-борд* (від англ. *big board* – дошка для рекламних оголошень). На основі дериваційних процесів від твірної основи *біг* утворилося нове слово, яке засвідчує незвичне поєднання нейтрального англізму та питомої лексеми, що належить до просторічної лексики і має негатив-

вну оцінну конотацію. Таке поєднання яскраво ілюструє іронічне ставлення мовця до висловлюваного. Однак стилістичне забарвлення цього оказіонального запозичення не обмежується лише іронією. Той факт, що автор перетворив стилістично нейтральну лексему *big-board* на згрубіле просторіччя *big-морда*, дозволяє простежити емоції автора – роздратованість та пригнічення. Інша мета досліджуваного англїзму – створити переконливий образ зображуваного предмета, дати йому негативну характеристику. Отже, оказіоналізм *big-морда* виконує оцінну, емотивну, характерологічну та експресивну функції.

Англїзми не завжди є позитивним явищем в українській мові. Це стоується тих випадків, коли в мові-реципієнті наявний питомий відповідник, але журналісти наполегливо користуються англомовною лексикою. На думку Г. Шаповалової, яку ми поділяємо, до використання англїзмів журналістам варто підходити досить помірковано й виважено, адже зловживання такими словами засмічує мову, позбавляє її самобутності й природності [9, 124]. Наприклад: *Паралельно Дуглас-джуніор „набивав руку”, знявшись у кількох не надто відомих широкоекранних стрічках („Україна молода”, № 174, 22.09.06)*. Так, *джуніор* (англ. *junior*) в перекладі з англїйської означає „молодший” [1, 187]. Можливо, автор намагався в такий спосіб якомога більше наблизити українського читача до англїйської реальності, однак досліджуваний англїзм, на наш погляд, ускладнює розуміння тексту, він є недоречним, значить, порушує норми культури мови. Ми підтримуємо думку І. Голуб про те, що використання неологізмів у мовленні викликає великі труднощі, оскільки лексична, граматична, синтаксична і стилістична характеристики багатьох нових слів ще не визначилися. Звернення до оказіональних неологізмів завжди повинно бути стилістично мотивованим [4, 99].

Отже, в інформаційних текстах суспільно-політичної тематики узуальні англїйські запозичення виконують переважно оцінну функцію. До них належать англїзми семантичної групи „Культура”, „Економіка та фінанси” і „Суспільство”. Крім того, у політичних текстах деякі з цих англїзмів дають негативну, викривальну характеристику політичним явищам та особам. Ця мета досягається шляхом використання такого стилістичного прийому, як іронія.

Велике значення для текстів інформаційного стилю мають оказіональні англїзми. Вони виконують декілька функцій (оцінну, емотивну, експресивну, характерологічну), які накладаються одна на одну, відтак оказіональні неологічні англїзми мають більший стилістичний потенціал, ніж узуальні лексеми.

Уживання оказіональних англїзмів не завжди є мотивованим у текстах інформаційного стилю. Значення деяких із них є незрозумілим читачеві, вони порушують норми культури мови. Велика їх кількість може стати причиною втрати самобутності української мови.

Література

1. *Англо-український, українсько-англійський словник* [уклад. Н. М. Биховець, І. І. Борисенко, Г. О. Герасименко та ін.] / За ред. Ю. О. Жлуктечка. – К.: ВЦ „Академія”, 1997. – 696 с.
2. *Бабик С. П., Сютта Г. М.* Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання / [ред. С. Я. Єрмоленко]. – Харків : Фоліо, 2006. – 623 с.
3. *Бойко Н. І.* Типи лексичної експресивності в українській літературній мові / Н. І. Бойко // *Мовознавство*. – 2002. – №2-3. – С. 10-21.
4. *Голуб І. Б.* Стилистика русского языка: Учеб. пособие для студ. вузов. – 3-е изд. – М.: Айрис-Пресс, 2002. – 448 с.
5. *Коваль А. П.* Практична стилістика сучасної української мови. – 2-е вид. – К.: Вища школа, 1978 – 375 с.
6. *Коць Т. А.* Функціонування синонімів у газетно-інформаційному стилі (на матеріалі газет 90-х років ХХ ст.) / Т. А. Коць // *Мовознавство*. – 2001. – № 4. – С. 88-95.
7. *Сучасний словник іншомовних слів* : Близько 20 тис. слів і словосполучень / [уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К.: Довіра, 2006. – 789 с. – (Словники України).
8. *Сучасний словник іншомовних слів* для середньої і вищої школи: Близько 20000 слів [уклад. І. Г. Данилюк]. – Донецьк: Бао, 2008. – 576 с.
9. *Шаповалова Г.* Джерела сучасної неологічної лексики іншомовного походження та доцільність її використання / Г. Шаповалова // *Вісник Львівського університету. Серія „Журналістика”*. – Львів, 2003. – Вип. 23. – С. 121-125.

УДК 81`242 + 81`272

Н. М. Малюга

СУСПІЛЬНІ МОВНІ ПРОЦЕСИ В РЕТРОСПЕКЦІЇ
ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Малюга Н. М. Суспільні мовні процеси в ретроспекції через призму української літератури.

У статті йдеться про вплив письменників сучасної доби на суспільні мовні процеси. У художніх творах автор досліджує шляхи розв’язання проблем мовного самоусвідомлення, взаємодії особистості з поліетнічним середовищем. Проаналізовано два основні типи громадянсько-етнічної ідентичності, що набувають вираження у формі психоідеологічного тяжіння до україно- або російськомовного дискурсу.

Ключові слова: рідна мова, українська література, мовне самоусвідомлення, суспільна мовна свідомість, ідентичність.

Малюга Н. Н. Общественные языковые процессы в ретроспекции сквозь призму украинской литературы.

В статье речь идет о влиянии писателей современного периода на общественные языковые процессы. В художественных произведениях автор исследует пути решения проблем языкового самосознания, взаимодействия личности с полиэтнической средой. Проанализированы два основных типа гражданско-этнической идентичности, которые

выражаются в форме психоидеологического тяготения к украинско- или русскоязычному дискурсу.

Ключевые слова: родной язык, украинская литература, языковое самосознание, общественное языковое сознание, идентичность.

Malyuga N. M. Social language processes in the rethrospection through a prism of the Ukrainian literature.

The article presents the influence of the modern writers on the social language processes. The author investigates the ways of doing the language problem of selfconsideration in the feature compositions interaction of the person with polyethnic environment. Two main types of social-ethnic indention, which are expressed in the form of psychoideological reaching the Ukrainian or Russian discourse are also analyzed in the article.

Key words: native language, the Ukrainian literature, language selfconsideration, social language consideration, indention.

Художній світ, як і мистецький загалом, став надійним засобом збереження українськості. У більшості творів української літератури першої половини ХХ ст. складовими стратегії етнозбереження стали «ідейне впорядкування та скріплення національного буття, доведення власної культурної та політичної окремішності, наполегливе самопізнання» [10, 300]. Українська література нової доби містить величезний спектр гострих проблем, що об'єктивно постали у зв'язку зі змінами в духовно-культурному та громадсько-політичному житті нації.

Осмислення консолідуючої функції українського мистецького слова на зламі тисячоліть досі не було об'єктом спеціального дослідження науковців, відтак обрана тема, безперечно, є актуальною й потребує детального вивчення.

Мета нашої розвідки – проаналізувати мистецьке прочитання порушених у творах художньої літератури складних соціальних проблем мовного усвідомлення та взаємодії особистості з поліетнічним середовищем.

Українське суспільство отримало комплекс проблем на мовному ґрунті у спадок після розпаду Радянського Союзу, у якому здійснювалася мовна політика не на користь етнічних груп. У Радянській Україні за показником збереження рідної мови українці посідали лише четверте (після росіян, угорців, кримських татар) місце: 87% українців послуговувалися українською мовою. Натомість 98% росіян, які проживали в Україні, говорили рідною мовою. Російськомовність підсилювалася суттєвою допомогою з боку 91% (від загальної кількості всього єврейського населення України) російськомовних євреїв, 79% (від загальної кількості грецького населення України) російськомовних греків, відповідно 67% німців, 67% мордвинів, 61% корейців, 55% білорусів, 54% чувашів, 51% марійців (статистичні дані наведено лише стосовно тих національностей, серед яких відсоток російськомовних носіїв перевищував 50%). Саме ці національності в Україні виявляли найвищу асиміляцію до російської мови. Українську ж за рідну вважали 67% поляків, 45% чехів, 33% словаків, від 6 до 11% циганів, білорусів, румунів, німців і молдаванів; менше 2% представників інших національностей.

Другою мовою спілкування вважали 85% чехів, 54% поляків, 47% євреїв, 43% словаків, 33% росіян і т. ін. Лише 2% росіян ідентифікували українську мову як рідну (пор.: 13% українців визнавали російську мову за рідну і 67% – за другу) [3].

Ми цілком поділяємо думку Емілії Огар, що «нині з «парадового боку» ситуація виглядає так: у нове тисячоліття українська мова входить у довговиборюваному почесному статусі мови держави (держави незалежної), як мова національна, друга серед слов'янських за кількістю носіїв, зі сформованим літературним стандартом, кодифікованим правописом, з відповідним (нехай і не надто численним) видавничим – навчальним і довідковим – забезпеченням у царині україномовної освіти» [7].

Попри промовисті цифри статистики українська література зуміла вистояти у протистоянні з тоталітарною русифікацією, планомірним нищенням національної ідентичності. Згадаймо просякнуті ніжністю, щемом слова класика: *Хочеться кожне слово помити в українській криниці, де дівчина воду брала, і поставити слова чистими рядами, щоб незабутнє виграло в них, як сонце на Великдень, і радувало людські серця у великі і трудні часи.*

Хотілось би вишити слова, мов червоні квіти на холодних рушниках, і розвішати рушники в кожній хатині, аби хто на них не глянув, з якого боку не зайшов, щоб вони завжди були непорочними, як говорила колись про себе моя скорбна мати (Олександр Довженко, «Незабутнє»).

Українське письменство покликане підтримувати існування української нації як цілісності. Як пише Т. Шептицька, «попри колоніальну залежність та просторову деструкцію України, своєрідне комунікативне поле, витворене національними літераторами, постійно осмислювало проблеми, пов'язані з усталенням та ширенням національно-державницької ідеї, генерувало вищі національні цінності, утверджувало спільність мрій та прагнень українства, відстоювало національну самототожність, споконвічний спосіб життя народу та його культурний декоратив» [10, 300].

Письменники сучасної доби приділяють чимало уваги мовному питанню. Людина перебуває в режимі життя, на яке специфічно впливають етнічна спільнота й суспільство. Узаємодія особистості з поліетнічним «чужим» середовищем нашоюхується на сукупність узаємопов'язаних різноманітних факторів, серед яких визначальними стають асиміляційно-конвенційні. Протягом століть українці не мали своєї сталої державності, що охороняла б національні інтереси й права, регулювала суспільне життя, етнічну й духовну неуцербність, це змусило націю скористатися так званим «захисним імунітетом» самозбереження:

- Де ви народилися?
- В Києві. А де ж іще?
- Але ви так добре розмовляєте по-українськи.
- Знаєте, в українському середовищі багато мужчин. Більше, ніж жінок. Ну... ідіотів завжди більше, ніж ідіток...

- Серйозно? – з жахом запитав він.
- Цілком...
- І тільки заради цього ви заговорили по-українськи?
- А хіба цього мало? Моя сестра з боку батька взагалі заговорила мовою суахілі, як попався відповідний мужчина.
- А якою мовою ви говорите з хазяями цього дому?
- Переважно мовою національного спілкування. З українськими інкрустаціями.
- А з матір'ю? Чоловіком? Сином?
- Із свекрухою, – в тон йому продовжила вона, – я обцяюсь суржиком. Так вона мене луче розуміє і передає восени картоплю.
- Ви така прагматична?
- Ну, а то як? Почала з вами російською, то надулися, як сич. А перейшла на рідну, то й гарного вина дістали (Євгенія Кононенко «Земляки на чужині»).

У мовному питанні (як і в національному загалом) простежується практика подвійних, навіть потрійних стандартів: якщо від особи певної національності можна отримати зиск, контакт із нею бажаний, то зацікавлений у задоволенні своїх потреб мовець переходить на мову співрозмовника; якщо ж представники різних етносів, що послуговуються близькоспорідненими мовами, співіснують у паралельних вимірах або ж ситуація контакту не спричиняє чи й не передбачає позитивних наслідків, годі очікувати такої ситуативної «здачі позицій».

Англійський соціолог та націолог Ентоні Сміт називає два варіанти національної ідентичності – західну (політичну), її творять історична територія, політично-юридична рівність, спільна громадська культура та ідеологія, і східну (етнічну), у якій визначальною є спільне походження, родинність, рідний край, рідна мова, звичаї, традиції [4, 422].

На думку Вадима Васютинського, «у сьогоденній Україні переважають два основні типи громадянсько-етнічної ідентичності, що набувають вираження у формі психоідеологічного тяжіння до україно- або російськомовного дискурсу. В основі більш чи менш наполегливої україномовності лежить переживання й утвердження власне української ідентичності – більш тривкої й усталеної на заході, менш ґрунтовної, але такої, що дедалі більше посилюється, – у центральних регіонах. Підставу більш чи менш принципової російськомовності становить раніше набута мішана, строката ідентичність – радянсько-російсько-українсько-регіональна» [2].

Етнокультурний конфлікт породжує відчуття роздвоєності, вимушеного або добровільного балансування між «своїм» і «чужим», причому не лише у світоглядному аспекті, індивідуальному світосприйманні, а майже на всьому культурному просторі певного етносу. Проблема мовного самосвідомлення «сягає глибини ситуації відчуження: це ставлення дітей до своїх батьків, втрата святого чуття вітчизни, зневага до родового кореня,

відхрещування від свого непроститого походження, а звідси – зневага до простих людей, демонстрована зверхність над трударями, чесними, відкритими в своїх почуттях, не закомплексованими снобістськими забобонами» [1, 17]. Наприклад:

– *Даютъ хохли!* – захоплено сказав до молодого хлопчина, що приїхав разом з ним «Волгою». Голосно сказав, сподіваючись, мабуть, що його за піснею не розчують. Однак Федір Безверхий, який сидів неподалік за родинним столом, таки дочувся, примружив очі й спитав:

– *А ви самі, звиняйте, звідки будете?*

– *О, я, папаша, здалеку, – поважливо одказав молодик. – Я з Вінниці. Тобто батьки звідти. А я корінний донбасівець.*

– *А-а...То далеко!* – реготнув Федір. *Це ж у вас, у Вінниці, кажуть рабий замість рябий?..*

– *Та ні, кажу я вам: я корінний донбасівець. То батьки...*

– *Ну, то давайте вип'ємо за ваші краї, оскирнувся Федір. – По повному, щоб дома не журилися, як то кажуть (Григір Тютюнник «Оддавали Катрю»).*

Микола Рябчук, назвавши Україну «культурним уламком імперії» зазначив: «Цей уламок складається з регіонів, які поки що на культурному рівні, крім колоніальної «малоросійськості», мало що об'єднує: вони розмовляють різними мовами, – і то не лише в прямому, а й, що гірше, в переносному значенні: послуговуються різними семіотичними системними кодами, різними історичними та культурними міттами; вони читають різні книжки, слухають різну музику, дивляться різні телепрограми, передплачують різні газети, – і погано не те, що «різні», а те, що немає «тих самих», немає нічого спільного, об'єднавчого, що б витворювало спільний дискурс, спільний культурний код, без якого, властиво, немає повноцінної нації. Поки що є різні регіони, різні міста і села, що в різні часи і за різних обставин опинилися в УРСР, об'єднані більше совєтськістю, ніж українськістю. Фактично вони і досі не можуть витворити спільного культурного, ба інформаційного простору, живучи у своїх «тутешніх» світах і розмовляючи якщо й не на різних мовах, то, в кожному разі, на різних звукових частотах» [9].

У своїй монографії «Українська етнолінгвістика» Віталій Жайворонек зауважує: «Якщо нервово-психічний лад, або поведінкову ознаку етнічної спільноти, формують ландшафтні, геополітичні, господарсько-пробутові умови, то мова виступає основним способом самовираження етносу, одним із провідних індикаторів культурного поступу. Тим самим образ етносу формує не лише універсальна система знань про нього, але і його мова як «спільна духовна енергія», бо в ній постає сама дійсність, сприйнята й позначена її творцем з огляду на його культурно-національний світогляд» [3, 44]. Це тонке спостереження доводять чимало прикладів із художньої літератури, наведемо один із них: *Люд цієї землі увижався їм ситими дядька-*

ми, що жадібно дудлять самогон, по горло натовкаються варениками, з гикавкою зводять пісень про забуте, примарне минуле своїх далеких прадідів, по-хуторянському сентиментально рюмсають на строкате шитво сорочки, під якою ховається зледащиле серце, що найвища його мрія так «дати лиха закаблуками, щоб дісталоя й передам», а вже потім – і відродити гетьманів та Запорозьку Січ... (Володимир Яворівський «Автопортрет з уяви»).

Складна геополітична ситуація, що блокувала процеси самопізнання та самоідентифікації, покликала до життя явище, яке деформує уявлення про самих себе, формує численні комплекси, руйнує повноцінну картину цілісного українського світу. Лариса Масенко пише: «Умови формування так званого советського народу як гомогенної лінгво-культурної спільноти на основі російської мови ставили українців перед необхідністю пристосування до панівної нації. Глибинна деформованість ситуації, яка не могла не позначитись на психічному складі українців, полягала в тому, що змушувала переходити на іншу мову спілкування не приїжджих росіян (це було б цілком природно на території України), а потребувала пристосованої до новоприбульців зміни мовної поведінки від місцевих мешканців» [6].

Українське урбаністичне середовище створює психологічно комфортні умови для російськомовної частини населення і дискомфортні для тих, хто зберігає відданість рідній мові. Говорити українською в усіх ситуаціях міських контактів означає повсякчас долати опір мовного середовища. Можна сказати, що мовно-культурна атмосфера наших міст зробила російською мовою пристосування, а українську мовою протистояння:

В переповненому залі всі люди – всі! – говорили ...тією мовою, якою він думав і говорив вдома з батьками. Невже так може бути, Господи? Не один, не троє, а – всі?! Так має бути, чом би й ні, але невже таке є насправді?! Але ж є... є...

Зал поплив у Пашка перед очима. Все життя він сприймав свою мову і мову своїх батьків як щось потаємне, яке треба ховати від стороннього ока, щоб не потривожити спокою масного людського кім'яха, що сопить і приплямкує навкруги, і тоді все буде гаразд – ти такий, як і всі, хто знає про твої танджі? Не спаде ж комусь на думку сміятися з необрізаних нігтів, якщо їх не видно крізь взуття і шкарпетки. Пашок звикся – цією мовою, та ще й чистою, правильною, разом можуть говорити від сили п'ять-шість осіб, та й то якщо відразу обидва дядьки приїдуть до них додому, проїздом зі своїх кримів та киевів. Це якась підпільна друга сигнальна система, що засвідчує приналежність її поодиноким носіїв не до нації, мабуть, думає Пашок, ні, а скоріше до якоїсь підпільної організації, похмурої і загнаної. Ця загнаність його гнітить трохи не до блювоти (Павло Вольвач «Кляса»).

Як переконливо доводять описувані ситуації, «мова окремої людини, з одного боку, виступає онтологічно-комунікативним відбиттям особистіс-

ного стрижня буття, а з другого, – генеральною лінією розвитку колективної свідомості через протиставлення світу внутрішнього світові зовнішньому, суб'єктивному об'єктивному, духовного фізичному, нематеріальному матеріальному. Відбуваються складні процеси формування особистісного та етнічного “я” » [3, 43]. Мовна особистість розвивається на певному історико-філологічному тлі, що формує її відповідно до стану розвитку суспільства і стану розвитку мови. Відтак «мову не можна розглядати поза контекстами – соціальним, історико-культурним, інтелектуальним, власне лінгвальним. Залежність від цих контекстів – універсальна характеристика високорозвиненого мислення, спрямованого на безкінечне пояснення мовними засобами окремому носієві мови (мовній особистості) глобальної конституції – світу (і ширше – космосу)» [3, 96]. Словник фіксує типові мовні факти, тобто об'єктивує суб'єктивне.

Людмила Пархонюк образно пояснює особливості функціонування мови як суспільного феномена: «Так само, як і грошові знаки без матеріального підтвердження перетворюються просто у красиві папірці, так само у мовній системі слово – базова одиниця – в результаті семантичного спустошення <...> знецінюється і перестає бути засобом адекватного сприйняття і тим паче впливу. Тому доречніше говорити про інфляцію слова – серйозну хворобу мови, викликану її тривалим функціонуванням у тоталітарному суспільстві» [8, 206]: – *Ви так хараішо разгувариваіте на українськом, – сказав чоловік, – що мені нравіться і пріятно* (Валерій Шевчук, «Акт 2002 р. Раз на рік. Раннім рано»).

Таке спотворене мовлення, що будується на засадах мовного безкультур'я чи навіть нігілізму, має конкретні вияви в більшості сфер використання мови всіма, за незначними винятками, верствами нашого соціуму. Низька культура мовлення простежується і на офіційному, і на побутовому рівнях користування мовою. На офіційному її ознаками визначають «заштампованість мовлення, словоблудство, порожні фрази, надмір перифраз, тяжіння до відверто оцінної лексики – від високопафосної до лайливої. Рівень побутового спілкування характеризується намаганням позбутися знецінених слів та зворотів офіційної мови: звідси тяжіння до діалектизмів, русизмів, англіцизмів та американізмів, жаргонізмів і навіть до нецензурної лексики та матюків. Підсвідомо ці засоби розцінюються мовцями як семантично та емоційно вагомі супроти знецінених відповідників офіційної мови» [8, 206]: *Пріятель старанно добирає слова. Не тому, що Векторова мама просила. Його власна мазе у сільській школі укромову літературу викладає. І чим більше він вип'є, тим старанніше добирає* (Василь Слапчук «Коротка стрілка жіночого годинника»).

Звичка користуватися російською в побуті при вимушеному переході на українську у професійній діяльності породжує явище так званої «дере-в'яної мови», мови, що їй бракує природності вимови, виразності, гнучкості, достатнього лексичного запасу. Пародійні рядки Олександра Ірванця

«Як ти звучиш калиново-дубово, рідна моя українська мова» асоціюються саме з таким поширеним типом мовлення, пов'язаним з натужним внутрішнім перекладом з російської.

Нині «носії української (та україномовної) ідентичності перебувають у процесі подолання своєї вторинності і відображення перспектив позитивного утвердження ідентичності цілісної, упевненої, захищеної. Російськомовні громадяни, навпаки, опинилися в ситуації, яку більшість їх переживає як загрозу своїй ідентичності. Раніше сформована як варіант такої собі «зразкової» ідентичності, сьогодні вона наражається на різного роду переоцінки – зовнішні і внутрішні» [2].

На думку Лариси Масенко, «за допомогою транскрибування російська чи українська мова персонажа в сучасних текстах найчастіше вже сама по собі сприймається як щось *агресивне* (рідше як *комічне*). Іншомовне транскрибування виявляє, хто з мовців «наш», а хто «ворог», воно чітко й остаточно означає *ворога* в тексті, якого характеризують такі риси, як *агресивність, вульгарність, варварство*» [6]:

«Кацани – вони нахабні, – здавна каже Павлів батько. – Хоч, звісно, пензенській простий мужик нам нічого не винен. І вологодський... Аби тільки дома в себе сиділи». Це точно, мабуть. Тільки ж не сидять, думає Павло. Лізуть з нудьги Нечернозем'я, щоб потім десь в Таллінні умнічать, який естонцям прапор піднімати на Тауері (Павло Вольвач «Кляса»).

Менталітет породжує певний тип імперіалізму, якщо нація стає панівною в імперії [5, 420]. Коли мова перетворюється на символ влади, вона водночас стає потужним чинником у формуванні суспільної мовної свідомості, а надто в тоталітарному й посттоталітарному суспільстві, де значення всього, що пов'язане з владою, гіпертрофоване.

Ідеологічні звички не дозволяють помітити слушності й необхідності відмови від протистояння народів, оскільки етнічні пристрасті не дають можливості вбачати в співробітництві народів користь, загальний інтерес для суспільного добробуту:

Батьки в Собаки Павлова євреї, але на себе він це не переносить, говорить, що батьки – це батьки, а він – це він, більше того – Собака Павлов говорить, що він правий. Відповідно, з батьками він не живе, говорить, що не може жити з євреями, тусується по знайомих, інколи зависає в них на тиждень-другий, ще в нього є бабуся, очевидно, не єврейка, бо в неї він теж іноді зупиняється (Сергій Жадан «Депеш Мод»).

У мові як загальнолюдському суспільному явищі простежується трихотомія: людська мова як витвір людської природи, національна мова як колективний витвір духу етносу, індивідуальне мовлення як факт породження мови кожним окремим мовцем [4, 109].

Сучасна художня література прищеплює необхідність, культивує потребу жити не манкуртами – без духу, без мови, а національно свідомими людьми. Історичні події зумовлюють зміну ментальних настанов, на одне з

чільних місць виходить прагматизм, проте не можна уявити сучасний світ поза лояльним ставленням людини до свого етносу. Осмислення духовного буття української нації в історичній ретроспективі посідає чільне місце у прозових зверненнях літераторів.

Література

1. Аврахов Т. Поліфункціональність художньої деталі у творчості Григора Тютюнника / Тарас Аврахов // Українська мова та література в школі. – 1989. – №8. – С.16-22.
2. Васютинський В. Самовизначення мовних спільнот в сучасній Україні : між ідеологією і мораллю [Електронний ресурс] / Вадим Васютинський // Український центр політичного менеджменту. – 2009. – №2. – Режим доступу до журн.: www.politik.org.ua/vid/magcontent.
3. Воловина О. Українська мова в Україні: матірня мова за національністю і мовою навчання / О.Воловина // Про український правопис і проблеми мови / Відп. ред. Л. Онишкевич. – Нью-Йорк – Львів, 1997. – С. 210-212.
4. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: Нариси: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Віталій Вікторович Жайворонок – К.: Довіра, 2007. – 262 с.
5. Іванишин М. Теорія національної ідентичності в постколоніальний період / Мирослава Іванишин // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. праць. – Вип. 25 / Редкол.: А. В. Козлов (відп. ред.) та ін. – К.: Акцент, 2006. – С. 418-426.
6. Масенко Л. Мовна поведінка особистості у ситуації білінгвізму. Питання мовної стійкості [Електронний ресурс] / Лариса Масенко // Незалежний культурологічний часопис. – 2004. – №35. – Режим доступу до журн. : www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko-bilingv.htm.
7. Огар Е. Українська мова в сучасній мовній ситуації в Україні: соціолінгвістичний та етнокультурний аспект [Електронний ресурс] / Емілія Огар // Портал українця. – 2005. – 11 листопада. – Режим доступу до журн.: <http://www.vox.com.ua/data/2005/11/11>.
8. Пархонюк Л. Соціально-історичні аспекти культури української мови / Людмила Пархонюк // Українська мова: з минулого в майбутнє. – К.: НАН України, 1998. – С.205-206.
9. Рябчук М. У пошуках «українського Маркеса». До підсумків літературного року / Микола Рябчук // Критика. – 1998. – №1 (3). – С.7.
10. Шептицька Т. Трагедія національного розбрату в українській літературі першої половини ХХ століття / Тетяна Шептицька // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. праць. – Вип. 27. – Ч. 1 / Редкол.: А. В. Козлов (відп. ред.) та ін. – К.: Акцент, 2007. – С. 300-308.

УДК 811.161.2'38

Т. В. Мелкумова

ВИРАЖАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ РИТОРИЧНИХ ЗАПИТАНЬ У ПИСЕМНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ МОВЛЕННІ

Мелкумова Т. В. Виразальні можливості інформаційних запитань у писемному інформаційному мовленні.

У статті йдеться про один із засобів стилістичного синтаксису – риторичне питання. Функціонування риторичних питань розглядається на матеріалі власне інформацій-

ного та коментарного різновидів інформаційного стилю. З'ясовується виражально-функціональний потенціал риторичних питань в аналізованих текстах.

Ключові слова: риторичне запитання, виражальний засіб, стилістичний синтаксис, власне інформаційний текст, коментарне мовлення.

Мелкумова Т. В. Выразительные возможности риторических вопросов в письменной информационной речи.

В статье идет речь об одном из средств стилистического синтаксиса – риторическом вопросе. Функционирование риторических вопросов рассматривается на материале собственно информационной и коментарной разновидностей информационного стиля. Определяется выразительно-функциональный потенциал риторических вопросов в анализированных текстах.

Ключевые слова: риторический вопрос, выразительное средство, стилистический синтаксис, собственно информационный текст, коментарная речь.

Melkumova T. V. Expressive abilities of rhetorical questions in the writing information speech.

The article presents one of ways of stylistic syntacs – rhetorical question. The function of rhetorical questions is examined on the material of properly information and comment types of information style. The expressive-functional potential of rhetorical questions is also presented there.

Key words: rhetorical question, expressive way, stylistic syntacs, properly information text, comment speech.

Питально-риторичні речення, або речення непрямой питальності (П. С. Дудик), або питальний риторичний зворот (В. С. Ващенко) – риторичні (за)питання – виражальний засіб стилістичного синтаксису, який полягає в наданні ствердженню або запереченню питальної форми. Риторичне питання – дуже давня риторична фігура, відома ще з часів античної риторики. З. Т. Франко підкреслює поширеність риторичних запитань у новітній українській літературі, зазначає, що вони властиві епічному мовленню, але пасажами можуть вклинюватися і в ліричний план розповіді [6, 551]. П. С. Дудик зазначає: «Через те, що сутність питально-риторичних речень втілюється в специфічній питальній інтонації і що думка-судження в них виражається з особливою емоційністю, питально-риторичні речення широко представлені в багатьох творах художньої літератури, в публіцистиці, виконують функцію стилістично яскравого засобу мовлення» [3, 231].

П. С. Дудик, О. Д. Пономарів, авторські колективи посібників зі стилістики ілюструють теоретичні відомості про риторичні питання прикладами з художніх і публіцистичних стилів, урахувуючи високий виражально-функціональний потенціал їхніх текстів. Функціонування риторичних запитань в інформаційних текстах є малодослідженим, проте вельми цікавим в аспекті співставлення підстилів інформаційного мовлення за їхніми стилістичними можливостями. У статті висувається мета виявити риторичні питання у власне інформаційному та коментарному різновидах інформаційного стилю, з'ясувати виражальний потенціал риторичних питань в аналізованих текстах.

На відміну від функціонування риторичних питань у художньому та публіцистичному мовленні, у стилях нехудожніх, як зазначає В. С. Ващен-

ко, риторичні фігури виступають із своєрідною помірною інтонацією, відносно зниженою та приглушеною. Проте й тут вони функціонують як досить витончені засоби увиразнення чи підкреслення окремих місць [2, 374]. До основних функцій риторичних питань дослідники відносять підвищення емоційного тону мовлення, посилення прагматичного ефекту висловлення (Н. І. Лихошерст [4, 159]), «зосередження уваги слухача на якихось семантико-стилістичних центрах мовного контексту, що досягається специфічним інтонуванням фрази» (В. С. Вашенко [2, 373]). Риторичне питання – фігура, що яскраво характеризується різноманітністю емоційно-експресивних відтінків (Ван Сінї [1, 9]).

Найперше, для чого слугують риторичні питання взагалі та в інформаційних текстах зокрема – емоційно стверджувати або заперечувати. Посилення виразності висловлень відбувається шляхом надання їм питальної форми: *У більшості з них – теж ознака часу – висловлювали переконаність, що справа тут зовсім не в Будинку науково-технічної інформації як такому. Просто добротні приміщення на додачу до готелю «Саксагань» комусь в око запали. А заради них усі методи прийняті. Хіба тут до культури чи якоїсь духовності?* [УМ. 01.08.2003] (заперечення, коментарне мовлення). Риторичні питання можуть містити «програму дій», відрізнятися конкретикою проблем: *Та хіба не простіше зробити товари у звичайних магазинах доступнішими і працювати над поліпшенням рівня життя громадян, ніж обіцяти чергове сумнівне нововведення?* [ВП. 12.03.2009] (ствердження, власне інформаційний різновид).

Риторичні питання вживаються для привернення уваги до певного явища: *Манна небесна?* [стосовно фінансування урядом «Програми аерокосмічного розвитку країни»] [ВП. 14.04.2009] (коментарне мовлення); *Кому заважав «кадровик»? У Дніпропетровську вбили заступника начальника районного відділу міліції, на території якого працювали три нарколабораторії* [УМ. 24.01.2009] (власне інформаційний підстиль).

Риторичні питання використовуються як засіб відтворення діалогу з уявним співрозмовником, наприклад, у тексті коментарного різновиду: *Дуже саркастично, дуже згузені фарби? Можливо, й так. А хіба ми вже не переживали такого, коли в часи голодомору писали й показували тільки рожеве й оптимістичне?* [СВ. 30.04.2009] – риторичне питання створює ілюзію спілкування, що начебто відбувається у присутності читача і за його участю, навіть якщо це не інформаційний жанровий різновид інтерв'ю. Значно рідше, ніж у коментарному мовленні, зустрічаємо зразки уявних діалогів і у власне інформаційних текстах: *Марення психічно хворої людини? Ні, читачу, це – російська фантастика – опус такого собі Григорія Савицького під назвою «Поле бою – Україна. Зламаний тризуб»* [УМ. 28.02.2009] – у контексті монологічного інформаційного мовлення реакція на запитання здійснюється самим мовцем.

Риторичне питання може використовуватися в авторській розповіді як засіб відтворення роздумів автора (у коментарному різновиді): *Ми вже якось ставили запитання: а чому б для початку не створити, приміром, спільну корпорацію з розробки Тюменських нафтогазових родовищ? Чому ми постійно створюємо якісь концерни й консорціуми з росіянами із використання винятково українських об'єктів народного господарства?* [ДТ. 27.12.2003].

У власне інформаційному підстилі підвищено виразні риторичні запитання зустрічаються при введенні до тексту цитування, на зразок: *Водночас для Лілії Степанівни зараз складно охарактеризувати нинішній стан партії. «Ми ухвалили суто технічні рішення: призначили засідання політради, гіпотетично домовились про з'їзд» – каже пані Григорович. «А що ще можна сьогодні вирішувати? Є коаліція чи немає? Спільність між БЮТ і Партією регіонів – є чи нема? Якщо Тимошенко каже, що ні, «та ніколи!», а Томенко каже «так», Азаров каже, що «нізащо», а Ганна Герман – «та звісно!» **Це рішення?»** [УМ. 15.04.2009]; *«Ми два місяці тому прийняли рішення... Я хочу запитати: які кайдани у вас на ногах, що ви 40 млн. гривень... не можете перерахувати Харківському авіаційному заводу? Я що, 24 години на добу повинна няньчити міністрів?»* [УМ. 26.02.2009].*

У текстах коментарного різновиду питальна інтонація в риторичній фігурі може виражати: а) подив – *Чому в Кривому Розі позбуваються того, чим беззастережно пишалися протягом десятків років?* [УМ. 01.08.2003]; б) іронію – *Напрошується висновок: «державний пенсіонер» і їсти хоче, і погуляти вволю, а то і на курорт за старою звичкою гайне!.. **А іншим пенсіонерам – зась?!*** [УС. 25-31.12.2003]; в) сарказм – *Але тоді владі слід про це заявити щиро і відверто – хіба тут, мовляв, до культури, коли про чийось власність йдеться?* [УМ. 01.08.2003] і т. ін. Нерідко риторичні питання виражають спонукування: *Спробуй це десь навіть у масштабах колишнього Радянського Союзу знайти подібне зібрання тих же корисних копалин, які видобувають у регіоні?* [УМ. 01.08.2003] (коментарний підстиль).

Іронічною інтонацією може бути позначене риторичне запитання і у власне інформаційному різновиді: *Більше того: росіяни, обурюється керівник «Почерку», вилучили («без суда і слідства – по поняттям «добросусідства»? – Авт.) чотири тонни риби, взятої екіпажем «Ялти» згідно з розподілом квот між Росією та Україною* [УМ. 25.02.2009] – риторичне запитання є вставленим реченням, увиразнює висловлення, відображає авторське судження. У власне інформаційному підстилі риторичні запитання висловлюють інколи очікування: *Чергова обіцянка дніпропетровської влади – відкрити соціальні магазини. **Чи дотримає вона слова цього разу?*** [ВП. 12.03.2009]; *І якщо Кабмін на чолі з пані Тимошенко таки не виділить кошти, а експертиза «плівка Мельниченка» за участю фахівців із Німеччини та Румунії буде зірвана, доповідь нардепа перед євроспільнотою мо-*

же мати зовсім інші акценти: чи не варто, окрім підбурювачів і замовників злочину, встановити й тих, хто «покриває» головних і поки що непокараних фігурантів справи? [УМ. 21.02.2009] – в останньому прикладі риторичне питання є частиною складної синтаксичної конструкції. Але часто у власне інформаційних текстах риторичні питання надають висловленню стриманої виразності і є простими за будовою реченнями: **Що, гривня, холодно? Національна валюта і далі падає** [УМ. 14.01.2009]; **Незважаючи на супероснащення, лікування в такому закладі буде доступним для всіх. Звучить як казка?** [ВП. 09.04.2009]; **Куди зникає свято? У компост! Ялинки можуть прислужитись людям і після Нового року** [УМ. 21.01.2009].

Риторичні питання спільної тематики здатні об'єднувати навколо себе ширший за обсягом текст, увиразнювати проблему, виступати показниками загального тону мовлення: **Хто вони в нашому житті, ці колишні? Ні, не обов'язково ті, чий імена були ще десять-п'ятнадцять чи й двадцять років тому в усіх на вустах. А просто – колишні вчителі чи інженери, працівники міліції, доярки чи робітники. Ті, кому ми, нині суцї, прийшли на зміну. Хто вони, невже просто перегорнута й забута сторінка історії, від якої віє не нашими настроями, не нашими нинішніми переконаннями, просто опале листя минулої осені, крізь яке вже пробивається молодода трава? Господи, яка ж банальна істина про те, що рівень розвитку суспільства визначається ставленням до престарілих і дітей. Та хіба якась, нехай і найдосконаліша, соціальна програма тут може зарадити?** [СВ. 30.04.2009] (коментарний різновид).

Якщо риторичне звертання є заголовком інформаційного тексту, воно увиразнює назву емоційно-смісловими відтінками: **ПРІБЮТ чи не ПРІБЮТ? Над Верховною Радою знову витає привид коаліції «регіоналів» і «тимошенківців»** [УМ. 17.04.2009] – простежується позиція автора; **Ющенко хоче, щоб своє слово сказав народ. Але яким буде це слово?** [УМ. 16.04.2009] (коментарне мовлення). Нерідко риторичні запитання виносяться в заголовок власне інформаційних текстів: **Підемо поїдтинню? Вітчизняні економісти загрозу дефолту в Україні вважають перебільшенням** [УМ. 22.01.2009]; **Розмитнена без насилля? На Буковині знайдено мертвим сина генерала митної служби Миколи Салагора, який звинуватив БЮТівців, місцеве управління СБУ і Держмитслужбу в реалізації контрабандних схем** [УМ. 13.01.2009].

Напруженню почуттів у риторичному питанні може допомагати взаємодія з іншими виражальними синтаксичними засобами, наприклад, парцеляцією, повтором: **То невже ми повинні про це забути? Про мільйони душ, які були марно загублені, стравлені, знищені тогочасним режимом? Невже повинні змовчати перед дітьми?!** [УС. 25-31.12.2003] (коментарний підстиль). Риторичне питання може відзначатися великим зарядом експресії, передусім у коментарному різновиді інформаційного стилю: **А скажіть, де честь, де демократія, де правда?** [З. 23.12.2004] (контамі-

нація з синтаксичним паралелізмом); *Чи то так багато звитяжників, «стахановців», геніїв, чи орденокарбувальний завод забуває вимкнути верстат? Але в задачі стоїть запитання: якщо звитяжників – полки, то чому Вітчизна у скруті?* [УМ. 24.01.2009] (однорідні члени речення посилюють загальний іронічний тон).

Риторичне питання нерідко поєднується з анафорою. При цьому воно загострює увагу адресата на якій-небудь думці, у той час як паралелізм і анафора посилюють експресію: *А керівникам політичних партій, які входять до опозиційних сил, треба задуматись над одним питанням: «Чи здатні вони повести за собою людей, щоб вони стали громадянами незалежної держави? Чи здатні вони повести за собою населення, яке, піднімаючись з колін, можливо, роблячи перші кроки тремтячими ногами, ставатиме народом і нацією?»* [УС. 25-31.12.2003] (коментарне мовлення). Риторичні питання в поєднанні з анафорою є нехарактерними для власне інформаційного підстилю.

Опрацювання інформаційних текстів, уміщених на сторінках газет «Вісті Придніпров'я», «Дзеркало тижня», «Зоря», «Українське слово», «Україна молода», «Сільські вісті» дозволило зробити наступні висновки про функціонування риторичних питань в інформаційному мовленні. Риторичні питання вживаються з метою привернення уваги до ситуації, емоційного підкреслення думки / події; несуть у собі відтінки подиву, іронії, виражають напруження почуттів, спонукають до роздумів, висловлюють авторське ставлення. Риторичні питання можуть взаємодіяти з іншими виражальними засобами синтаксису, наприклад, анафорою, парцеляцією.

Неоднаковим за частотністю і ступенем виразності є уживання риторичних питань в інформаційних підстилях. Надзвичайно рідко зустрічаються риторичні питання у власне інформаційних текстах і є переважно дещо стриманішими в емоційно-експресивному аспекті, ніж риторичні питання в коментарному мовленні. Посилено виразні риторичні питання у власне інформаційному підстилі виявлені в цитуваннях, вкраплених до текстів інформацій, заміток тощо. Коментарний різновид характеризується рідким уживанням риторичних питань, помітних завдяки своїй виразності та взаємодії з іншими стилістичними фігурами синтаксису.

Література

1. Ван Синьї. Фигуры речи как реализация параллелизма и их назначение в публицистике // Журналистика и культура русской речи. – 2004. – № 1. – С. 7-10.
2. Ващенко В. С. Стилістичний синтаксис // Сучасна українська літературна мова: Стилістика / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 339-464.
3. Дудик П. С. Стилістика української мови: Навч. посібник. – К.: ВЦ «Академія», 2005. – 368 с. (Альма-матер)
4. Лихошерст Н. И. Стилистический синтаксис // Стилістика англійського язика: Учебник / А. Н. Мороховський, О. П. Воробьева, Н. И. Лихошерст, З. В. Тимошенко. – К.: Выща шк., 1991. – С. 137-163.

5. *Мацько Л. І., Мацько О. М.* Риторика: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 2003. – 311 с.
6. *Франко З. Т.* Риторичне питання // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), П. К. Зяблюк (заст. гол.), Є. А. Карпіловська (відпов. секретар). – Вид. II, виправл. і доп. – К.: Вид-во «УЕ» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 551.

Список використаних джерел

- ВП – «Вісті Придніпров'я» – обласна газета
 ДТ – «Дзеркало тижня» – міжнародний громадсько-політичний тижневик
 З – «Зоря» – Народна газета Дніпропетровщини
 СВ – «Сільські вісті» – загальнополітичне видання, газета захисту інтересів селян України
 УМ – «Україна молода» – щоденна інформаційно-політична газета
 УС – «Українське слово» – Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик

УДК 811.161.2+008+17.002

Т. М. Мішеніна

ЕКОКОСМІЗМ ЯК ВИМІР СВІТОГЛЯДУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Мішеніна Т.М. Екокосмізм як вимір світогляду української нації.

Статтю прив'язано питанню мовної реалізації ідеї екокосмізму в українській культурі, формування екологічної етики особистості виражальними засобами мови. До категорії концептів, що здатні викликати в мовця реакцію культурологічного характеру, віднесено концепт *природа*. Визначено й проаналізовано структурно-семантичні особливості висловлювань-приписів, висловлювань-оцінок та естетичних висловлювань.

Ключові слова: культура, ментальність, екокосмізм, мова етики, концепт.

Мишеніна Т.М. Экокосмизм как измерение мировоззрения украинской нации.

Статья посвящена вопросу языковой реализации идеи экокосмизма в украинской культуре, формирования экологической этики личности выразительными средствами языка. К категории концептов, которые способны вызвать у носителя языка реакцию культурологического характера, отнесен концепт *природа*. Определены и проанализированы структурно-семантические особенности высказываний-приписаний, высказываний-оценок и эстетических высказываний.

Ключевые слова: культура, ментальность, экокосмизм, язык этики, концепт.

Mishenina T. Ecocosmism as a Measurement of a Ukrainian Nation Outlook.

The article deals with the question of language realization of an idea of ecocosmism in a Ukrainian culture, forming of ecological ethics of the person by the expressive means of language. To the category of concept, which is able to inspire a reaction of cultural character within the language users, we refer the concept Nature. Structural-semantic peculiarities of statement-ascribing, statement-appraisal and aesthetic sayings are determined and analyzed.

Key words: culture, mentality, ecocosmism, the language of ethics, concept.

Гуманістичний зміст української культури, її значення для творчого самоусвідомлення багатьох поколінь українського народу в національному саморозвитку та світовій цивілізації зумовили об'єктивне перетворення її

на цілісну систему духовного світу українців. Категорія “українська культура як цілісна система” порівняно нова. Із початком демократичних перетворень у суспільному житті українського народу та з проголошенням державної незалежності України, наша національна культура почала поступово розглядатися й аналізуватися науковцями-культурологами як саме цілісна система, що найповніше виражає духовний світ українського народу.

У зв’язку з цим актуальним є визначення зв’язку між внутрішнім світом людини й етнокультурними складовими на рівні етнічної спільноти; дослідження специфіки мотиваційної сфери національної психіки; характеристика національних характеристик інтелектуально-пізнавальної активності людей української нації.

Розвідки дослідників української культури Д. Багалія, І. Бетко, І. Потаєвої, Т. Радзівської, П. Юркевича, Д. Чижевського доводять думку про те, що складовою світоглядної позиції української нації є екокосмізм.

Невичерпним джерелом етичного й естетичного виховання постає мова етики, оскільки висловлювання формують екологічний світогляд. У зв’язку з цим актуальним видається дослідження мовного аспекту у відтворенні ідеї екокосмізму.

Мета нашої статті полягає в тому, аби дослідити структурно-семантичні особливості мовних засобів – корелятивів екокосмічної світоглядної позиції представників української культури.

Серед підходів до інтерпретації національного характеру панівним постає соціально-історичний підхід, що відстоює принцип соціального й культурного детермінізму. Сутність національного характеру двоєдина суб’єктивно-об’єктивна реальність особливого роду, що виявляється як психічне й соціокультурне явище. Будучи біосоціальним явищем, національний характер – особливе, стійке енергоінформаційне в психосоціальній формі утворення, що заміщає етнічні функції інстинктивної поведінки і спрямоване на мінімізацію енергоємності способу етнічного відтворення. Етнічна національна психологія як явище за змістом становить компонент суспільної свідомості. Етнічна психологія відображає те спільне, що є у представників цілої нації у світогляді, стійких формах поведінки, рисах психологічного сприйняття, у мовленні й мові, ставленні до інших людей і природи, у стереотипах поведінки.

Етика містить увесь історичний процес розвитку моралі, починаючи з її зародження до сучасного стану, основні тенденції цього розвитку (прогрес і регрес) та їх співвідношення. Національна традиція української культури представляє поняття, які узагальнено відображають зміст, специфіку, найістотніші сутнісні сторони моралі, закономірності моральних відносин, нормативність моральних уявлень (добро / зло; справедливість; совість (сумління); гідність і честь; ідеал (моральний); смисл (сенс) життя; щастя).

Спільними для всіх виявів моральних вимог є такі ознаки: імперативність (моральні вимоги формулюються в наказовому способі, вони катего-

ричні, безумовні); усезагальність (поширеність на всіх людей, безвідносно до їх соціального становища, расової, національної та релігійної належності); усепроникливість (підпорядкованість моральній оцінці кожної дії, кожного вчинку людини); неадекватність виражальним засобам (адресується моральна вимога не так розуму людини, як її почуттям та уявленням, проте виражається в раціональній формі – у формі судження. Людина, якій адресується вимога, повинна визнати необхідність певної поведінки не тільки розумом, а й серцем, тобто сприйняти і пережити її як таку, що ґрунтується на найвищих, абсолютних уселюдських цінностях, тобто як добро).

Значущою для української культури є моральна вимога визнавати природу об'єктом моральності, що є відтворенням прогресивного світосприйняття. Прогрес моралі – процес становлення людського в людині, формування гуманістичних стосунків між людьми. Звичайно, людське в людині не вичерпується мораллю, а мораль не вичерпується стосунками між людьми, оскільки й ставлення людини до самої себе, до живої і неживої природи також належить до сфери моралі, а відповідно, й компетенції етики.

Усвідомлення важливості уваги до природи, цього цілісного й ціннісного об'єкта ґрунтується на загальній культурі людини, її вмінні сприймати красу природи як найадекватнішу форму вираження ідеї гармонії й сенсу світу.

Прогрес моралі виявляється в розширенні сфери її застосування, зростанні її відповідності високим цінностям життя і культури, підвищенні авторитету, постійному розширенні діапазону морального вибору особистості. У цій царині об'єднаними виявилися етика й естетика як форми вираження життєвої позиції людини.

Необхідність відповідального ставлення людини до природи набула загального визнання лише в другій половині 20 століття, коли почало домінувати споживацьке ставлення до довкілля. Охорона природи ґрунтується на принципах екологічної етики: моральному ставленні до природи; аналізі глобальних проблем (охорона ґрунтів, чистота атмосферного повітря і прісної води, захист озонового шару Землі тощо).

Унаслідок варварського ставлення людини до природи знищено тисячі видів тварин і рослин, завдано непоправної шкоди флорі і фауні Землі. Лише під впливом екологічної кризи, реальної загрози загибелі життя на планеті людство схаменулося і визнало свою відповідальність не тільки за стосунки між людьми (загроза світових війн), а й за природу, її охорону, збереження, гуманне до неї ставлення. Йдеться про активізацію громадської думки щодо захисту природи.

Моральний аспект заперечує утилітарний підхід, погляд на природу як засіб для життя людей, ігнорування її самоцінності. Проте лише розуміння необхідності збереження природи мало. Високоморальне ставлення людини до природи, зокрема й неживої, передбачає особливе її розуміння, бачення і переживання. Йдеться не тільки про шанобу, а й про любов. Природу слід любити, як саме життя. А це передбачає формування в лю-

дини почуття родинної уваги до природи, не тільки моральних почуттів, а й естетичних, насамперед почуття краси.

Громадська етична думка оперує мовними засобами з метою вироблення екологічної культури людини – відповідні терміни, висловлювання, засоби і форми міркування. Усі вони належать до мови моралі, яка є спільною для всіх людей, оскільки не залежить від того, яких моральних засад вони дотримуються, яке значення вкладають у конкретні терміни моралі.

Важливим елементом мови моралі є моральні висловлювання, за допомогою яких виражаються моральні норми, правила, приписи, значущість моральних почуттів. **Моральні висловлювання** поділяють на **висловлювання-приписи**, тобто наказові висловлювання (*Люди повинні берегти природу*); **висловлювання-оцінки**, тобто ціннісні висловлювання (*Любов до природи – добро; Бережи квіти в природі і у своєму серці; Природа – одвічне джерело краси*).

Громадська думка вимагає від людини не лише певної дії, а й відповідного емоційного ставлення до неї. Логічними засобами передати це ставлення неможливо. Для цього потрібна мова, відповідні виражальні засоби мовлення. Виразальні засоби мови моралі постійно вдосконалюються під впливом науки (насамперед етики), мистецтва (літератури), риторики.

З'ясування змісту категорій у мистецтві ґрунтується на образності художніх засобів. Сугестія художнього образу природи певною мірою компенсує неповноту теоретичних визначень, апелює до почуття людини, спонукає до переосмислення відношень *людина / природа*. Подібні **висловлювання** визначаються як **естетичні**.

Метафоричний аспект моральних висловлювань (*Добро – сонце; Зло – темрява; Природа – красуня; Солов'їні ранки*) надає експресивності мові, символічного начала, багатозначності, посилюючи вплив на почуття людини, її переконання.

Моральні почуття важливі для духовної культури особистості. Так, наявність почуття жалю, співчуття виражає моральну позицію людини, є формою безпосереднього досягнення моральних вимог, які ставить до людини суспільство.

Концепт *природа* аналізується як емоційно-оцінний простір духовної цінності і визначається як компонент практичної детермінації пізнання, що розгортається за допомогою суспільної свідомості. Розглядуваний концепт відображає конкретно-суб'єктивну форму існування потреб людини, а також передає взаємозв'язок стану природи і внутрішнього світу людини.

Тематичні високохудожні твори про природу (до таких відносимо твори Бориса Олійника) втілюють етичні мотиви – етику спілкування з природою, відображають образи-ідеї. У текстовій тканині наскрізним є мотив вибору, мотив „первокореня” людської гідності і чесності. Природа виступає також і як мотив пам'яті – горда „пам'ять серця”, маємо на увазі передусім правду історичного досвіду народного: *Вір тільки в пам'ять. Зра-*

джують пам'ять. Та пам'ять – ніколи. Затям (Б.Олійник). Вражають мотиви філософських розмов поета із землею і його постійне прагнення відчувати, – як би не сушили йому голову загадки й клопоти нашого „скаженого, шаленого” двадцятого віку, – що він „стоїть на землі”.

Екологічна етика є по суті етикою високої громадянської відповідальності. Вияви екологічної етики – це щоденна простота героїчного діяння, утілення в житті ідеї особистої вірності обов'язкові і відповідальності за нього. Відомо, що найпростіші істини – найбільші й найтяжчі, і в суворолюдяну їхню суть не стомлюється вводити свого читача високохудожня поезія Бориса Олійника.

Яскравими прикладами **висловлювань-приписів, висловлювань оцінок** у творчості автора можуть бути такі: *Усе в чеканні: спілі краплі рос, Земля і місяць, вишині і тополі. І тиша в тиші. І туман у полі. І навіть вузь нечутний, мов донос. Не оскверни цю мить і не поруш Цинічним словом чи гріховним жестом, Коли сріблом здаються кусні жерсті І золотом – окалини калюж (1, 317); ... І від тих чорнобривців пекучих Я у центр свого світу поринув (1, 23).*

Екокосмізм у світосприйнятті українців виявляється у метафоричності мислення. Художні образи як кореляти об'єктів реальної дійсності ґрунтуються на основі метафоричних перенесень, що є свідченням естетичного освоєння дійсності, високого порогу чуттєвих реакцій: *Осілля днина опуска чоло... (1, 64); Був я вітром, був я лютим, був я нордом. Став я ніжним, став я птахом і крилом (1, 316); Сонце загуло в коштовний опал (1, 238).*

Художнє мовлення характеризується широким використанням метафори. Художній світ кожного твору – значущий фактор естетичного впливу на читача. Автор працює над тим, щоб слово вплинуло на читача, щоб він, читач, “вийшов” із художнього твору пройнятий його атмосферою, вражений його світом.

Важливою особливістю високохудожнього твору (до таких зараховуємо поезію Бориса Олійника) є те, що враження, які йдуть від його внутрішнього світу, є, умовно кажучи, розумними – вони містять у собі не завжди достатньо виразні, немовби завуальовані смисли, розгадка яких потребує серйозної роботи розуму й серця. Подібна особливість внутрішнього художнього світу, як правило, засвідчує високий мистецький рівень твору і постає одним із важливих критеріїв його оцінки.

У поетичному мовленні функціональними є метафори, які створюють ефект динамічності, складного порівняння перебігу станів, дій елементів реальної та ірреальної дійсності. Поет усвідомлює реальність як дискретну одиницю, де зв'язок предметів, процесів, явищ уможливорює не тільки уподібнення, а й ототожнення. Оригінальним авторським рішенням є екзистенційне порівняння світу, що усвідомлюється людиною із антропоцентричними корелятами: *Так лагідно гойдавсь далекий небокрай, Так царст-*

венно котило сонце в колісниці! (1, 35); Холодно мовчало безгоміння На безмір гін, на тисячу сторіч (1, 38).

Спостерігаючи над мовним матеріалом, ми дійшли висновку, що відображення чуттєвого пізнання дійсності характеризується певними особливостями. По-перше, автор надає перевагу змалюванню окремого явища (чи взаємопов'язаних) на основі виділення певного відчуття. У такий спосіб явище пізнається через конкретний чуттєвий діапазон, який, на думку автора, є своєрідним ключем до розуміння його причинно-наслідкового зв'язку. По-друге, регулярним при описі явища є паралельне використання лексем із прямим і переносним значенням. На нашу думку, таким способом Борис Олійнику вдається втілити ідейний задум про взаємозв'язок людини й природи, більше того, письменник намагається довести думку про те, що стан природи та людини подібні, іншими словами, персоніфікація навколишніх подій, предметів, процесів стає не вигадкою та казковим оздобленням, це – реальність і для автора, і для персонажів поетичних творів: *Ти – зорею. А я – кленом... Ти – зорею... Ах, коли б так поміж небом і землею Білий вітер у пухнастих чобітках (1, 312); Квіт на каштанах так чисто і юно зайнявсь, Вітер волого припав до пелюсток губами... Все повернулось у цей старовинний романс: Двоє спинились... а я відпливаю у пам'ять (1, 313).*

Формування стійких емоційних відношень *людина – дійсність* є найважливішою умовою розвитку особистості, коли ідеали, обов'язки, норми перетворюються в реальні мотиви діяльності. Почуття як вищий продукт розвитку емоцій не зумовлені ситуаціями та афективно-когнітивними станами і відображають емоційне ставлення людини до суспільних явищ, інших людей, самої себе. Виникаючи як результат узагальнення емоційного досвіду сформовані відчуття починають визначати динаміку і зміст ситуативних емоцій.

До категорії концептів, здатних викликати в мовця реакцію культурологічного характеру, відносимо концепт *природа*. Мова етики оперує висловлюваннями-приписами, висловлюваннями-оцінками, висловлюваннями метафоричного характеру з метою вплинути на почуття людини, її переконання. Художнє втілення ідеї екокосмізму повно реалізувалося в художній літературі, зокрема у творчості Бориса Олійника.

Література

1. Вышеславцев Б. Сердце в христианской и индийской мистике / Б. Вышеславцев // Вопросы философии. – 1990. – № 4. – С. 62-87.
2. Грибан Г. Взаємозв'язок у вивченні мови та літератури / Г. Грибан // Дивослово. – 1998. – № 23. – С. 19-22.
3. Дудик П. С. Стилїстика української мови: навч. посіб. / П. С. Дудик. – К. : Академія, 2005. – 368 с.
4. Ермаш Г. Л. Искусство как мышление / Г. Л. Ермаш. – М.: Искусство, 1982. – 277 с.
5. Кукушин В. С., Столяренко Л. Д. Этнопедагогика и этнопсихология / В. С. Кукушин, Л. Д. Столяренко. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 448 с.

6. Культурологія: українська і зарубіжна культура: навч. посіб. – К.: Знання, 2004. – 567 с.
7. Олійник Б. Істина. Вибрані вірші. Поеми / Борис Олійник. – К.: Дніпро, 1976. – 390 с.
8. Основи психології: підручник. – К.: Либідь, 2002. – 632 с.
9. Тофтул М. Г. Етика: навчальний посібник / М. Г. Тофтул. – К.: Академія, 2005. – 416 с.
10. Юркевич П. Д. Философские произведения / П. Д. Юркевич. – М.: Правда, 1990. – 739 с.

УДК 808.3:801.56+883:82-1

О. В. Пасічна

ЗВЕРТАННЯ В ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ

Пасічна О. В. Звертання в поетичному мовленні.

У статті йдеться про функціонування звертань у поетичних творах. Автор досліджує мовні засоби, за допомогою яких передається семантика адресатності. Особливу увагу акцентовано на тематичних групах риторичних звертань, уживання яких у поетичних текстах пов'язане з явищем комунікативного перенесення.

Ключові слова: функція характеристизації, функція номінації, риторичні звертання.

Пасечная Е. В. Обращения в поэтической речи.

В статье рассматривается функционирование обращений в поэтических текстах. Автор исследует языковые средства, с помощью которых передается семантика адресатности. Акцент делается на тематических группах риторических обращений, употребление которых в поэтических текстах связано с явлением коммуникативного переноса.

Ключевые слова: функция характеристизации, функция номинации, риторические обращения.

Pasichna O. V. The reference in poetic speech.

The article deals with the functioning of the reference in the poetic. The author investigates language means, which help to transfer semantics of address. The special attention addresses on thematic groups of rhetorical references, which use in the poetic texts is connected to the phenomenon of communicative carry.

Key words: function of characterization, function of nomination, rhetorical reference.

Поетичне мовлення як особливий тип художнього мовлення характеризується образністю, підвищеною емоційністю, антропоцентризмом, естетичною мотивованістю, особливою роллю підтексту. Лінгвостилістичні особливості мови поезії досліджували в тих чи тих аспектах такі провідні вітчизняні й зарубіжні мовознавці: М. М. Бахтін, І. С. Бацій, В. В. Виноградов, С. Я. Єрмоленко, І. І. Ковтунова, Б. О. Ларін, В. В. Моренець, В. В. Онищенко, Г. В. Степанов, В. А. Чабаненко та ін. На думку цих лінгвістів, функціонування мовних засобів у поетичних текстах порівняно з текстами інших стильових різновидів має свою специфіку.

Мета нашої статті полягає в тому, аби дослідити функціонування семантичних типів звертань у поетичному мовленні. Матеріалом для дослідження стали поезії Лесі Українки [4].

При з'ясуванні типових для поетичних творів Лесі Українки семантичних різновидів звертань будемо спиратися на класифікацію І. І. Ковтунової [3, 104-118]. У реальних мовленнєвих ситуаціях, як наголошує І. І. Ковтунова, основна функція звертань (функція адресації) може ускладнюватися функціями номінації й характеристизації, поєднання яких визначає розряд звертань.

До першого розряду належать звертання, які поєднують у собі функції адресації й характеристизації (звертання, які характеризують адресата). У поетичному мовленні в групі звертання часто є назви ознак. Звертання-характеристики залежно від мовного оформлення поділяються на:

1. Звертання, виражені прикметниками, які виконують, крім апелятивної, ще функцію кваліфікації адресата, наприклад:

*Там, кажуть, з гір усю країну видко, -
нехай востаннє я побачу більше,
ніж бачила за все життя коротке,
хай стану ближче до ясного сонця,
скажу йому: **веселеє, прощай!** (4, 190).*

Як зазначає І. І. Ковтунова [3, 106-107], поетичне мовлення необмежено розширює семантику й можливості лексичного наповнення звертань. У поетичних текстах звертання-прикметники найчастіше передають не стільки експресивно-оцінне значення, скільки мають значення характеристизації. Переважання значення характеристизації зменшує в них питому вагу апелятивної функції, яка, до того ж, навіть у випадку гранично можливої в поетичному мовленні вираженості, має усе ж умовний характер.

2. Звертання, які містять у своєму складі прикладки:

*Спіткнувся кінь! Упав...
Ой мрії-мари!
Страшніші ви, ніж сая справжня буря (4, 236);*

Або:

***Мати-землице, потішся!** Нехай там зрадливого друга
Звабила інша на час, – діти з тобою zostались,
Лихо, і зрада, і горе – все їх зближає до тебе,
А як доповниться чаша – вернуться в надра твої (4, 237).*

3. Звертання, що містять прикметники-нестандартні означення, які несуть в поетичному тексті нову інформацію, наприклад:

***Легідні веснянії ночі зористі!**
Куди ви од нас полинули?
Пісні соловейкові дзвінко-сріблесті!
Невже ви замовкли, минули? (4, 23);*

Або:

*Ти, **музо винозора**, не сліпи
Мене вогнем твоїх очей безсмертних! (4, 92).*

Такі прикметники у складі звертань є інформативно значущими, вони дають яскраву, індивідуальну характеристику адресату мовлення, називають такі його ознаки, які своєрідно розкриваються в певному контексті.

4. Звертання, що містять у своєму складі порівняння або метафору, як-от:

Гетьте, думи, ви, хмари осінні!

Тож тепера весна золота!

Чи то так у жалю, в голосінні

Проминуть молодії літа? (4, 18).

Отже, як бачимо, всі названі підвиди звертань-характеристик містять ознаки характеристики адресата уже в самому звертанні.

Другий розряд представлений звертаннями-номінаціями, які суміщають у собі функції адресації й номінації. У конструкціях із звертаннями-номінаціями адресованість має найбільший ступінь умовності. Такі звертання найчастіше використовуються при зверненні до об'єктів навколишнього світу, до абстрактних понять та узагальнених категорій, як-от:

Красо України, Подолля!

Розкинулось мило, недбало!

Здається, що зроду недоля,

Що горе тебе не знавало! (4, 9);

Або:

За час, за годину

Тебе я покину,

Величнеє море таємне!

І знов мене прийме,

Огорне, обійме

Щоденщина й лихо наземне (4, 16).

Як бачимо, значення адресації в таких прикладах відступає на задній план, а основною стає функція найменування предмета мовлення.

Вище було розглянуто розряди звертань, які суміщали або функції адресації й характеристизації, або адресації й номінації. У поетичному доробку Лесі Українки представлені й конструкції із звертаннями (третій розряд), у яких поєднуються всі три зазначені функції. Це фразова номінація в позиції звертання:

О ви, що полягли в таку смутну весну,

як вдарили недосвіти морози, –

нащадки не складуть вінців вам на труну,

вам не квітки пристали, тільки сльози! (4, 133);

Або:

Хто спить, хто не спить, – покорись темній силі!

Щасливий, хто сни має милі!

.....

Вставай, хто живий, в кого думка повстала!

Година для праці настала! (4, 52).

Зазначимо, що цей розряд звертань порівняно з першими двома найменш представлений в аналізованих творах.

Таким чином, способи вираження характеристикації адресата в розглянутих прикладах є доволі різноманітними. Семантика адресатності передається цілим комплексом лексичних і граматичних мовних засобів.

Аналіз поетичних творів Лесі Українки дав змогу встановити, що письменниця використовує звертання і як засіб створення стилістичних фігур – “мовних зворотів, орієнтованих на незвичність слововживання, посилення емоційності, образності вислову” [1, 175]. Насамперед це стосується анафоричного вживання звертань. Так, зокрема, у циклі “Легенди” (4, 159-161) кожна непарна строфа починається звертанням *Королівно, ясна панно!* (6 разів), а кожна парна строфа має початок *Мій лицарю, любий пане!* (також 6 разів). Зрозуміло, що такі повтори автор вживає з чітко окресленою метою. Як зазначає А. П. Коваль [2, 307], анафори в тексті, більшому за речення, виконують архітектонічну функцію: вони допомагають організувати текст, а водночас і членують його на закінчені (у змістовому і формальному плані) частини.

В аналізованих творах звертання також часто входять до складу анепіфори, або кільця строфи – “стилістичної фігури, у якій певна синтаксична одиниця (речення, абзац, строфа) має однаковий початок і кінець” [6, 237]. Зразком анепіфори може бути, наприклад, така строфа:

*Ой палка ти була, моя пісне!
Як тебе почала я співати,
В мене очі горіли, мов жар,
І зайнявся у грудях пожар.
Хтіла я тебе в серці сховати,
Та було моє серденько тісне,
Ой палка ти була, моя пісне! (4, 87).*

Однаковий початок і кінець (“*Пусти мене, мій батеньку, на гори!”*) має також твір “Дочка Ієфая” (4, 190-191).

Таким чином, Леся Українка майстерно вводить звертання до складу стилістичних фігур, що допомагає увиразнити мовні засоби твору, посилити ефективність читацького сприйняття.

У процесі дослідження фактичного матеріалу встановлено, що поетеса вживає як власне звертання, так і риторичні звертання, різниця між якими полягає у виконуваний ними функції. У мовознавчій літературі зазначається, що власне звертання виступають як назви конкретних адресатів мовлення, як форми вольових виявлень мовця. Вони набувають означених властивостей у зв’язку з тим, що є компонентами безпосереднього звернення однієї особи до іншої. Стаючи формами вольових виявлень мовців, такі звертання повинні викликати реакцію-відповідь [7, 225]. Зауважимо, що цих звертань в аналізованих творах порівняно небагато й адресовані вони переважно близьким і рідним поетеси, наприклад:

- Аріадні Михайлівні Драгомановій, дочці М. П. Драгоманова:

*Сестрице любя, я тобі бажаю
Ясного щастя (коли се не мрія!),
Щоб “радою” і радістю ти стала
Усім, кого ти любиш. Я бажаю,
Щоб сеє перше і безмірне горе
Було останнім у твоїм житті (4, 65);*

- Сергію Костянтиновичу Мержинському:

*Товаришу! Не можу я мовчати,
Лежить таке прокляття на мені,
Що мушу тугу словом зустрічати:
Вони дзвінки, мої думки сумні (4, 119).*

Власне звертання адресує поетеса й конкретним особам – колишнім товаришам, які змінили свої політичні погляди й тому стали “мертвими” для неї:

*Вас я боюся – ви, зрадники друзі.
Тільки не ваших ворожих речей,
я не боюся погроз і докорів,
я не боюсь ваших любих очей... (4, 194).*

Найбільш поширеними в поетичних творах Лесі Українки виявилися риторичні звертання – тобто ті, які “адресуються до тваринного й рослинного світу, до речей, міфологічних істот тощо. У такому разі вони виконують стилістичну функцію художніх засобів” [5, 77].

Риторичні звертання, уживані в поезіях Лесі Українки, можна тематично погрупувати за об’єктом мовлення:

- явища природи, земля, небо тощо (найбільш поширена група): *Гей, ви, грізні, чорні хмари!* (4, 21) *Ой гори, гори, золоті верхів’я!* (4, 145); *Гей, блискавице, громова сестрице!* (4, 174); *Море, море! Без краю просторе, Руху повне і разом спокою!* (4, 13); *Сильне море!* (4, 37); *Величнеє море таємне! Синє море, Безкрає, просторе, – Ви, гордії, вільнії хвилі!* (4, 16); *Сонце, сонечко, глянь, я сміюсь!* (4, 176); *Прощай, Веселеє сонечко ясне!* (4, 15); *Ти прекрасна, Вечірняя зоре!* (4, 45); *Ох, зійди, моя зірко лагідна!* (4, 46); *Ви, зорі, байдужії зорі!* (4, 58); *Ви щасливі, пречистії зорі* (4, 148); *Ви щасливі, високії зорі* (4, 148); *Ви щасливі, холоднії зорі* (4, 148). Частотність використання Лесею Українкою звертань до моря, сонця, зірок свідчить, що ці образи відіграють особливе значення у внутрішньому світі поетеси.

- рідний край: *Сторонньоко рідна! Коханий мій краю!* (4, 43); *Крайно рідная!* (4, 127); *Прощай, Волинь! Прощай, рідний куточок!* (4, 9); *І все-таки до тебе думка лине, Мій зананащений, нещасний краю!* (4, 69).

- рослини і тварини: *Ой вишеньки-черешеньки, Червонії, спілі, Чого ж бо ви так високо Виросли на гіллі!* (4, 31); *Кінь скаче вчвал що сили є, що духу. Я чую, як у ньому серце б’ється, от-от розірветься... Ой коню, швидше!..* (4, 236).

- різні пори року, доби: *Вже прокинулись мрії і співи в мені... Весно, весно, – твоя перемога!* (4, 60); *Нічко дивна! Тобі я корюся, Геть всі темнії думи сумні!* (4, 35).

- явища внутрішнього світу, людської творчості: *Мріє, не зрадь! Я так довго до тебе тужила...* (4, 206); *Мріє нова, з тобою і там буде рай!* (4, 72); *Навіщо ж ти, фантазіє химерна, мені показуєш якусь убогу постать* (4, 125); *Лежи ж тепер, досадонько, тут у серці тихо, буду тебе колихати, чи не присплю лихо* (4, 152); *Слово, коли ти живе, статися тілом пора* (4, 206); *Ти, моя щира, гартована мова. Я тебе видобуть з піхви готова* (4, 88); *Де поділися ви, голоснії слова, що без вас моя туга німа?* (4, 140); *Де ж ви, де, мої щирі, одважні слова?* (4, 95); *Благаю вас, пісні, пісні мої крилаті, За ним услід, мов іскорки, летить* (4, 94); *Гей, шаленая пісне! І в кого вдалась ти така непокірна?* (4, 142).

У цій тематичній групі найбільш частотними виявилися риторичні звертання до слова, мови, оскільки “зброєю” письменника виступає слово, саме воно впливає на свідомість людей, закликає до певних дій.

Отже, як бачимо, риторичні звертання, на відміну від власне звертань, на відповідь не розраховані, а вживаються для того, щоб привернути більшу увагу до об’єкта зображуваного, викликати в читача певне ставлення до нього. Використання цієї стилістичної фігури допомагає автору збільшити експресивність мовлення.

Наведені приклади переконливо доводять, що Леся Українка уводить у поетичний текст звертання переважно з емоційним забарвленням, які допомагають виразити суб’єктивне ставлення до адресата, дати йому певну характеристику, оцінку. Емоційне забарвлення передається найчастіше вживанням звертальних слів у переносному значенні, використанням означень-епітетів, суфіксами суб’єктивної оцінки, повторенням звертань тощо. Крім того, емоційність може підсилюватися додаванням до звертань часток або вигуків.

Таким чином, як показав аналіз, звертання відіграють центральну роль в організації поетичних текстів. Даючи характеристику адресату мовлення, вони несуть основне смислове навантаження. Переважання риторичних звертань в аналізованих творах пояснюється тим, що адресатом тут найчастіше виступають не особи, а предмети, процеси, що пов’язано з комунікативним перенесенням – явищем, характерним саме для поезії.

Література

1. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г; за ред. С. Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
2. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови / А. П. Коваль. – К.: Вища школа, 1987. – 351 с.
3. Ковтунова И. И. Поэтический синтаксис / И. И. Ковтунова. – М.: Высшая школа, 1989. – 367 с.
4. Леся Українка. Вибрані твори: Поезії. Поєми. Драматичні твори. – К.: Дніпро, 1974. – 630 с.
5. Плиско К. М. Синтаксис української мови із системою орієнтирів для самостійного вивчення / К. М. Плиско. – Х.: Основа, 1992. – 149 с.
6. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови: [підручник] / О. Д. Пономарів. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – 248 с.
7. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 515 с.

ЖАРГОНІЗОВАНИЙ ДИСКУРС: ДУХОВНИЙ ЗАНЕПАД ЧИ НОРМА?

Явір В. В. Жаргонізований дискурс: духовний занепад чи норма?

У статті йдеться про суспільно-політичні процеси кінця ХХ - початку ХХІ століття, які сприяли активізації усно-розмовних дискурсів у системі української національної мови. Акцентується на тому, що вербальна свобода в суспільстві призводить до невиправданого проникнення жаргону через розмовну мову на сторінки преси, на телебачення, у радіоэфір і неминуче спричиняє руйнацію нашого духовно-культурного простору.

Ключові слова: жаргон, дискурс, соціолект, духовний занепад.

Явір В. В. Жаргонизированный дискурс: духовный упадок или норма?

В статье рассматриваются общественно-политические процессы конца ХХ – начала ХХІ столетия, которые способствовали активизации устно-разговорных дискурсов в системе национального языка. Подчеркивается, что вербальная свобода в обществе способствует неоправданному проникновению жаргона через разговорную речь на страницы прессы, на телевидение, в радиоэфир и неизбежно ведет к разрушению нашего духовно-культурного пространства.

Ключевые слова: жаргон, дискурс, социолект, духовный упадок.

Javir V. V. Jargonized discourse: spiritual decline or norm?

The article deals with the political processes of the end of the ХХ - beginning of the ХХІ century which promoted activation of the oral – speech discourses in the national language system. The accent was made on verbal freedom in a society, which promotes unjustified penetration of a slang by colloquial speech on pages of press, on TV, in radio and inevitably conducts to destruction of our spiritual - cultural space.

Key words: jargon, discourse, socialekt, spiritual decline.

В українській культурі ще до недавнього часу мова сприймалася як національний скарб, який має функціонувати в межах жорстких прескриптивних приписів. Саме вони, на думку науковців, культурологів, громадськості, є тими надійними оберегами, що здатні захистити нашу мову від процесів суржикізації, асиміляції, розмивання її національних особливостей через потужний вплив іншої мови внаслідок деформацій мовної ситуації в Україні, успадкованих від колоніального минулого. Як еталонні, нормативні декретувалися класичні, художньо-белетристичні, наукові, публіцистичні та інші дискурси, що чітко вписувалися в канони одновимірної кодифікації. І ці приписи жодних принципових заперечень не викликають, оскільки в державотворчому процесі національній мові належить чи не найголовніша – об'єднувальна, консолідувальна – місія. Спільна мова є одним з тих головних чинників, які забезпечують солідарність народу і, відповідно, стабільність держави.

Між тим соціальна парадигма нашого, як і будь-якого іншого суспільства, багатовимірна, а отже, цілком закономірним є й функціонування багатьох соціолектів, так званих "корпоративних мов" (Л. Ставицька) із по-

тенційною опозицією їх щодо мови офіційного вжитку. Як цілком слушно зазначає Л. Масенко, літературна форма мови не може формально функціонувати без постійного підживлення її з усно-розмовних джерел, у яких, власне, і відбувається реальне життя мови, постійний її рух [2, 23]. Мова – живий організм, нерозривно пов'язаний з усіма сторонами життя як суспільства загалом, так і окремого індивіда. Тому звуження сфери функціонування негативно позначається на її розвитку, що й підтверджують реалії 20-40-річної давнини.

Суспільно-політичні процеси кінця ХХ – початку ХХІ століття сприяли активізації усно-розмовних дискурсів у системі української національної мови. Відчутним є зростання комунікативної потужності української мови в урбаністичному середовищі, теле- і радіодискурсі, у рекламних, політичних, наукових та інших дискурсах.

Нове покоління молоді, яке сформувалося за нових суспільно-політичних умов і реалізує себе в різних сферах життя (навчанні, журналістиці, естрадно-пісенному та театральному жанрах мистецтва, правознавстві, політиці, бізнесі тощо), у сучасному українському культурному просторі відзначається свободою мовного самовираження. Ці усно-розмовні жаргонізовані дискурси з їх спонтанністю, експресивністю, байдужістю до мовного стандарту стають своєрідною модою в молодіжному середовищі. Як і в інших сферах суспільного життя, з'являється мода у відповідному соціолекті на вживання певних мовних одиниць, творення мовних моделей тощо. Молодь у неформальному спілкуванні витворює свій дискурс, тому що це "престижно, сучасно, оригінально" [5, 337]. Так, у сучасному молодіжному соціолекті ключовими є вокабуляри *бабки*, *блін*, *бой-френд*, *герл*, *дебіл*, *ефемка*, *кайф*, *прикол*, *лажа*, *лох*, *кльово*, *прикинь*, *злизняти*, *пофігіст*, *тачка*, *шеф*, *туфта*, *на халяву*, *ні фіга*, *чувак*, *стрьомно*, *давити клаву*, *на фіг* та багато ін. Як бачимо, сучасна українська молодіжна субкультура витворює свій мовний світ, в основі якого знаходиться опозиція "не так / так як усі", проглядається певне іронічно-зверхнє сприйняття дійсності через "свою" мовну картину світу. Оскільки в українській, як і в слов'янській культурі загалом, жаргонізований дискурс, безумовно, не вписується в контекст літературних норм, з цих позицій він розглядається багатьма науковцями як такий, що є позанормативним, якому "немає місця у мовленні культурних людей" [6, 11]. Культивування саме такого підходу до жаргонізованих висловлювань сформувало погляд на цей субстандарт як на "матерію низьку, словесне хуліганство" [1, 83]. Протилежний погляд висловлює дослідниця українських соціолектів як лінгвальних феноменів Л. Ставицька. Авторка переконана, що соціальні діалекти "структурують відповідні мовні картини світу й унаочнюють механізми пізнання цього світу певним соціумом" [3, 11]. Дослідниця розглядає їх як органічний компонент у системі кожної розвиненої національної мови: "Сам факт існування цих субкодів з альтернативним щодо їх стандарту лексико-

фразеологічним рядом – знак соціальної повноцінності мови" [3, 11]. Право на існування інших лексико-семантичних систем, своєрідних "підмов", соціально маркованих і стилістично знижених поряд з літературною нормою визнають і такі дослідники української жаргонології, як О. Горбач, Й. Дзензелівський, В. Винник, Л. Масенко.

Поняття *жаргон* нерідко ототожнюють з будь-яким відхиленням від літературної норми: *розмовне слово, вульгаризм, непристойна, лайлива лексика, мат* тощо. Незважаючи на те що демаркаційні межі між названими лексичними групами розмиті, а дефініція самого поняття *жаргон* почасти супроводжується ремаркою "грубе", "словесне хуліганство", таку оцінку, очевидно, помилково було б уважати прерогативою української лінгвокультури. М. Жовтобрюх розглядає жаргонізми як "специфічну лексику сучасної української літературної мови, що властива окремим соціальним групам" [4, 203]. Подібне розуміння жаргонізмів подав і В. Винник, який називає жаргонізми одним із різновидів соціальних діалектів, що "відрізняються від загальноживаної мови використанням специфічної експресивно забарвленої лексики, синонімічної до слів загального вжитку, фразеології, іноді й особливостями вимови" [5, 167]. Отже, виходячи з розуміння жаргону як особливої відкритої емоційно-експресивної підсистеми в сучасній українській мові, маємо визнати факт її закономірного існування, не ототожнюючи з іншими мовними реаліями – арго, вульгаризмами, матом тощо.

Інша річ – сфера побутування жаргонізованих дискурсів в українському лінгвокультурному просторі. Де має проходити межа прийнятного / неприйнятного? Очевидно, у пошуках відповіді необхідно взяти до уваги такий аспект, як сфера функціонування, а відтак окреслити функції розмовної і публічної мови. Розмовна мова реалізується здебільшого в усній формі і є перш за все основним засобом комунікації, забезпечуючи сфери спілкування на рівні територіальних і соціальних діалектів, побуту, фольклору тощо. Вона характеризується низьким рівнем стандартизації, досить високим ступенем емоційно-експресивного навантаження, індивідуалізацією, максимальною реалізацією суб'єктивної оцінки і т. ін. Тому жаргонізовані дискурси для розмовної мови є явищем звичайним, і однозначно розглядати їх як віддзеркалення недостатнього вияву морально-освітнього чи культурного рівня їх творців немає підстав. Це засвідчують і тексти андеграундової белетристики, наприклад: "*Спілкування з вашою цільовою аудиторією просто грузить, ці діти, вони просто запресовані ідеологією і пропагандою – наприклад, коли вони курять дран, вони ж не просто курять дран, вони займають певну соціальну позицію, твою мат, і з ними треба рахуватися; коли вони слухають якусь музику, вони обов'язково закладають у це якусь ідеологічну концепцію; вони мені говорять, ти ж ось, чувак, – за всім, що ти говориш, теж: стоїть певна позиція...*" (С. Жадан). Як покоління глобалізаційної дійсності, ця молодь витворює свій світ, заповнений, на перший погляд, безліччю непотребу одноразового вжитку – компа-

ктами, пивними бляшанками, наркотиками, рекламними публікаціями і т. ін. Водночас вони освічені, кваліфіковані, автономні. І, на диво, зберігають почуття власної гідності.

Інша річ – публічна мова. Вона є різновидом літературної, загальнообов'язкової на всьому просторі її функціонування, і використовується як форма спілкування мовця з колективним слухачем, реалізуючись в усній і писемній формах. Такі жанри публічної мови, як судові промови, коментарі теле- і радіожурналістів, виступи державних і політичних діячів, лекторів, екскурсоводів тощо мають відповідати загальнонаціональним стандартам, високому рівню мистецтва публічного спілкування. Ці ж критерії притаманні і мові ЗМІ як одному з жанрових різновидів публіцистики, якому властива експресивність вислову для досягнення максимального впливу на читача чи слухача. У журналістиці задля цього використовують різні засоби – удадо обіграний фразеологізм, прийоми афористичності в заголовках, ремінісценції з відомого класичного твору і т. ін.

Разом з тим поширення останнім часом вербальної свободи в суспільстві призводить до невинновданого проникнення жаргону через розмовну мову на сторінки преси, на телебачення, у радіоефір. Так, жаргонізмами рясніють шпальти таких відомих багатотиражних часописів, як "Голос України", "Дзеркало тижня", "Україна молода" та багатьох інших. Ось кілька прикладів безпрецедентного використання жаргонізмів у заголовках і текстах: *"Фальсифікат без "ксиви" і при ній; Блін!; Мораль, блін!; Прикинь, який готичний прикид! "* – підпис під фотокарткою; *"Я потім просив би, щоб більше цей "прикол" не повторився. І якщо б таку лавочку закрили, то я б і не переживав"* – ідеться про нагородження акторів; *"Тут може бути дуже кайфово; Зранку й до вечора оцінюємо українських "звйозд" вашими очима"; "Вовчику, ти ж полегше з м'ячем, там же пацани дудки пишуть "* – музиканти оркестру Національної філармонії записують свої партії; *"Приколи – Синку, що ти читаєш? – "Тисяча – і одна ніч "!" – Ні фіга собі розцінки..."* (З газет). Якщо жаргонізовані дискурси читацьких кореспонденцій, інтерв'ю адресатів певним чином пояснюються особливостями їхнього індивідуального мовлення, то жаргонізовані коментарі фахових журналістів є, на наше переконання, явищем неприпустимим. Чим можна пояснити такі, скажімо, висловлювання журналістів у пресі й на телеканалах: *"А, приміром, "ментів", котрі "наїхали" на фірму Ахметова "Люкс", – взяли "до нігтя ", порушивши за фактом використання БТРа кримінальну справу"* (Д. Лиховій, "Україна молода", 15.09.05); із коментаря відомого журналіста: *"Конституція України накривається мідним тазом"; "Політична система України накривається мідним тазом"; "Єхануров має шанс пролетіти (не бути обраним), як шматок фанери над Парижем" ("5-й канал", 19.09.05); "Мало не всі учасники майбутніх парламентських перегонів шукають ще і ще щось таке, що могло б "прижучити "конкурентів" ("Голос України", 17.09.05)?* У таких невинновдано жаргоні-

зованих журналістських дискурсах однозначно проглядається невідповідний і фаховий, і морально-етичний їхній рівень, який працює, крім того, і на пониження соціального престижу мови. Очевидно, таке вільне поводження з мовним ресурсом формується в журналістському корпусі під впливом безпрецедентних висловлювань окремих політиків, державних діячів, жаргонізоване мовлення яких сприймається як знаки криміналізації мовної свідомості сучасного соціуму, а також як віддзеркалення мовної особистості самих авторів таких дискурсів: *"Знаємо, как пацаны гоняют деньги"* (О. Рибачук) – про стосунки високих чиновників у криміналізованому світі; *"Им (певній політичній силі) отвели роль "стоять на шухере"* (Петро Симоненко); *"Скандал навколо Нікопольського феросплавного... назвав спробою "передати підприємство з рук однієї шайки в руки іншої шайки"* ("Дзеркало тижня", 10.09.05); *"Рішення має бути таке, що "всі повинні піти з пляжу"* ("Україна молода", 13.09.05) – ідеться про звільнення чиновників високого рангу; *"Потім були слова Романа Безсмертного в ефірі "Інтеру" про те, що "в нас дуже багато політиків прилетіли в політику на мітли"* ("Україна молода", 15.09.05); *"Эти казлы нам мешают"* ("Дзеркало тижня", 19.10.04).

Безумовно, сучасний комунікативний дискурс і в публічному, і в розмовному спілкуванні максимально прагматизований. У ньому мало образності, розмовні висловлювання рясніють висловами на кшталт *Слиш; Блін; Кароче*. Їх активізації сприяє, зокрема, і спілкування за допомогою електронних засобів зв'язку. Однак співвідношення між унормованою літературною мовою нації і усним народним мовленням має бути збалансованим. Лише за такої умови мова може найповніше розвинути і розкрити свої виражальні ресурси. Між національною мовою, національною свідомістю, а отже, і рівнем духовного розвою особистості, як і суспільства загалом, існує тісний зв'язок. І деформації на одному з рівнів неминуче спричиняють руйнацію нашого духовно-культурного простору.

Література

1. Елистратов В. С. Русское аргю в языке, обществе и культуре / В. С. Елистратов // Русский язык за рубежом. – 1995. – № 1. – С. 83.
2. Масенко Л. Мова і політика / Лариса Масенко. – К.: Соняшник, 1999. – С. 23.
3. Ставицька Л. Аргю, жаргон, сленг / Леся Ставицька. – К.: Критика, 2005. – С. 11.
4. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973. – 438 с.
5. Українська мова: Енциклопедія / [упорядн.: Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. та ін.] – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 177–337.
6. Филин Ф. П. О структуре современного русского литературного языка / Ф. П. Филин // Вопросы языкознания. – 1973. – № 2. – С. 11.

ПРИНЦИПИ НАВЧАННЯ ФОНЕТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Бакум З. П. Принципи навчання фонетики української мови.

У статті визначено сучасні принципи навчання фонетики на етапі поглиблення, узагальнення та систематизації знань з української мови, обґрунтовано особливості реалізації загальнодидактичних, лінгводидактичних та специфічних принципів з урахуванням провідних підходів навчання. Виокремлено принцип текстоцентризму, особливість якого полягає у вивченні української мови на основі тексту.

Ключові слова: принципи навчання української мови, загальнодидактичні принципи, лінгводидактичні принципи, специфічні принципи, принцип текстоцентризму.

Бакум З. П. Принципы обучения фонетике украинского языка.

В статье определены современные принципы обучения фонетике на этапе углубления, обобщения и систематизации знаний по украинскому языку, обосновано особенности реализации общедидактических, лингводидактических и специфических принципов с учетом основных подходов обучения. Выделено принцип текстоцентризма, особенность которого заключается в обучении украинского языка на текстовой основе.

Ключевые слова: принципы обучения украинскому языку, общедидактические принципы, лингводидактические принципы, специфические принципы, принцип текстоцентризма.

Bakum Z. P. The principles of studying phonetics of the Ukrainian language.

The article deals with modern principles of studying phonetics on the stage of generalization, deepening and systematization of knowledge of the Ukrainian language. The author grounds peculiarities of realization of general didactic principles, linguistic didactic principles and specific principles taking into account main approaches in teaching. The principle of text-in-the-centre is described: studying of Ukrainian is based on the text.

Key words: principles of studying the Ukrainian language, general didactic principles, linguistic didactic principles, specific principles, a text-in-the-centre principle.

Освітній процес характеризують ті чи ті **принципи**, що зумовлюють пріоритетні особливості навчання, детермінують його зміст, уможливають доцільний вибір методів і прийомів. Підходи відрізняються один від одного не стільки різноманітним набором принципів, скільки реалізацією в певній системі навчання. Тому вагомим чинником ефективності методичної системи є правильно визначені принципи, частина яких, на жаль, для вчителів-практиків, як констатує О. Горошкіна, нині поки що „залишаються декларацією, але такою, що чекає наповнення”, окрім того, „творчі педагоги добре розуміють цінність таких підходів до навчання рідної мови й активно впроваджують їх у свою практику” [1, 82].

Сучасні розвідки в царині методики навчання мови ґрунтуються передовсім на *дидактичних принципах*, спільних для всіх шкільних предметів, – „системі вихідних положень, які визначають зміст, організаційні форми та методи навчальної роботи відповідно до загальної мети виховання і закономірностей процесу навчання” [7, 55]. Учені (М. Данилов, В. Онищук, М. Скаткін, К. Ушинський, С. Чавдаров), розв’язуючи проблеми дидактичних принципів, у всі часи виходили з необхідності раціонального використання цінного і прогресивного з вітчизняної та зарубіжної педагогіки. За результатами наукових досліджень можна виокремити загальну систему принципів навчання, роль якої важко переоцінити в нашій розвідці: науковості; зв’язку теорії з практикою; систематичності й послідовності, свідомості та активності; наочності в навчанні; міцності засвоєння знань, набуття вмінь та навичок, доступності навчання; урахування індивідуальних особливостей учнів у колективній роботі; гуманізації та демократизації й т. ін.

Не менш „правильними й надійними” в навчанні мови, за словами І. Олійника, є *лінгводидактичні принципи* [6, 47], проаналізовані в працях О. Біляєва, Є. Голобородько, Є. Дмитровського, В. Масальського, М. Пентилюк, К. Плиско, О. Текучова, Л. Федоренко. Названі принципи притаманні конкретному предмету, передбачають розуміння мовних значень, розвиток лексичних і граматичних навичок, розвивають увагу до виразних засобів мовлення, зіставлення писемної форми мовлення з усною (Л. Федоренко); визнають взаємозалежність між вивченням мови й розвитком мислення, вивченням граматики та формуванням мовленнєвих навичок (О. Текучов).

Важливо в теорії та практиці навчання гімназійного курсу фонетики реалізовувати *принципи стратегічного* (активізація розвивального впливу думки на мовлення і навпаки; пріоритетність комунікативної функції мови й необхідність комунікативного спрямування в навчанні; розкриття естетичної функції мови і формування естетичних відчуттів та смаків у школярів) і *тактичного* характеру (надання переваги індукції як способу мислення, що активно забезпечує засвоєння мовних явищ та категорій; дотримання міжрівневих зв’язків у навчанні мови; опора на одиниці мовлення під час вивчення мовних явищ і на одиниці мови під час опрацювання різних жанрів мовлення), запропоновані О. Дудниковим. Критеріями стратегічних принципів методики є соціально-психологічні функції мови, а для формулювання методичних принципів тактичного призначення – чинники структурно-лінгвістичної специфіки мови [3, 13-18].

Певний інтерес для науковців та вчителів-словесників становлять принципи навчання мови, розроблені К. Плиско: пізнавально-практична спрямованість навчання мови, комунікативна та функційно-стилістична спрямованість навчання мови, вивчення мови у структурній цілісності, з обов’язковим пізнанням її рівнів; вивчення мовних явищ у єдності форми і

змісту (структури), семантика та функціонування; вивчення мови в міжрівневих, внутрішньорівневих і міжпредметних зв'язках; активізація взаємовпливу навчання мови й розвитку мислення та мовлення; використання мовленнєвої практики для засвоєння теорії мови й, навпаки, – теорії мови для розвитку мислення [8].

По-своєму, дещо оригінально, власне методичні принципи тлумачить Т. Донченко, наголошуючи на тому, що вони впливають із соціальної значущості та соціально-психологічних функцій мови: відображення в мові духовного багатства народу, його національної самоідентифікації, самосвідомості, моралі, переконань, способу мислення, культури, духовності; здатність мови бути засобом пізнання світу; мислетворча функція мови; конструктивна функція; комунікативна сутність мови як засобу спілкування; естетична функція мови як форми і засобу творення художньої специфіки літературного твору [2, 2].

До методичних Л. Федоренко відносить принципи, особливо важливі для навчання фонетики: уваги до матерії мови (його реалізація сприяє розвитку вміння чути особливості вимови, відпрацюванню рухів мовленнєвого апарату, необхідних для вимови звуків мови); розуміння мовних явищ (уможливлює розділити у свідомості саму мову і те, що з її допомогою можна висловити); оцінки виразності мовлення (передбачає розвиток в учнів уміння чути, оцінювати милозвучність, виразність поетичного твору, уловлювати на слух рими та ін.); розвитку чуття мови (полягає у свідомому засвоєнні учням норм літературної мови, їхнього дотримання) [10, 18-30].

За науково-методичну основу в навчанні гімназійного курсу фонетики доцільно обрати сучасну теорію принципів засвоєння рідної мови, що забезпечує процес формування мовної, мовленнєвої, комунікативної та соціокультурної компетенцій учнів, запропоновану М. Пентилюк, яка виокремлює *загальнодидактичні* принципи навчання української мови (*традиційні*: науковість, систематичність, послідовність, наступність, перспективність, зв'язок теорії з практикою, наочність, доступність, зв'язок навчання з вихованням; *сучасні*: гуманізація, гуманітаризація, єдність національного й загальнолюдського, розвивальний характер навчання, співтворчість, індивідуалізація і диференціація, оптимізація) та *лінгводидактичні (загальнонометодичні*: взаємозалежність мови і мислення, екстралінгвістичний, функційний, міжпредметного та внутрішньопредметного зв'язку, зв'язок навчання двох (кількох) мов, нормативно-стилістичний, історичний, взаємозалежність усного і писемного мовлення; *специфічні (рівневі)*: зв'язок вивчення мови з мовленнєвою діяльністю, вивчення мови на синтаксичній основі, зв'язок навчання пунктуації та виразного читання, зіставлення звуків і букв, лексико-синтаксичний, структурно-семантичний, структурно-словотвірний, парадигматичний, інтонаційний) [9, 47].

Загальнонометодичні принципи „зобов'язують так добирати методи навчання, щоб привертати увагу школярів до звучання мовних одиниць і мо-

влення, забезпечувати тренування органів мовлення, навантажувати інтелектуальною роботою, виробляти увагу до виразових засобів мовлення, активізувати роботу пам'яті, випереджено розвивати усне мовлення, тренувати у визначенні співвідношень між звуковим та графічним образами мовних одиниць” [6, 155].

До загальнометодичних принципів пропонуємо додати ще й **навчання фонетики на текстовій основі, або текстоцентричний принцип**, який передбачає визнання тексту як найважливішої одиниці в навчанні рідної мови. Адже в контексті реалізується семантика мовних одиниць усіх рівнів, зокрема фонетики. У зв'язку з цим М. Львов зазначає, що контекст сам не народжує будь-якого значення мовної одиниці; він лише реалізує, дає статус функціонування справжнього значення мовної одиниці [5, 86; 206-207].

Текстоцентричний принцип у навчанні фонетики може реалізовуватися в таких напрямках: текст є засобом пізнання мови як поліфункційного явища; текст виступає найважливішим засобом долучення до української культури; навчання фонетики здійснюється на основі тексту як одиниці мови, завдяки якій відбувається пізнання фонетичних явищ та засобів, формується система фонетичних понять; текст виступає як мовленнєвий витвір, результат використання системи мови, оскільки на його засадах вивчається мова в дії, засвоюються закономірності функціонування фонетичних засобів у мовленні; текст – основний засіб оволодіння усними та писемними формами українського мовлення, оволодіння мовленнєвою діяльністю у всіх її видах (читання, говоріння, аудіювання, письмо), на його основі формується комунікативна компетенція; текст є засобом створення ситуацій, на основі яких здійснюється реальне спілкування.

Прийнято вважати, що теоретична розробка текстоцентричного принципу в навчанні мови започаткована в 60-70-х роках минулого століття, коли до складових зв'язного мовлення Т. Ладиженською було введено не лише мовленнєву діяльність, але й результат акту комунікації, певний мовленнєвий витвір, текст.

Нами вже відзначалося, що **текст є засобом пізнання мови як поліфункційного** явища, адже вона за своєю природою дійсно різноаспектна і виконує немало функцій: комунікативну, репрезентативну, апелятивну, експресивну, впливу, емотивну, поетичну, фактичну, концептуальну, оцінно-комунікативну, текстову, експресивну, естетичну, номінативну, синтаксичну і прагматичну, когнітивну.

У лінгводидактиці тривалий час зосереджувалася увага на мові як знарядді пізнання. Однак останнім часом з урахуванням функцій феномену мови в методичній науці та практиці відбувається перегляд усталених підходів, принципів і обирається курс на усвідомлення мови як поліфункціонального явища, завдяки якому відбувається спілкування, регулюються міжособистісні й соціальні стосунки людей, координується практична діяльність, формується свідомість, самосвідомість і світогляд особистості.

Важливим у реалізації текстоцентричного принципу є положення про те, що *текст виступає засобом долучення учнів до матеріальної та духовної культури українського народу, його історії, звичаїв і традицій*. Адже національно-культурний компонент в навчанні рідної мови стає одним із найважливіших засобів розвитку духовного світу школяра, його ціннісно-орієнтаційної культури, національної самосвідомості, врешті-решт української мовної особистості. Тому теоретики і практики сьогодні перебувають у пошуках такого текстового матеріалу, який сприятиме вихованню особистості як творця, носія, користувача мови з її історико-, етно-, соціо-, психолінгвістичними особливостями.

Навчання повинне відбуватися також і на основі *тексту як одиниці мови, завдяки якій пізнаються мовні явища та засоби, формується система мовних понять*. Знайомство з подібними текстами сприяє тому, щоб учні входили у світ науково-навчальної інформації, ознайомилися з логікою побудови тексту, збагачувалися науковою лексикою і відповідними синтаксичними конструкціями; навчалися осмислено, інтонаційно грамотно читати та ін.

Текст виступає також і як мовленнєвий витвір, результат використання мови, оскільки на його основі здійснюється вивчення мови в дії, засвоюються закономірності функціонування фонетичних, лексичних засобів у мовленні. Наприклад, *Прочитайте виразно текст Т. Ніколаєвої. Підготуйте повідомлення „Інтонація та емоції людини”*. Безсумнівно, що інтонація пов'язана з вираженням емоцій людини. За допомогою інтонації висловленню можна надавати різноманітних емоційних відтінків, тобто в інтонації є емоція, яка завжди відображає стан мовця або його бажання певним чином подіяти на мовця. Чітко виділяють дві групи емоцій (позитивні – задоволення, радість, захоплення; негативні – невдоволення, гнів, роздратування). Емоційність висловлення залежить від екстралінгвістичного чинника, що створює в мовця або слухача певний емоційний настрій. За цієї умови одне й те ж висловлення може нести різний емоційний настрій, проте емоції не впливають на комунікативну установку висловлення. Так, наприклад, незалежно від того, з радістю чи з сумом буде сказано: *Він залишився*, – основне комунікативне значення – повідомлення інформації – буде незмінним.

Завдяки тексту стає можливим синтез, поєднання двох важливих напрямків у навчанні: пізнання системи мови й оволодіння нормами мовленнєвої поведінки.

Текст є одним із основних засобів оволодіння усними та писемними формами українського мовлення, мовленнєвою діяльністю у всіх її видах (читання, говоріння, аудіювання, письмо). На текстовій основі формується комунікативна компетенція, у процесі розвитку якої мовленнєвознавча теорія засвоюється учнями не у вигляді певних понять, правил, а в діяльнісній формі, у вигляді вмінь, навчальних дій з цими поняттями і пра-

вилами. До них можна віднести вміння визначати стиль тексту, тип мовлення, спосіб зв'язку речень у тексті, стилістичний аналіз та ін. Таким чином, під час формування уявлень про особливості побудови того чи того тексту є можливість вчити школяра створювати власне висловлювання.

Неабияку роль у навчанні мови посідає імітаційне моделювання ситуацій, завдяки чому учень потрапляє в умови, наближені до життєвих. За таких обставин навчання здійснюється через зразки монологічного й діалогічного мовлення, а **текст є засобом створення ситуацій, на основі яких здійснюється реальне спілкування.**

Певну вагу становлять також специфічні принципи навчання, оскільки кожен розділ науки про мову має свою особливість. Актуальним із цього погляду залишається положення І. Олійника про реалізацію специфічних принципів у навчанні фонетики: 1) спиратися на усне мовлення учнів і виробляти в них увагу до мовлення, що відповідає літературним нормам; 2) удосконалювати вміння артикулювати звуки української мови; 3) поєднувати імітаційний шлях засвоєння орфоепічних навичок із свідомим засвоєнням норм літературного мовлення; 4) спиратися на мовний слух, удосконалювати слухову пам'ять; 5) постійно тренувати в зіставленні звукової оболонки слів, а також інтонаційної структури речень із їх графічною формою [6, 155].

Окрім названих принципів, що усталилися в методиці фонетики, пропонуємо реалізовувати ще й принцип **навчання фонетики у взаємозв'язку з орфоепією, графікою, орфографією, морфологією, синтаксисом, пунктуацією.** Узагальнення фонетичних знань не повинно проходити ізольовано від вивчення орфоепії, граматики, орфографії, стилістики. Навпаки, вивчаючи граматичне і лексичне значення слів, необхідно йти від їх фонетичної (звукової) структури, оскільки фонетична форма слова за своєю природою первинна. Ця ідея і раніше підтримувалася в методичній науці: „Мовлення дитини у своєму індивідуальному розвитку йде від засвоєння матерії мови (фонетики – фонем і просодем) до засвоєння лексики і граматики” [6, 49]. Більше того, „чи не найтоншою матерією кожної мови є її фонетична структура, вона найбільше піддається ерозії” [4, 22].

Поряд із названим принципом варто розглянути **принцип аналізу звука в морфемі**, реалізація якого сприяє розумінню учнями змін залежно від позиції чергувань сильних і слабких звуків. Такі спостереження створюють теоретичне підґрунтя для роботи над буквеними орфограмами.

Практичне значення фонетики полягає в тому, що в процесі її навчання учні оволодівають орфоепічними й орфографічними нормами української літературної мови. Тому є потреба у виокремленні принципу **співвідношення між звуковим та писемним мовленням**, дотримання якого дасть змогу учневі усвідомити роль звуків як засобу виразності мовлення, сприятиме підвищенню загальної культури мовлення учнів, глибокого сприймання текстів художньої літератури.

У навчанні фонетики доцільно, як показало дослідження, керуватися принципом *урахування особливостей місцевої говірки*, адже значна частина відхилень від норм сучасної української літературної мови спричинена впливом навколишнього мовленнєвого середовища, передовсім діалектного. У процесі експериментальної роботи, наприклад, під час пояснення особливостей передачі на письмі дзвінких приголосних ми побачили, що словесники майже не зосереджують увагу на орфоепічній властивості уникнення оглушень звуків у кінці слова і складу, а відразу шукають слова для перевірки.

Реалізація принципу *фізичного розвитку органів мовлення* націлює на засвоєння учнем кожної морфеми, опанування вимови комплексу звуків, інтонаційних особливостей синтаксичних конструкцій, водночас викликає необхідність тренувань органів мовлення, удосконалення вимовних навичок. Л. Федоренко наголошує, що це правило зобов'язує вчителя „добирати такі засоби навчання, які допомагають йому спрямовувати природний процес засвоєння мовлення закономірним шляхом, забезпечуючи звукову і зорову наочність, оптимальність тренувань органів мовлення” [10, 21]. Тренування мовленнєвих органів уможлиблює і свідоме розмежування голосних та приголосних звуків, а не їх механічне запам'ятовування. Досягти цього можна лише тоді, коли учень матиме уявлення про органи мовлення. Адже звуки людського мовлення відрізняються від суто фізичних звуків насамперед тим, що вони є фізіологічним явищем. Фонетика, хоч і послуговується дослідженнями анатомії та фізіології органів мовлення, усе ж створює власну анатомію і фізіологію відповідно до тих особливостей органів, які мають значення лише для творення звука. Мовознавці, учителі-словесники говорять про частини язика, про вібрацію певних органів, утворення щілин між певними органами – усе це не є предметом розгляду фізіології.

Отже, загальнодидактичні, лінгводидактичні та специфічні принципи виражають закономірність процесу навчання, а їх дотримання – необхідна умова успіху професійної діяльності вчителя. Подані вище принципи тісно пов'язані між собою. Недотримання хоч би одного з них ускладнить реалізацію інших, призведе до зниження загальної ефективності навчання.

Література

1. Горошкіна О. М. Лінгводидактичні засади навчання української мови в старших класах природничо-математичного профілю : монографія / Олена Миколаївна Горошкіна. – Луганськ : Альма-матер, 2004. – 362 с.
2. Донченко Т. Власне методичні принципи навчання української мови / Т. Донченко // Українська мова і література в школі. – 2004. – № 2. – С. 2–4.
3. Дудников А. В. О стратегических и тактических принципах методики преподавания русского языка / А. В. Дудников // Русский язык в школе. – 1974. – № 3. – С. 13–18.
4. Захарків О. Твоє мовне обличчя. Яке воно? / О. Захарків // Урок української. – 2003. – № 3. – С. 22–23.
5. Львов М. Р. Словарь-справочник по методике русского языка / Михаил Ростиславович Львов. – М. : Просвещение, 1988. – 240 с.

6. Методика викладання української мови в середній школі : навч. посіб. / І. С. Олійник, В. К. Іваненко, Л. П. Рожило, О. С. Скорик ; за ред. І. С. Олійника. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Вища школа, 1989. – 439 с.
7. Олійник П. М. Дидактичні принципи навчання та їх дидактико-методичні особливості / П. М. Олійник // Методика навчання і наукових досліджень у вищій школі / С. У. Гончаренко, П. М. Олійник, В. К. Федорченко та ін. ; за ред. С. У. Гончаренка, П. М. Олійника. – К. : Вища школа, 2003. – С. 55–68.
8. Плиско К. М. Лінгводидактичні основи організації навчання української мови в загальноосвітній школі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.02 „Теорія і методика навчання (українська мова)” / К. М. Плиско. – К., 1997. – 51 с.
9. Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах / С. О. Караман, О. В. Караман, О. М. Горошкіна та ін. ; за ред. М. І. Пентиліук. – К. : Ленвіт, 2003. – 302 с.
10. Федоренко Л. П. Принципы обучения русскому языку / Лидия Прокофьевна Федоренко. – М. : Просвещение, 1973. – 160 с.

УДК 372.461 (07)(075.8)

І. А. Кравцова, Л. Р. Шпачук

СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ 2 КЛАСУ ІНТЕРЕСУ ДО ВИВЧЕННЯ РІДНОЇ МОВИ

Кравцова І. А., Шпачук Л. Р. Специфіка формування в учнів 2 класу інтересу до вивчення рідної мови.

У статті розглядається проблема становлення пізнавального інтересу до уроків рідної мови в учнів початкової школи. Зацікавлення учнів початкової школи інтересу рідною мовою – це довготривалий процес, що відбувається поетапно. Стійкий пізнавальний інтерес формується при поєднанні емоційного, раціонального й ефективного в навчанні.

Ключові слова: формування інтересу, вивчення рідної мови, умови формування інтересу, розв’язання педагогічних проблем.

Кравцова И. А., Шпачук Л. Р. Специфика формирования в учеников 2 класса интереса к изучению украинского языка.

В статье рассматривается проблема становления познавательного интереса к урокам украинского языка в учащихся начальной школы. Заинтересованность учащихся начальных классов родным языком – это длительный процесс, который осуществляется планомерно и поэтапно. Стойкий познавательный интерес формируется в единстве эмоционального, рационального и эффективного в обучении.

Ключевые слова: формирование интереса, изучение украинского языка, условия формирования интереса, решение педагогических проблем.

Kravcova I. A., Shpachuk L. R. Specificity of formation in the schoolboys of 2 forms of interest to study of the Ukrainian language.

The article presents the problem of formation of cognitive interest to lessons of the Ukrainian language in elementary school. The interest of elementary school pupils by the native language is a long process, which is carried out systematically and stage by stage. Proof cognitive interest is formed in unity of emotional, rational and effective in learning.

Key words: formation of interest, study of the Ukrainian language, conditions of interest formation, decision of pedagogical problems.

Функція сучасної школи полягає в тому, щоб сформувати в її вихованців стійкий інтерес до процесу пізнання [4, 69].

Інтерес дітей до навчання – велика рушійна сила, яка відкриває розум і серце дитини для благотворного впливу наук. Завдяки інтересу дитяча думка послідовно проникає в суть явища чи предмета, наполегливо відшукує зв'язки, і, переборюючи перешкоди, досягає радісного осяяння, коли невідоме відкривається в усій логічній цілісності і красі. Здобута ціною праці і творчих зусиль, поєднана з особистим життєвим досвідом істина у свідомості школяра перетворюється у власне переконання. А це означає, що досягнуто основної мети навчання: учень не тільки збагачується знаннями, а й розвивається і формується його особистість.

Таким чином, виховання інтересу до навчальної діяльності є одним з головних чинників ефективності навчально-виховного процесу [5, 17].

Певний внесок у розробку теоретичних основ пізнавального інтересу зробили Л. С. Виготський, М. Ф. Добринін, С. Л. Рубінштейн, Д. Б. Ельконін, Л. І. Божович, Г. І. Щукіна, В. О. Сухомлинський, О. Я. Савченко та інші. У дослідженнях доведено, що становлення і розвиток інтересу до певного виду діяльності виступає як складний динамічний, багатоплановий процес [7, 109].

Для формування інтересу учнів до навчання важливе значення має форма викладу матеріалу вчителем. Так, уроки, у процесі яких говорить переважно вчитель, а учні пасивно слухають, не сприяють виробленню у школярів глибокого й стійкого інтересу до знань. І, навпаки, уроки, під час яких забезпечуються широкі можливості для вияву активності і самостійності учнів, великою мірою стимулюють розвиток пізнавальних інтересів [3, 98].

Яскравість, емоційність, різноманітність видів робіт якісно доповнюють змістовний урок, який викликає самостійний пошук дитини, активність його допитливого розуму, розвиток волі, адже захопленість на уроці – це зовсім не синонім розважання, а навпаки, напружена праця і постійний пошук.

Формування в учнів початкової школи інтересу до рідної мови – це довготривалий процес, що відбувається поетапно. Стійкий пізнавальний інтерес формується при поєднанні емоційного, раціонального й ефективного в навчанні. Тому так важливо серйозне заняття зробити цікавим і захоплюючим.

Розглянемо основні умови виникнення та розвитку інтересу школярів до навчання:

– організація навчання, за якої учень захоплюється процесом самостійного пошуку і “відкриттям” нових знань, розв’язує задачі проблемного характеру;

– навчальна робота, як і будь-яка інша, цікава тоді, коли вона різноманітна (одноманітна інформація і схожі дії швидко викликають нудьгу);

– необхідне розуміння потреби, важливості, доцільності вивчення предмета загалом;

– чим більше новий матеріал пов'язаний з раніше отриманими знаннями, тим зрозуміліший і цікавіший він для учнів;

– дуже легкий і дуже складний матеріал не викликає інтересу (навчання повинно бути складним, але доступним);

– учневі цікавіше працювати тоді, коли його робота перевіряється частіше (у тому числі ним самим);

– яскравість наочності до навчального матеріалу, емоційна реакція і зацікавленість самого вчителя з різною силою впливають на учня, на його ставлення до предмета [1, 15].

Наведеному вищу комплексу умов при правильній організації відповідають активні форми і методи навчання.

Однією з умов формування пізнавального інтересу є впровадження в шкільну практику методів, які викликають позитивні дії та настрої – цікавість, здивування, моральні переживання.

Пізнавальний інтерес на початковій стадії формується під впливом емоційних чинників. Для створення емоційної ситуації важливими є вдало дібрані приклади з літератури, художніх фільмів, особистісних переживань вчителя [6, 90].

Найбільш вагомими складовими інтересу до роботи вчителя початкової школи, до творчих підходів щодо розв'язання педагогічних проблем є такі, що не можна залишити поза увагою, а саме:

– пізнавальна спрямованість, яка характеризує притаманний інтересу процес поглибленого вивчення предмету, явища або факту;

– позитивна емоційна спрямованість, що свідчить про значущість і позитивне ставлення до об'єкта дослідження;

– сталість, що характеризує тривалість і перевагу над іншими інтересами;

– особливість, яка визначає найкращу увагу та активну взаємодію особистості з об'єктом дослідження;

– галузь інтересу як основна сфера його прояву, що й обумовлює існування цього інтересу.

Адекватна оцінка сутності інтересу й осмислення самого процесу його становлення неможливі, по-перше, без правильного розуміння його природи і динаміки і, по-друге, без урахування особливостей професії вчителя, специфіки педагогічної діяльності, її характеру і спрямованості, які змінюються з часом.

Великий інтерес і зацікавленість викликають уроки, проведені в нестандартній формі. Це можуть бути уроки-подорожі, екскурсії, уроки народознавчого характеру, інтегровані уроки, мовні вікторини, зустрічі з казковими героями тощо [2, 125].

Отже, в основі формування пізнавальних інтересів учнів початкової школи на уроках рідної мови лежить система активізації мовленнєвих і ро-

зумових сил дитини, її вольових зусиль під час розв'язування навчальних завдань. Але цей процес неможливий без одночасної активності всього класного колективу і піднесення ролі особистості школяра в ньому, створення відповідної організації колективних форм діяльності на уроці, які сприяють самоствердженню дитини в очах дорослих і однолітків.

Література

1. Кравцова І. А. Нестандартний урок як засіб розвитку пізнавальної активності школярів: [методичний посібник]. – Кривий Ріг: КДПУ, 2000. – С. 3–18.
2. Кравцова І. А. Пізнавальна активність молодшого школяра як основа формування проблемно-пізнавального інтересу учнів на уроках рідної мови // Кравцова І. А., Юрчишина О. Г. / Збірник наукових праць студентів КДПУ. – Кривий Ріг: КДПУ, 2006. – №9. – С. 125.
3. Кравцова І. А. Різні підходи до визначення поняття “інтерес” у психолого-педагогічній літературі / Збірник наукових праць. – Х., 1997. – С. 97–100.
4. Логачевська С. П. Дійти до кожного учня. – К.: Рад. школа, 1990. – С. 51–134.
5. Савченко О. Я. Розвиток пізнавальної самостійності молодших школярів. – К.: Рад. школа, 1982. – 179 с.
6. Формування інтересу до навчання у школярів / За ред. Маркової А. К. – М.: Педагогіка, 1986. – 96 с.
7. Шукина Г. И. Педагогические проблемы формирования познавательного интереса учащихся. – М.: Педагогика, 1988. – 208 с.

УДК 371.811.111

Л. В. Кондрашова

ІМІТАЦІЙНО-ІГРОВИЙ ПІДХІД У ПІДГОТОВЦІ ВЧИТЕЛЯ-ФІЛОЛОГА ДО ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Кондрашова Л.В. Імітаційно-ігровий підхід у підготовці вчителя-філолога до інноваційної діяльності.

У статті йдеться про можливість імітаційно-ігрового підходу в підготовці вчителя-філолога до інноваційної діяльності; імітація і гра допомагають усвідомити необхідність інновацій у педагогічній роботі, оволодіти прийомами творчої діяльності, стимулюють потребу вчителя-філолога в нестандартному виконанні професійних функцій.

Ключові слова: імітація, гра, інноваційний підхід, інноваційна діяльність, інновація.

Кондрашова Л.В. Имитационно-игровой подход в подготовке учителя-филолога к инновационной деятельности.

В статье речь идет о возможностях имитационно-игрового подхода в процессе подготовки будущего учителя-филолога к инновационной деятельности; имитация и игра помогают осознать необходимость инноваций в педагогической работе, овладеть приемами творческой деятельности, стимулируют потребность учителя-филолога в нестандартном выполнении профессиональных функций.

Ключевые слова: имитация, игра, инновационный подход, инновационная деятельность, инновация.

Kondraschova L.V. Imitation and game approach in the teacher - philologist preparation to innovation activity.

The article presents opportunities of the imitation and game in preparation of the future teacher-philologist to innovation activity; imitation and game are considered as are those, that help to realize necessity innovations in pedagogical work, to take possession of creative activity receptions, stimulate the teacher - philologist requirement for non-standard performance of professional functions.

Key words: imitation, game, innovation approach, innovation activity, innovation.

Ускладнення характеру педагогічної праці та ролі навчальних закладів у розв'язанні кадрової проблеми сучасного суспільства визначають необхідність підвищення рівня готовності вчителя-філолога до інноваційної діяльності. Ефективність виконання професійних функцій здебільшого залежить від того, наскільки сучасний спеціаліст є підготовленим до творчої праці. Багато прорахунків у практичній роботі пов'язані передусім із стереотипним мисленням людини. Щоденно виконуючи певні професійні операції у відповідних педагогічних ситуаціях, більшість учителів виявляє стереотипну поведінку. Ще в умовах вищої школи майбутній учитель, який не навчений діяти самостійно, творчо мислити і не володіє методами інноваційної діяльності, набуває досвіду виконання роботи за зразком, за методичними рекомендаціями. А. Рябов вважає, що стереотипність мислення – це частина минулого досвіду, який формується в процесі діяльності. Стереотипність є репродуктивною частиною досвіду, регулює увесь мисленнєвий процес від сприйняття проблемної ситуації і до її реалізації [1, 44–47].

Проблема подолання формалізму в педагогічній діяльності, стереотипності мислення привертала увагу багатьох дослідників. Б. Ананьєв, Л. Виготський, Г. Костюк, Н. Левітов, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн пов'язують ефективність педагогічної діяльності з креативністю людини, з інноваційним розв'язанням професійних завдань, розкриттям творчого потенціалу особистості. Ю. Бабанський, М. Кічук, С. Сисоєва й інші теоретично обґрунтували та розкрили суть поняття «творча особистість». Відповідно до їхньої позиції, творча особистість вирізняється високим рівнем знань, потребою новизни, оригінальністю, здатністю відступити від шаблону, трафарету в діях і вчинках. Л. Єрмолаєва-Томіна, Н. Посталюк розглядають творчість крізь призму активності особистості. До показників активності як біологічної властивості людини вони зараховують креативність, швидкість розумових процесів, мозкову саморегуляцію.

Сучасний учитель-філолог повинен не лише бути творчою особистістю, здатною нестандартно розв'язувати професійні проблеми, але й покликаний уміти по-сучасному уникати шаблону, формалізму в роботі, бачити щось нове у звичній ситуації, активно долучатися до інноваційних процесів педагогічної діяльності. На жаль, учорашній випускник вищої педагогічної школи не завжди готовий до розв'язання інноваційних питань.

Мета нашої статті полягає в тому, аби теоретично обґрунтувати можливість імітаційно-ігрового підходу в процесі підготовки майбутніх учителів-філологів до інноваційної діяльності.

Сьогодні, як ніколи, викладачі гуманітарних дисциплін покликані не тільки передавати студентові інформацію в готовому вигляді, але й навчати їх послуговуватися нею, бачити вагому роль знань у формуванні особистості. Необхідно ще у вищій школі навчати майбутніх педагогів-філологів перетворювати професійні знання в знаряддя духовного розвитку особистості.

Дієвим засобом підготовки вчителя-філолога до інноваційної діяльності є імітаційно-ігровий підхід, який сприяє належній організації методичної роботи в школі. Завдання методичної роботи полягає в забезпеченні умов для розвитку та вдосконалення проблемно зорієнтованого професіоналізму, розвитку здібностей учителя до нового бачення та нестандартного розв'язання педагогічних завдань, готовності звільнитися від педагогічних штампів, творчо й активно діяти у професійних ситуаціях. Як переконливо засвідчує практика, ефективність методичної підготовки вчителів до інноваційної діяльності значно зростає, якщо процес навчання здійснюватиметься на основі імітаційно-ігрового підходу.

Основними ознаками цього підходу є:

- 1) імітація професійно-педагогічних ситуацій у навчальному процесі;
- 2) опис алгоритму дій у змодельованих ситуаціях;
- 3) розмаїття імітаційно-ігрових ролей, розподіл їх між учасниками занять із урахуванням можливостей, задатків та досвіду педагогічної роботи;
- 4) стан емоційно-позитивної напруги учасників імітаційно-ігрової діяльності;
- 5) нестандартність підходів і способів розв'язання педагогічних проблем;
- 6) багатоваріантність розв'язань;
- 7) обговорення результатів імітаційно-ігрової діяльності;
- 8) чіткість критеріїв оцінювання дій учасників методичних занять.

Дієвими інструментами реалізації імітаційно-ігрового підходу в підготовці вчителя-філолога до інноваційної педагогічної діяльності є імітація та гра. Вони відбуваються в умовах інтелектуального пошуку, імітації та моделювання оптимального розв'язання поставленої проблеми. Надійність та вірогідність передбачуваних результатів залежить від кількості учасників, залучених у процес творчого пошуку. Імітація та гра створюють умови для колективного пошуку, спільного розв'язання актуальних для їхніх учасників проблем. У процесі імітаційно-ігрової діяльності апробуються форми колективного спілкування, педагогічної взаємодії, співпраці та співтворчості, що дає змогу вчителям-практикам розробити і закріпити методику педагогічної взаємодії й подолати примат педагогічного впливу, який подекуди ще представлений у відносинах «учитель – учень», «викладач – студент».

Імітація та ділова гра становлять інструмент управлінської діяльності вчителя. Цей аспект професійної діяльності педагога в сучасних умовах особливо необхідний для прийняття і реалізації інноваційних рішень. У той же час учитель-практик не завжди готовий до управлінської й органі-

заційної діяльності. Методично грамотно використовуючи імітацію та ділову гру, можемо досягти значущих результатів, зокрема:

- 1) управлінських – вироблення й обговорення рішень щодо актуальних питань педагогічної практики та прогнозування інноваційних рішень;
- 2) організаційних – відпрацювання методичних механізмів в оптимізації педагогічного процесу на інноваційних принципах;
- 3) навчальних – підвищення методичної грамотності учасників імітаційно-ігрової діяльності через оволодіння методикою інноваційної роботи, накопичення знань, отриманих із різних джерел нестандартними способами;
- 4) соціально-психологічних – виявлення властивих учасникам імітаційно-ігрової діяльності негативних, неконструктивних емоцій, супротиву змінам, формування групових інтересів та вміння протистояти негативним впливам різних чинників педагогічного середовища.

Імітаційно-ігровий підхід формує в майбутнього вчителя установки на інноваційне розв'язання педагогічних проблем, дає змогу не лише усвідомити, але й у практичних ситуаціях переконатися в перевагах інноваційної діяльності, закріплює потребу в інноваціях і створює основу для набуття досвіду інноваційної роботи в педагогічному середовищі. Унаслідок реалізації імітаційно-ігрового підходу формується команда учасників із здоровим морально-психологічним кліматом, позитивними міжособистісними стосунками. Команда, кожний член якої готовий нестандартно діяти та творчому розв'язувати поставлені завдання, усвідомлюючи при цьому пріоритетність інноваційної педагогічної діяльності, є фундаментом згуртування педагогічного колективу, здатного розв'язувати ті соціально-педагогічні проблеми, на які він натрапляє.

Практичний досвід організації методичних семінарів із використанням елементів інноваційної гри в підготовку вчителя-філолога засвідчує позитивні результати. Мета інноваційної гри полягає в тому, аби:

- 1) залучити учасників гри до активного, творчого пошуку на стадії постановки та розв'язання управлінських завдань;
- 2) спонукати до різних форм полеміки щодо модернізації педагогічного процесу в сучасній школі, представити максимальну кількість аргументів на захист нових підходів до розв'язання проблеми;
- 3) стимулювати нестандартні дії вчителів та їхнє прагнення до нових пропозицій і напрацювань;
- 4) розробити методичну модель управління інноваційною діяльністю в педагогічному колективі.

У методичному семінарі з елементами гри беруть участь учителі-предметники, класні керівники, представники адміністрації та керівники методичної служби, група ігротехніків.

Реалізація мети відбувається на кількох рівнях:

- 1) реальність учасників гри – використати знання та ідеї гри для підвищення рівня професіоналізму і готовності до інноваційної діяльності;

2) реальність життя – розробити перспективну модель модернізації педагогічного процесу школи;

3) реальність гри – довести ефективність власних інноваційних пропозицій, їхню реальність, здійсненність та ефективність; перемогти зі своєю командою у грі;

4) моделювати нові стосунки, способи комунікації, оволодіти стратегією і тактикою спілкування.

Уведення елементів інноваційної гри до роботи методичного семінару вчителів уможлиблює:

1) залучення кожного учасника до відпрацювання інноваційних технологій у процесі розв’язання колективної проблеми;

2) забезпечення здорового морально-психологічного клімату для всіх учасників гри, надання їм свободи вибору дій, створення ситуації успіху для кожного;

3) подолання стереотипів, штампів у розв’язанні проблеми, неконструктивної критики позицій інших учасників імітаційно-ігрової діяльності, пасивності в обговоренні;

4) надання рівних прав усім учасникам;

5) обрання за основу гри групової роботи (до того ж із кожною групою працює ігротехнік).

Усі зусилля учасників семінару з елементами інноваційної гри спрямовані на окреслення нової мети, перспективних рішень. Розв’язання поставлених завдань відбувається у формі діалогу, дискусії, суперечки, дружньої бесіди. Протягом одного виступу можна змінити тільки один задум. На таких заняттях-семінарах зазвичай панує позитивна атмосфера, стосунки співпраці та співтворчості, колективний творчий пошук, що стимулює потребу в новій інформації та нестандартних педагогічних діях.

Отже, готовність учителя-філолога до інноваційної діяльності вдосконалюється в процесі правильно організованої методичної роботи, в основу якої покладено імітаційно-ігровий підхід та оволодіння методикою інноваційної діяльності. Імітація і гра в навчанні допомагають усвідомити необхідність інновацій у педагогічній роботі, оволодіти прийомами творчої діяльності, стимулюють потребу вчителя-філолога в нестандартному виконанні професійних функцій.

Література

1. Рябов А. Каждая профессия имеет свои штампы / А. Рябов // Директор школы. – 2004. – №10. – С. 44-47.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ І НАВИЧОК УЧНІВ

Цоуфал Л. С. Психологічні основи формування комунікативних умінь і навичок учнів.

У статті розглянуто психологічні основи формування комунікативних умінь і навичок, обґрунтовано необхідність урахування психологічних властивостей та механізмів мовлення в процесі навчання мовленнєвої діяльності, охарактеризовано роль психічних процесів у розвитку мовленнєвих здібностей.

Ключові слова: мовленнєва діяльність, мовленнєва дія, мотив, пам'ять, мислення.

Цоуфал Л. С. Психологические основы формирования коммуникативных умений и навыков учащихся.

В статье рассматриваются психологические основы формирования коммуникативных умений и навыков, обосновывается необходимость учета психологических свойств и механизмов речи в процессе обучения речевой деятельности, характеризуется роль психических процессов в развитии речевых способностей учащихся.

Ключевые слова: речевая деятельность, речевое действие, мотив, память, мышление.

Coufal L. S. Psychological bases of formation of pupils' communicative skills.

The article deals with the psychological bases of formation of communicative skills, the necessity of the account of psychological properties and mechanisms of speech is proved during training speech activity, a role of mental processes in development of speech abilities of the pupils is characterized.

Key words: speech activity, speech action, motive, memory, thinking.

На сучасному етапі розвитку національної школи навчання рідної мови спрямоване на формування національно свідомої мовної особистості, яка володіє лінгвістичними знаннями та високим рівнем умінь і навичок в усіх видах мовленнєвої діяльності. Випускник школи повинен не тільки засвоїти основні розділи шкільного курсу української мови, а й навчитися використовувати мову як засіб спілкування і самовираження, ефективно сприймати інформацію в процесі аудіювання й читання, вільно висловлювати власні думки і почуття в усній та писемній формі.

Формування комунікативних умінь і навичок супроводжується цілим комплексом психічних процесів і дій, тому під час навчання мови необхідно враховувати психологічні властивості та механізми мовлення, особливості розвитку мовленнєвих здібностей учнів.

Мовленнєва діяльність визначається психологами як сукупність психофізіологічних дій людини, спрямованих на сприймання і розуміння мовлення або породження його в усній та писемній формах. Мовленнєва діяльність відображає психічну діяльність людини, розвиток і вираження її інтелекту й емоцій.

Мовленнєва діяльність характеризується всіма властивостями, що виділяються загальною теорією діяльності (цілеспрямованість, предметність,

усвідомленість, перетворювальний характер), їх однаковою побудовою з необхідними компонентами у взаємозумовленості та різноманітних зв'язках, які забезпечують результат, до якого прагне людина.

Навчальна діяльність учнів зумовлюється цілями і мотивами. «Поняття діяльності, – зазначає О. Леонт'єв, – необхідно пов'язувати з поняттям мотиву. Діяльності без мотиву не буває; «немотивована» діяльність – це діяльність, не позбавлена мотиву, а діяльність з суб'єктивно й об'єктивно прихованим мотивом» [3, 153]. Досліджуючи проблему мотивів, Г. Костюк зазначав: «Характерною рисою всякої свідомої діяльності людини є її спрямованість на досягнення певних цілей. Цілі діяльності людини пов'язані з її мотивами. Мета діяльності – це те, на що вона спрямована і що повинно складати її прямий результат. Мотив – це те, що зумовлює прагнення людини до даної, а не якої-небудь іншої мети» [7, 428]. Важливо в процесі діяльності не лише визначити мотиви, але й забезпечити шляхи формування й розвитку мотивації. Перетворення мети в мотив діяльності позитивно впливає на процес формування комунікативних умінь і навичок, оскільки об'єктивно значуща мета стає особистісно значущою. Психологи зазначають, що діяльність складається з системи дій, а кожна дія – з операцій. Дією називають процес, що підпорядковується меті (цілям), операцією – спосіб реалізації дії. Мета мовленнєвої діяльності досягається за допомогою мовних засобів і специфічних мовленнєвих дій, у результаті яких виникає висловлювання, що повністю або частково відповідає меті.

Спосіб реалізації дії, або його операційний склад, досить рухомий і залежить від ситуації спілкування. Структура ж усіх дій однакова, вона складається з чотирьох послідовних і взаємозумовлених фаз: орієнтації, планування, реалізації і контролю.

Предметність і усвідомленість, взаємодіючи, створюють передумови для ефективної мовленнєвої діяльності. Якщо учень глибоко осмислить певний предметний зміст, то зможе дібрати відповідну мовну форму. Очевидно, що в цьому процесі певну роль відіграє внутрішнє мовлення, яке Л. Виготський називав головною ланкою переходу від думки до слова і від слова до думки. Школярам, що мають низький рівень розвитку внутрішнього мовлення, важко висловити свої думки вголос і сприйняти усне мовлення інших.

Перетворювальний характер мовленнєвої діяльності полягає в тому, що вона є важливим чинником у становленні учня як особистості.

Мовленнєва діяльність характеризується певною специфікою. Ця специфіка полягає в тому, що мовленнєва діяльність переважно виступає як невід'ємна частина іншого виду діяльності – трудової, навчальної, дослідницької, ігрової, забезпечуючи пізнання, спілкування, вплив, і її мета визначається в екстралінгвістичному плані.

На думку А. Ксенофонтової, мовлення можна вважати самостійною діяльністю тоді, коли метою є «породження мовленнєвого висловлюван-

ня», коли мовлення «самоцінне», коли без мовлення неможливе осмислення чого-небудь, коли мовлення співвідноситься з вираженням відношень, із впливом на свідомість, із виробленням світогляду, норм поведінки, формуванням смаків тощо [2, 50].

Г. Шелехова зазначає, що «завдання розвитку мовлення повинно розглядатися як система двох взаємопов'язаних, але не зведених до одного завдань: збагачення мовленнєвої діяльності школярів і навчання вмінь, що забезпечують успішність цієї діяльності» [8, 4].

Удосконаленню мовленнєвої діяльності учнів сприятиме і цілеспрямоване навчання виконання окремих дій, що входять до структури мовленнєвого акту, тобто формування мовленнєвих умінь і навичок. У зв'язку з цим важливо відзначити, що набір таких умінь – єдиний протягом усього навчання в школі, тобто єдина система дій, із виконання яких складається конкретний акт мовленнєвої діяльності. У різних життєвих ситуаціях ці дії можуть здійснюватися більш-менш свідомо, при більшій чи меншій їх розгорнутості, проте склад їх загалом однаковий. Завдання і полягає в тому, щоб сформувати ці вміння, але на різних етапах навчання робити це на мовленнєвому матеріалі, різному з погляду стилю, типу, жанру, обсягу, змісту, характеру побудови тексту тощо.

Формування окремих мовленнєвих дій, спрямованих на розв'язання конкретного комунікативного завдання, передбачає навчання та усвідомлення умов такого завдання й адекватних їм мовних засобів [8, 4].

Відомо, що мовлення розгортається в багаторівневій динаміці механізму мовних одиниць – фонем, морфем, синтагми, речення. Розвиток, сприймання і породження мовлення здійснюється шляхом виділення елементів з цілого, а не шляхом утворення цілого з елементів. Слухач упізнає в тексті як багаторівневій динаміці одиниці мови і, завдяки утвореним у дитинстві навичкам, сприймає ціле речення. Замисел мовлення виникає з наміру, бажання, з упевненості в тому, що тема, на яку він буде говорити, потрібна, цікава слухачам. Мовець виконує дію – мовленнєвий вчинок, який мотивується його намірами. Мовленнєвий вчинок не можна зрозуміти без урахування ситуації спілкування [1, 47].

Залежно від спрямованості мовленнєвої дії на сприйняття або породження висловлювання, види мовленнєвої діяльності поділяються на рецептивні і продуктивні. До продуктивних належать говоріння і письмо, оскільки за їх допомогою людина здійснює повідомлення, а до рецептивних – слухання і читання, оскільки вони забезпечують прийом і подальшу переробку інформації.

Кожна мовленнєва дія містить етап підготовки висловлювання (усвідомлення мотивів, мети спілкування, прогнозування результатів), структурування висловлювання (відбір мовних одиниць, розташування їх у певному порядку), перехід до зовнішнього мовлення (звукове або графічне оформлення висловлювання). Про ефективність мовленнєвої дії свідчить реакція на висловлювання (зворотний зв'язок) [5, 268].

У реальному спілкуванні система мовленнєвих операцій не може бути заданою, адже відповідно до ситуації та її вимог людина по-різному буде висловлювання: в одних випадках звертається увага на зміст, грамотність, в інших – на швидкість, темп, експресивність мовлення. Це дає підстави вважати ситуацію спілкування не лише екстралінгвістичним чинником, а й психологічним.

Важливими психічними процесами під час навчання мови і формування комунікативних умінь і навичок є відчуття й сприймання. Вони забезпечують відображення дійсності, усвідомлення її як безпосередньо, так і опосередковано, тобто за допомогою мови. Відчуття й уявлення є першим ступенем сприймання, за яким іде осмислення і розуміння.

Коли людина говорить або слухає, у неї мимовільно з'являються ті чи ті раніше складені наочні образи і схеми. Ці образи не передаються, тому їх необхідно заміщати словами. У цьому й полягає процес розуміння. «Оскільки наочні образи суб'єктивні, не передаються і потребують перекладу, то такі переклади можуть бути різними в мовця і слухача» [1, 48]. Унаслідок цього може виникнути між співрозмовниками нерозуміння.

Сприймання мовлення забезпечується тими самими механізмами, що й говоріння. Сприймання мовлення – це поетапний переклад сприйнятого на значеннєвий (предметно-зображувальний) код, ототожнення окремих слів, словосполучень, а також цілих фраз з нашим мовним досвідом.

Розуміння мовлення є завершальною стадією перекладу, коли відбувається співвіднесення змісту сприйнятого (усне висловлювання, прочитаний текст) із змістом нашої свідомості та різними чинниками діяльності. Коли учень буквально повторює прочитаний йому текст, не можна сказати, що він дійсно зрозумів прочитане. Зрозумівши загальний смисл, він завжди може його передати досить адекватно шляхом перекладу на свої слова.

Важливу роль у формуванні комунікативних умінь і навичок відіграє робота пам'яті – здатності людини утримувати в голові, у нейронних клітинах мозку, інформацію про світ і про себе. Пам'ять є наріжним каменем психічного життя людини. Завдяки пам'яті вона може набувати потрібні для діяльності знання, уміння і навички. Залежно від матеріалу, який запам'ятовується, виокремлюють образну, словесно-логічну, емоційну та моторну пам'ять. За тривалістю утримання матеріалу, що запам'ятовується, пам'ять поділяють на короткочасну, довготривалу та оперативну.

Труднощі самостійного мовлення пояснюються неопрацьованістю оперативної мовленнєвої пам'яті. Формування цього механізму – одне з головних завдань розвитку мовлення в школі. В усному мовленні речення можуть бути коротшими, ніж у писемному, однак слід прагнути передусім правильності та різноманітності мовленнєвих конструкцій, а не збільшення кількості слів у реченнях.

М. Жинкін зауважує, що відбір слів із довготривалої пам'яті та конструювання речень в оперативній пам'яті підпорядковуються замислу ви-

словлювання. Звичайно, якщо учень не знає предмета, про який слід щось сказати, мовлення не відбудеться. Письмові й усні твори на вільну тему нерідко бувають стандартними й нудними. Необхідно, щоб у мовця був замисел і смак до розповіді. Для цього треба збудити потребу грамотно, виразно про що-небудь розповісти. Гарного мовця захоплює передача задуму в простих словах, які із задоволенням і напруженою увагою слухають співрозмовники [1, 51].

Навчання мови як засобу спілкування здійснюється з урахуванням діалектичного зв'язку мислення й мовлення. Мислення – це узагальнене та опосередковане пізнання світу в процесі практичної і теоретичної діяльності людини, засіб творчості особистості.

Психологи вважають мовлення процесом матеріалізації думки, перетворення думки в слово. Оволодіння мовними засобами є необхідною умовою розвитку мислення та поступового ускладнення пізнавальної діяльності.

Мислення – ширше поняття, ніж мовлення, оскільки спирається не тільки на мову. Механізми мислення людей мають значний ступінь універсальності, мовлення ж має національну й соціальну диференціацію, стилістично забарвлене, тобто варіативне [5, 267].

Як складник пізнавальної функції психіки мислення спочатку існує у формі предметних дій і лише в результаті тривалого процесу, опосередкованого мовленням, набуває вигляду внутрішньої теоретичної діяльності. П. М'ясоїд зазначає: «Мислення – це внутрішня діяльність, яка опосередковується мовленням і здійснюється за допомогою певних дій та операцій» [6, 305].

Серед найважливіших операцій, що входять до складу мисленнєвої дії, психологи вважають аналіз, синтез, порівняння, абстрагування й узагальнення. Їх необхідно враховувати й оптимально використовувати в процесі навчання мови для розвитку розумових здібностей дітей, осмисленого сприйняття мовного матеріалу.

Учені розрізняють внутрішнє і зовнішнє мовлення. Внутрішнє мовлення реалізується з великою швидкістю як мовне оформлення думки без її висловлювання усно або на письмі. Зовнішнє мовлення – це процес мовленнєвої діяльності: кодування (говоріння, письмо) і декодування (аудіювання, читання). Діяльність, спрямовану на створення зв'язних висловлювань, називають мисленнєво-мовленнєвою.

Важливо зауважити, що школярів необхідно навчати не якоїсь загальної мовленнєвої діяльності, а формувати власну мовленнєву діяльність. Для цього учні мають оволодіти засобами і способами реалізації кожного з її видів, її загальними й особистісними механізмами.

Досліджуючи психологію навчання мови як засобу спілкування, А. Маркова визначила загальні правила мовленнєвої діяльності, якими повинні керуватися учні, усвідомлено працюючи над своїм мовленням: 1) наявність у висловлюванні “смислу” як певної позиції мовця; індивідуальність мовлення починається з індивідуальності мислення; 2) важливість

урахування при виборі мовних засобів умов і мети спілкування, процесу спілкування, тобто динаміку особливостей аудиторії. Для цього потрібні знання функціональних стилів мови, норм риторики, правил діалогу і монологу; 3) необхідність використання спеціальних мовних засобів для вираження свого суб'єктивного ставлення (модальні слова, різні експресивні засоби, підтекст) [4, 72].

Успішне формування комунікативних умінь і навичок на уроках української мови залежить від урахування вчителем особливостей мислення учнів, моделювання навчальних ситуацій, що спонукають до спостережень, бажання висловити свої думки і почуття. Постійна увага до пізнавальних можливостей, здібностей учнів, розуміння суті психічних процесів та механізмів мовлення сприяє результативності навчально-виховного процесу.

Література

1. Жинкин Н. И. Психологические основы развития мышления и речи / Н. И. Жинкин // Русский язык в школе. – 1985. – №1. – С. 47–54.
2. Ксенофонтова А. Н. Вопросы педагогической организации речевой деятельности в учебном процессе // Активизация учебно-познавательной деятельности учащихся: Межвуз. сборник научных трудов. – Л.: ЛГПИ, 1985. – С. 49–55.
3. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность // Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения: В 2-х т. Т. II. – М.: Педагогика, 1983. – С. 98–231.
4. Маркова А. К. Психология усвоения языка как средства общения / А. К. Маркова. – М.: Педагогика, 1974. – 240 с.
5. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / [М. І. Пентилюк, С. О. Караман, О. В. Караман та ін.]; за ред. М. І. Пентилюк. – К.: Ленвіт, 2004. – 400 с.
6. М'ясоїд П. А. Загальна психологія: Навч. посіб. / Петро Андрійович М'ясоїд. – К.: Вища шк., 2000. – 479 с.
7. Психологія / за заг. ред. Г. С. Костюка. – К.: Радянська школа, 1968. – 568 с.
8. Шелехова Г. Формування комунікативних умінь на уроках української мови в 6 класі / Галина Шелехова // Українська мова і література в школі. – 2002. – №8. – С. 4–10.

УДК 881.161.2(07)+378.147

Н. М. Шарманова

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ-СЛОВЕСНИКА ПРИ ЗАСВОЄННІ СИНТАКСИЧНОЇ ТЕОРІЇ

Шарманова Н. М. Формування професійної компетенції майбутнього вчителя-словесника при засвоєнні синтаксичної теорії.

У статті висвітлюються лінгводидактичні засади формування професійної компетентності майбутнього вчителя-словесника при опануванні методики навчання односкладного речення.

Ключові слова: професійна компетенція, комунікативно-функціональний підхід, односкладне речення.

Шарманова Н. Н. Формирование профессиональной компетенции будущего учителя-филолога в усвоении синтаксической теории.

В статье рассматриваются лингводидактические основы формирования профессиональной компетенции будущего учителя-филолога в усвоении методики обучения односоставному предложению.

Ключевые слова: профессиональная компетенция, коммуникативно-функциональный подход, односоставное предложение.

Sharmanova N. M. Forming of professional competention of the future Ukrainian language teacher in study mononuclear sentences.

The article covers on the linguistic and didactic's basis of professional competention of the Ukrainian language teacher in study mononuclear sentences.

Key words: professional competention, communicative-functional approach, mononuclear sentences.

Сучасний етап розвитку національної педагогіки характеризується як перехідний (Л. Вяткін, В. Серіков, І. Якиманська та ін.), оскільки згідно з вимогами вищої школи відбувається перебудова засад наявних методик. Тривалий час вони ґрунтувалися на інформаційному типі освіти й репрезентації готових знань без урахування комунікативно-функціонального підходу при навчанні спеціальних дисциплін, і зокрема методики української мови.

Професійна підготовка студентів у сучасних умовах передбачає високий рівень засвоєння теоретичних засад навчання мови на лекційних і практичних заняттях з курсів сучасної української літературної мови, шкільного курсу української мови / літератури (провідних методик), інформаційно-комунікаційних технологій навчання, спецкурсів з актуальних питань історії й теорії мови тощо.

Професійна комунікативна компетенція філолога визначається насамперед наявністю знань із фаху, а також загальною культурою спілкування. У сучасній дидактиці (у тому числі й лінгводидактиці) термін “професійна компетентність” став протягом останніх десятиріч одним із найбільш уживаних.

Під **професійною компетентністю** розуміють професійну готовність і здатність суб'єкта до виконання особистої професійної діяльності [2, 22]. Важливим складником професійної комунікативної компетенції майбутнього вчителя-словесника є мовна компетенція (лексична, семантична, граматична, орфографічна, пунктуаційна тощо) – знання учасниками комунікації норм і правил української мови та вміле використання їх у продукуванні висловлювань [4].

Професійна компетентність майбутнього філолога складається також із засвоєння ним набутоків вітчизняної й зарубіжної лінгводидактики, основними з яких є такі положення: теоретичні відомості про зміст й організацію навчання мови у школах різних типів, практичні рекомендації щодо специфіки засвоєння лінгвістичної теорії в середній і старшій ланці, володіння інтерактивними технологіями тощо. Система практичних і лабораторних занять з курсу сприяє формуванню професіоналізму майбутніх учи-

телів української мови, де рекомендується розглядати особливості засвоєння в шкільному курсі проблемних питань сучасного мовознавства [1; 5; 12]. Одним із найбільш дискусійних питань у вітчизняній лінгводидактиці є проблема односкладного речення (ОР) в аспекті комунікативно-функціонального підходу навчання мови.

Засвоєння теорії навчання синтаксису односкладного речення ґрунтується на відомостях з мовознавства й методики української мови. У сучасній теоретичній і функціональній граматиці проблема статусу категорії односкладності залишається остаточно не з'ясованою. Незважаючи на велику кількість праць у вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці, присвячених опису ОР, ці одиниці потребують глибокого системного й лінгводидактичного осмислення їхньої лінгвальної природи, стилістичних ресурсів, специфіки застосування односкладних конструкцій у власних висловленнях учнів.

У розробці вітчизняної методики вивчення ОР провідне місце належить поглядам В. Горяного, С. Карамана, К. Плиско, Р. Христіанінової. Специфіка роботи словесника над односкладними конструкціями у зв'язку з морфологією висвітлена в ряді праць (О. Босікова, О. Олійник та ін.). Використання лінгвостилістичних особливостей ОР на уроках української мови стало предметом дослідження С. Омельчук, І. Рибіної та ін.

На лекційних заняттях майбутні філологи засвоюють, що у шкільному курсі синтаксису ОР традиційно поділяються на два основні типи речень з головним членом: 1) у формі присудка (означено-, неозначено- та узагальнено-особові, безособові); 2) у формі підмета (називні). Наведена класифікація зберігається у шкільних підручниках, саме на ній ґрунтуються методичні розробки [1; 6; 12]. Це зумовлює аналіз тільки формально-граматичної будови ОР, залишаючи поза увагою семантичний і комунікативний рівні речення, які на сьогодні активно розробляються вітчизняними лінгводидактами.

Для розв'язання проблемних питань методики навчання теорії односкладності слід звернути увагу на окремі її положення у провідних лінгводидактів. Так, В. Горяний і Н. Чернієнко пропонують уведення терміна “суб’єкт”, “семантична особа” для розмежування ОР на різні види [1]. Односкладні особові структури, на думку дослідників, за формою вираження головного члена (суб’єкта) включають: 1) речення з означеним суб’єктом (означено-особове); 2) речення з неозначеним суб’єктом (неозначено-особове); 3) речення з узагальненим суб’єктом (узагальнено-особове). На основі наявності / відсутності суб’єкта як носія предикативної ознаки безособові ОР включають такі різновиди: 1) речення з нульовим суб’єктом; 2) речення з непрямим суб’єктом; 3) речення із синкретичним суб’єктом [1, 24]. При цьому слушно наголошується, що терміном “суб’єкт” рідко послуговуються у шкільних підручниках. Науковці сходяться на думці, що односкладні структури характеризуються наявністю лише одного головного члена (еквівалента присудка / підмета двоскладного простого речення), яким забезпечується предикативність ОР.

Окреслена проблематика потребує певної специфіки в роботі майбутнього словесника при засвоєнні учнями лінгвістичної теорії, використанні односкладних структур у мовленні.

Мета статті полягає у висвітленні методичних основ формування професійної компетентності майбутнього філолога у процесі вивчення методики синтаксису односкладного речення як проблемного питання шкільного курсу мови. Мета розвідки передбачає розв'язання таких завдань: 1) розкриття лінгводидактичних засад функціонально-стилістичного навчання односкладним реченням у шкільному курсі рідної мови; 2) розроблення системи методичних рекомендацій для засвоєння синтаксичної теорії (функціональних особливостей односкладних конструкцій) студентами-філологами.

Системне ознайомлення учнів зі стилістичними ресурсами синтаксису визначено Державним стандартом базової і повної середньої освіти [3], чинними навчальними програмами з рідної мови у старшій школі [8; 9], які поєднують мовленнєву й мовну змістові лінії. Нормативні документи націлюють майбутніх фахівців на те, що за сучасних умов визначальним у навчанні мови є комунікативно-функціональний підхід. Він передбачає “пріоритетним розвиток умінь і навичок мовленнєвої діяльності, а робота над мовною теорією, формування знань та вмінь з мови підпорядковується інтересам розвитку мовлення” [8, 5].

Студенти-філологи усвідомлюють, що в основі навчання рідної мови у функціонально-стилістичному аспекті лежить принцип цілісного вивчення мови й мовлення – лексики, фонетики, граматики і стилістики. Мовні засоби розглядаються в мовному контексті, з урахуванням їх комунікативної специфіки (стилю, типу, жанру). Функціонально-стилістичний підхід застосовується на уроках розвитку зв'язного мовлення та засвоєння лінгвістичної теорії [10, 130].

Базовий шкільний курс синтаксису (8-9 класи) і завершальний етап його вивчення (11 клас) покликані забезпечити глибоке усвідомлення учнями граматичної теорії, що необхідна для вироблення при навчанні мови спеціальних компетенцій (мовної, мовленнєвої, комунікативної). Саме на це спрямована стратегія мовної освіти, визначена важливим пріоритетом розвитку вітчизняної освіти [3]. Формування мовленнєвої й комунікативної компетенції учнів є одним з основних завдань змісту навчання синтаксису української мови в загальноосвітніх закладах різних типів. Це забезпечує реалізацію мовленнєвої змістової лінії, призначеної для цілеспрямованого формування вмінь і навичок в усіх видах мовленнєвої діяльності, що сприяє виробленню мовної компетенції школярів. Синтаксичний рівень є базою для вивчення функціональної значущості мовних одиниць усіх інших рівнів, адже “знання граматики є основою, без якої неможливе формування комунікативної компетенції” [5, 49]. Загальне поняття про синтаксичну будову мови і стилістичні ресурси синтаксису формуються при навчанні ОР.

Речення з одним головним членом включені до мовної змістової лінії нової шкільної програми з української мови (8 клас). Разом із неповними структурами програмою передбачено 7 навчальних годин. Мовна компетенція учнів визначена такими стандартами, як сформованість вміння виділяти ОР з-поміж інших видів простих речень; визначати їх види за характером вираження головного члена, у тому числі й у складних реченнях [8, 96-97]. Крім того, майбутні словесники засвоюють, що в сучасній лінгводидактиці існують 2 основні напрями методики стилістики – *практичний*, який вивчає стилістичне забарвлення мовних засобів (стилістика мови), та *функціональний* (стилістика мовлення), що вивчає структуру стилю [5, с. 315-333]. Комунікативно-функціональний підхід при навчанні ОР ґрунтується саме на таких методичних засадах.

Програма для шкіл / класів із поглибленим вивченням української мови, ліцеїв і гімназій гуманітарного профілю (8 год.) пропонує, поряд із розглядом тем, визначених змістом основного курсу, засвоєння школярами окремих синтаксичних відомостей, не передбачених у загальноосвітній школі – інфінітивних й узагальнено-особових речень [9, 179]. Змістом цієї програми визначено розмежування безособових й інфінітивних речень, способів вираження предикативного центра в них [9, 185]. Поряд із теоретичним оглядом відомих синтаксичних понять передбачається засвоєння нових знань з мовознавства, що забезпечує принцип науковості та дає можливість розглянути дискусійні положення категорії односкладності.

Роботу з теми “Односкладні речення” краще розпочати, з’ясувавши місце односкладних структур у синтаксичній системі сучасної української мови, а також їхні семантичні, формально-граматичні й функціональні особливості. Можна запропонувати учням таку структурно-граматичну типологію, яка сприятиме більш міцному засвоєнню способів морфологічного вираження предикативного центра. На першому уроці з цієї теми словесник пропонує опрацювати класифікацію ОР за опорною схемою:

I. Односкладні речення з головним членом-еквівалентом присудка двоскладного речення:

1) власне дієслівні (безособове дієслово): *І бризнуло кров’ю в багаття* (Л.Костенко);

2) інфінітивні (неозначена форма дієслова): *Ой ні, ще рано думати про все* (Л.Костенко);

3) партиципні (форма на *-но*, *-то*): *Хай буде все небачене побачено* (Л.Костенко);

4) прислівникові (прислівник категорії стану, предикатив типу *можна*, *треба*): *Без нього людям суєтно і сумно* (Л.Костенко).

II. Односкладні речення, головний член яких співвідноситься з підметом у структурі двоскладного речення:

1) номінативні, або називні (називний відмінок іменника): *Шалені теми* (Л.Костенко);

2) кількісно-іменні (кількісно-іменна сполука): *Багато справ ще у моєї долі* (Л.Костенко).

Спираючись на семантичний і формально-граматичний критерії під час опису мовних фактів, філолог має пояснити учням, що залежно від морфологічної природи головного члена ОР легше засвоїти специфіку таких синтаксичних конструкцій.

Основні державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки школярів доповнюються також рівнем сформованості в них мовнокомунікативних умінь, над виробленням яких філологу доведеться працювати найбільше (добір відповідних видів вправ): оцінювати виражальні особливості й роль ОР у текстах різних стилів (художніх, розмовних, публіцистичних); конструювати односкладні речення, доцільно використовувати їх у власному мовленні; правильно будувати висловлення на задану соціокультурну тему, застосовуючи виражальні можливості односкладних структур.

Вивчення функціонального й комунікативного аспекту ОР поглиблюється й удосконалюється в курсі старшої школи (11 клас). У процесі засвоєння питань практичної стилістики й культури мовлення опрацьовуються мовно-виражальні, експресивні ресурси категорії односкладності. При опануванні теми “Стилістика простих речень” (4 год.) увага школярів спрямована на синоніміку двоскладних й односкладних структур, різних видів ОР. Завдання майбутнього словесника полягає в тому, щоб навчитися самим і навчити потенційних учнів розмежовувати відтінки в значеннях, розрізняти синтаксичні синоніми, знаходити стилістично забарвлені засоби ОР, з’ясовувати їх роль, доречність використання в тексті [8, 133-134].

Спираючись на семантичний і комунікативно-прагматичний критерії у процесі опису мовних фактів, учитель має розкрити стилістичні ресурси ОР, тобто відшукати найбільш прийнятні прийоми роботи для засвоєння своїми учнями основ синтаксичної стилістики. Майбутні філологи на практично-діяльнісному етапі вправляються в уміннях визначати на прикладах стилістичні можливості синтаксичних засобів, їх роль у породженні стилістично маркованих висловлювань, з’ясовують здатність ОР виступати в подвійній ролі: експресивно-стилістичними (пов’язаними з досягненням певного виражального ефекту висловлення) та функціонально-стилістичними (типовими для конкретної сфери функціонування мови) засобами. Увага має бути звернена на те, що ОР одночасно можуть бути одиницями експресивного синтаксису й будівельним матеріалом для створення певної стилістично-мовленнєвої структури.

При аналізі стилістичних можливостей ОР усвідомлюється той факт, що односкладні конструкції є функціонально маркованими. У процесі опрацювання власне дієслівного типу односкладності словесник має звернути увагу учнів на сфери функціонування безособових структур на позначення явищ природи, станів людини (переважно в розмовному або художньому мовленні). Стилістичний аналіз інфінітивних речень полягає в тому,

щоб школярі засвоїли, що такі конструкції складають фонд розмовного синтаксису, тоді як синонімічні їм безособові речення з модальними словами *можна, треба, слід, необхідно* характерні для книжного мовлення. Спонукальні інфінітивні речення характеризуються особливою офіційністю: *Втрачений атестат вважати недійсним; Документи направити до міського відділу освіти* (з ділових паперів).

При вивченні методики ОР майбутньому вчителю варто звернути увагу на статус особових односкладних структур. Доволі прийнятною з позиції комунікативної лінгвістики є думка про те, що особові ОР – це “синонімічні варіанти двоскладних речень, які виникають внаслідок певних смислових трансформацій контекстуального вживання “семантичної особи”, “суб’єкта” [1, 25]. У них, на відміну від двоскладних повних речень з означеним граматичним підметом, пропущено підмет (суб’єкт). Учні профільних (філологічних, гуманітарних) класів усвідомлюють, що в таких структурах пропущено головний член речення, який легко поновлюється з контексту або ситуації мовлення. При стилістичному аналізі речень такого типу відбуваються міжпредметні зв’язки з українською літературою, фольклором: узагальнено-особові речення, що виражають загальні судження, характерні саме для народного мовлення: *Зараз не вішають, а поперед розсудять; Не пхай свого носа до чужого проса* (прислів’я).

Засвоєння лінгводидактичних засад партиципного типу ОР, який посідає особливе місце у структурній класифікації односкладних конструкцій, спирається в першу чергу на знання студентами морфологічного критерію, оскільки предикативи на *-но, -то* істотно відрізняються від інших дієслівних предикативів і розкривають специфіку українського синтаксису. Під час розгляду прислівникових ОР у школі вчителю потрібно зазначити, що семантичне вираження їхнього структурного ядра – стан осіб чи навколишнього середовища: *Тут, в небі, тихо* (Л. Костенко).

При опрацюванні стилістичних ресурсів номінативних (називних) речень засвоюється той факт, що сферою побутування подібних конструкцій є художнє мовлення, а також деякі жанри публіцистики. Такий вид ОР виконує особливу функцію створення образної картини світу: *О піруєти вимушених танців!; Москва. Гран-Прі. Овації в Парижі!* (Л.Костенко).

Видається доцільним розглянути на практичних заняттях з методики української мови комунікативну опозицію *стверджувальні / заперечні* висловлення. Тут розкриваються особливості структур, які в мовознавстві дістали назву заперечних генітивних речень (Л. Іванова, І. Слинько, Н. Гуйванюк та ін.). Варто зосередити увагу студентів на тому, що цей тип конструкцій можна донести до учнів як заперечний варіант двоскладних речень з одним граматичним центром.

Комунікативно-функціональний підхід до навчання ОР передбачає використання на уроках не лише лексико-стилістичних, граматико-стилістичних супровідних вправ, а й спеціальних вправ для ілюстрування кожного різновиду експресивного синтаксису. Варто застосовувати спеці-

альні прийоми, які реалізують комунікативно-діяльнісну змістову лінію програми з рідної мови та спонукають учнів до вільного спілкування.

До інтерактивних прийомів, що можуть бути використані на лабораторних заняттях, а пізніше – упроваджені під час проходження виробничої практики, у професійній діяльності, належать такі:

– підготовка власних навчальних проектів з використанням комп'ютерних технологій, наприклад: *“Односкладна конструкція у царині синтаксичної теорії”*, *“Односкладне речення як проблемне питання сучасного синтаксису”*;

– створення творчих висловлень із використанням односкладних конструкцій і залученням афоризмів за соціокультурною тематикою: *“Я – син України”*, *“Хто є для мене взірцем?”*, *“Екологія природи й екологія душі”*, *“Мистецтво як засіб творення особистості”* тощо (8 клас), *“Наші духовні провідники”* *“Як забезпечити добробут і щастя в родині”*, *“Культурна людина. Якою я її бачу?”*, *“Я і моя совість”*, *“Мистецтво бути собою”* і т.ін. (11 клас);

– складання діалогів за різними темами, наприклад таких, що стосуються вирішення окремих проблем шкільного життя;

– спілкування за певною комунікативною ситуацією *“Мій робочий день”*, *“Дзвінок другу”* тощо;

– збирання власного портфоліо з вивченої теми для захисту *учнівського проекту*.

На сучасному етапі розвитку комунікаційно-інформаційних технологій мобільний зв'язок поширився настільки, що, на думку зарубіжних дослідників, уже сформувалася нова форма мови – мова SMS-повідомлень [11, 204]. Тому при лінгводидактичному опрацюванні ОР варто майбутнім словесникам залучити не лише дані фундаментальних граматики і методик, а й щоденну практику мобільного спілкування, запропонувавши скласти тексти для зв'язку з навколишнім світом. Актуальними для удосконалення вмінь і навичок говоріння й читання є завдання на продукування діалогів суспільного призначення й SMS-повідомлень за різними комунікативними ситуаціями. Використання усіх видів ОР допоможе учням швидко й точно висловлюватися, доцільно виражати свої думки, емоції; створити альтернативу молодіжному сленгу і кримінальному жаргону.

Отже, запропонована система методичної роботи з ОР розкриває основи формування професійної компетентності майбутнього словесника. Студенти на практичних і лабораторних заняттях моделюють ситуації навчання, у процесі яких відбувається засвоєння функціональних ознак ОР, закріплення знань про способи морфологічного вираження предикативного центра, засвоєних на лекціях. Це дає можливість майбутньому словеснику удосконалювати свої фахові знання, а відтак дозволить на уроках рідної мови всебічно розглянути дискусійні питання сучасного синтаксису і забезпечити формування в учнів основних спеціальних компетенцій – мовної, мовленнєвої, комунікативної.

Література

1. Горяний В. Д. Вивчення синтаксису простого речення в школі / В. Д. Горяний, Н. В. Чернієнко. – Х.: Основа, 2004. – 112 с.
2. Поняття компетентності у вітчизняній та зарубіжній педагогіці / І. Гушлевська // Шлях освіти. – 2004. – № 3. – С. 22- 24.
3. Державний стандарт базової і повної середньої освіти // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2004. – № 1-2. – 64 с.
4. Мацько Л. І. Культура української фахової мови: [навч. посібн.] / Л. І. Мацько, Л. В. Кравець. – К.: ВЦ “Академія”, 2007. – 380 с. – (Альма-матер).
5. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / [М. І. Пентилюк, С. О. Караман, О. В. Караман та ін.]; за ред. М. І. Пентилюк. – К.: Ленвіт, 2005. – 400 с.
6. Олійник О. Односкладні речення: тренувальні вправи / О. Олійник // Українська мова та література. – 1998. – № 29-32.
7. Омельчук С. Уроки синтаксису і стилістики, 11 клас / С. Омельчук, М. Кравець // Дивослово. – 2004. – № 11. – С.32-37.
8. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Українська мова. 5-12 класи / [ред. Л. В. Скуратівський]. – К.: Перун, 2005. – 176 с.
9. Програми для шкіл (класів) з поглибленим вивченням української мови, ліцеїв та гімназій гуманітарного профілю. Рідна мова. 8-11 класи / [ред. В. І. Тихоша] // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2003. – № 4. – С. 179-203.
10. Словник-довідник з української лінгводидактики / [ред. М. І. Пентилюк]. – К.: Ленвіт, 2003. – 149 с.
11. Федоренко В. Л. Мовні цікавинки. Нестандартні дидактичні матеріали: [навч.-метод. посібн.] / В. Л. Федоренко. – Х.: ВГ “Основа”, 2006. – 320 с. – (Б-ка журн. “Вивчаємо українську мову та літературу”; Вип. 9 (34)).
12. Христіанінова Р. О. Просте речення в шкільному курсі української мови: [посібн. для вчит.] / Р. О. Христіанінова. – К.: Рад. школа, 1991. – 160 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Бакум З. П.** – канд. пед. наук, доцент кафедри української мови
- Бузько С. А.** – аспірант кафедри української мови
- Вавринюк Т. І.** – канд. філол. наук, доцент кафедри української мови
- Віняр Г. М.** – канд. філол. наук, доцент кафедри української мови
- Демиденко Г. Г.** – студентка магістратури факультету української філології
- Іншакова І. О.** – канд. філол. наук, доцент кафедри української мови
- Кажан В. І.** – канд. філол. наук, доцент кафедри української мови
- Калініна Р. П.** – канд. філол. наук, доцент кафедри російської філології та зарубіжної літератури
- Качайло К. А.** – канд. філол. наук, доцент кафедри української мови
- Клімчук Г. П.** – аспірант кафедри української мови
- Колоїз Ж. В.** – докт. філол. наук, завідувач кафедри української мови
- Кондрашова Л. В.** – докт. пед. наук, професор, завідувач кафедри педагогіки, проректор з наукової роботи
- Кравцова І. А.** – канд. пед. наук, доцент кафедри змісту і методики початкового навчання
- Майструк Т. С.** – аспірант кафедри української мови
- Малюга Н. М.** – канд. філол. наук, доцент кафедри української мови
- Мелкумова Т. В.** – аспірант кафедри української мови
- Мішеніна Т. М.** – канд. філол. наук, доцент кафедри української мови
- Остроушко О. А.** – канд. філол. наук, доцент кафедри української мови
- Пасічна О. В.** – канд. філол. наук, доцент кафедри української мови
- Цоуфал Л. С.** – ст. викладач кафедри української мови
- Шарманова Н. М.** – канд. філол. наук, доцент кафедри української мови
- Шпачук Л. Р.** – канд. філол. наук, доцент кафедри змісту і методики початкового навчання
- Явір В. В.** – канд. філол. наук, професор кафедри української мови

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

**Рукописи не повертаються.
Редакційна рада залишає за собою право
редагувати і скорочувати текст.**

Електронний варіант статті повинен задовольняти такі вимоги:

1. Формат А4, поля – 2см з усіх боків.
2. Текст: шрифт Times New Roman, кегль – 14, інтервал 1,5, абзац – 1,25 см.
3. Ілюстративний матеріал виділяти курсивом.
4. Для посилань на джерело цитування використовувати квадратні дужки.
5. Список літератури в алфавітному порядку оформлюється згідно з державним стандартом.

Матеріали, підписані авторами, не завжди відповідають поглядам редакційної колегії. За достовірність надрукованих матеріалів відповідальність несуть автори.

До друку обов'язково додаються відомості про автора (прізвище, ім'я, по батькові (повністю), науковий ступінь, учене звання, посада, місце роботи, домашня адреса і контактний телефон).

*Адреса
для спілкування:*

**пр. Гагаріна, 54
м. Кривий Ріг
50086**

+38(0564) 71-42-47

ISBN 978-966-177-054-5

9 789661 770545

Наукове видання

Філологічні студії

Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету

Збірник наукових праць

Випуск 3

**Відповідальний редактор – Ж. В. Колоїз
Відповідальний секретар – Н. М. Малюга
Коректор – А. В. Пухова
Макет і верстка – Р. А. Козлов**

Підписано до друку 20.05.2009.

Формат 60x84/16. Ум. др. арк. – 9,0. Обл.-вид. арк. – 10,5.

Тираж – 150 прим.

Видавництво ПП «Видавничий дім»
Свідоцтво ДК № 515 від 03.07.2001.
вул. Тухачевського, 26, м. Кривий Ріг, 50063

Друкарня СПД Щербенок С. Г.
Свідоцтво ДП 126-р від 12.10.2004.
вул. Рокоссовського, 5/3, м. Кривий Ріг, 50027